

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**RUS MODERNLEŞMESİNİN TÜRK TOPLULUKLARI
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KAZAN ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

**HAZIRLAYAN
Alırıza BOYA**

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL**

Haziran 2025, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

“Rus Modernleşmesinin Türk Toplulukları Üzerindeki Etkisi: Kazan Örneği” isimli **Yüksek Lisans** tezim tarafımda incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Alırıza BOYA

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Tarih
Program Adı : Tezli Yüksek Lisans
Tez Başlığı : Rus Modernleşmesinin Türk Toplulukları Üzerindeki Etkisi: Kazan Örneği

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 149 sayfalık kısmına ilişkin 19/06/2025 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %6'dır.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 19/06/2025

Danışman: Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

Öğrenci: Alirıza BOYA

KILAVUZA UYGUNLUK

“Rus Modernleşmesinin Türk Toplulukları Üzerindeki Etkisi: Kazan Örneği” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Alırza BOYA

Danışman

Prof.Dr. Abdulkadir GÜL

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof.Dr. Abdulkadir GÜL danışmanlığında **Alırza BOYA** tarafından hazırlanan “**Rus Modernleşmesinin Türk Toplulukları Üzerindeki Etkisi: Kazan Örneği**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

19/06/2025

JÜRİ:

Danışman : **Prof.Dr. Abdulkadir GÜL** (İmza)
Üye : **Prof. Dr. Ümit KILIÇ** (İmza)
Üye : **Dr. Öğr. Kader ALTIN** (İmza)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /..... tarih vesayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../2025

Prof. Dr. Necdet TOZLU
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Çalışmanın her safhasında bilimsel bir incelik ve engin tecrübesiyle bana rehberlik eden kıymetli hocam Prof. Dr. Abdulkadir Gül'e şükranlarımı arz ederim. Kıymetli tenkitleri, bakış açısı ve samimi yönlendirmeleri, bu eserin daha teorik bir zemine oturmasına ve ilmî bir istikamet kazanmasına vesile olmuştur.

Bununla birlikte, eserleri ile yalnızca yöntem ve yaklaşım tarzı bakımından değil, aynı zamanda meseleye tarihî perspektiften nüfuz etme biçimiyle de bu çalışmaya kıymetli bir ilham kaynağı olmuştur. Çalışmalarına duyduğum takdir ve teşekkür hislerini hassaten arz etmeyi borç bilirim.

Ayrıca, kıymetli görüşleriyle bu süreçte bilgi, tecrübe ve anlayışıyla bana yol gösteren ve desteğini esirgemeyen Dr. Öğr. Kader Altın'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Alırıza Boya, Erzincan, 2025

RUS MODERNLEŞMESİNİN TÜRK TOPLULUKLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: KAZAN ÖRNEĞİ

Alırıza BOYA

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2025

Danışman: Prof.Dr. Abdulkadir GÜL

ÖZET

Bu çalışma, XIX- XX. yüzyılın başında ivme kazanan Rus modernleşmesinin Kazan Türkleri üzerindeki etkilerini, tarih ve sosyoloji disiplinlerinin iş birliğiyle, modernleşme teorisi çerçevesinde analiz etmektedir. Modernleşme, yalnızca zamanın dönüşüm ve yenileşme ruhuna uygun bir vaziyet değil, aynı zamanda siyasî merkezileşme, siyasal dönüşüm, bürokratik rasyonalite ve milliyetçiliğin oluşumu açısından da incelenmesi gereken olgular silsilesidir. Rus devleti, knezliklerden merkezileşmiş Moskova devletine evrilerek, en son modern devlete dönüşüm seyrinde Batı Avrupa'dan farklı olarak geliştirdiği tepeden inme ve otoriter modernleşme anlayışı üzerinden evrim geçirmiştir. Özellikle İdil-Ural Müslüman Türk toplulukları üzerinde dönüştürücü bir rol oynamış, Rus tarzı bir devlet merkezileşmesi süreci başlatarak Kazan Türklerini devlet tahakkümü altına almıştır. Bu noktada, hem Ceditçilik hareketini hem de doğmakta olan Türkçülük fikriyatını merkeze alarak, Rus siyasal modernleşmesinin etkisi bağlamında incelenmiştir. Kazan Türkleri, öte yandan, özellikle 1905 Devrimi'nden sonra eğitim, basın ve düşünce kulvarlarında geliştirdikleri entelejensiya, kendi iç modernleşme sürecinin başlamasına neden olmuştur. Diğer yandan, modernleşme ve reformlar Türk-Tatar burjuvazisinin gelişimini dolaylı yoldan etkilemiş ve 1850 yılından sonra meydana gelen fikrî cereyanlar Tatar entelektüel sınıfını etkilemiştir. Bu durum, Türkçülük üzerinden tahayyül ve tarihsel aidiyet duygusunun oluşumuna ortam hazırlamıştır. Bu çerçevede, Kazan Türklerinin, karşılarında dönüşen devlet ve toplum ile ilişkisini disiplinler arası bir yaklaşımla analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Merkezileşme, Rus Modernleşmesi, Kazan Türkleri, Türkçülük.

THE IMPACTS OF RUSSIAN MODERNIZATION ON TURKISH COMMUNITIES: THE KAZAN CASE

Alırıza BOYA

Erzincan Binali Yıldırım University

Graduate School of Social Sciences

Master's Thesis, June 2025

Supervisor: Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

ABSTRACT

This study examines the impact of Russian modernization, which gained momentum in the late XIXth and early XXth centuries, on the Kazan Turks, through a historical and sociological lens within the framework of modernization theory. Modernization is treated not merely as a reflection of the era's spirit of transformation, but as a sequence of phenomena involving political centralization, institutional change, bureaucratic rationality, and the rise of nationalism. The Russian state's evolution from a loose network of principalities to a centralized Muscovite regime and ultimately a modern empire unfolded through an authoritarian, top-down model that diverged from Western European experiences. This process had a particularly transformative impact on Muslim Turkic populations in the Volga-Ural region, subjecting Kazan Turks to the increasing control of a centralizing state. In this context, both the Jadidist movement and the emerging ideology of Turkism are addressed as key responses to Russian political modernity. Especially after the 1905 Revolution, the Kazan Turkish intelligentsia initiated an indigenous modernization project through education, the press, and intellectual activity. Meanwhile, modernization and reform indirectly facilitated the rise of a Turkic-Tatar bourgeoisie, and the ideological currents after 1850 left a profound mark on the Tatar intellectual class. These developments contributed to the formation of a national imagination and a sense of historical belonging through the framework of Turkism. The study analyzes the Kazan Turks evolving relationship with a transforming state and society from an interdisciplinary perspective.

Keywords: Modernization, Centralization, Russian Modernization, Kazan Turks, Turkism.

İÇİNDEKİLER

RUS MODERNLEŞMESİNİN TÜRK TOPLULUKLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: KAZAN ÖRNEĞİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	xi
TABLolar LİSTESİ	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Modernleşme Nedir?	4
1.2. Modernite, Modernizm ve Modernleşme	5
1.3. Modernleşme Teorileri	7
1.4. Modernleşme Teorisi ve Rus Modernleşmesi	15

İKİNCİ BÖLÜM

RUS DEVLETİNİN OLUŞUMU VE XVIII. YÜZYILDA MODERNLEŞME

2.1. Rusya’da Devlet Oluşumu ve Rus Devletinde İlk Modernleşme.....	22
2.2. Kazan’da Rus Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Rus Devletinin Bürokratikleşmesi	24
2.3. XVIII. Yüzyılda Rusya’da Modernleşme: I. Petro Reformları	26

2.3.1. XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Kazan Guberniyası'nda Modernleşme, Vergilendirme ve Toplumsal Dönüşüm.....	31
2.4. XVIII. Yüzyıl Rusya'sında Aydınlanmacı Despotizm ve İdari Modernleşme	37
2.4.1. Merkezileşen Devletin Gölgesinde: İmparatorluk, İslam ve Modernleşme ..	40
2.4.2 İdil-Ural'da Sosyal Direnişin Yükselişi: Kazan ve Başkurt Türklerinin Pugaçev İsyanındaki Yeri.....	45
2.5. XVIII. Yüzyıl Rusya'sında Modernleşme Süreci ve Kazan Türklerinin Sanayi-Ekonomi Alanındaki Yükselişi.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA RUSYA'DA MODERNLEŞME VE KAZAN TÜRKLERİ

3.1. XIX. Yüzyılda Rus Toplumunun Endüstriyel-Ulusal Dönüşümü.....	50
3.2. I. Aleksandr Döneminde Modernleşme: Rus Otokrasisinin Anayasal Arayışları ve Ekonomik Sarsıntıları	51
3.2.1. Kazan'da İktidar, Din ve Ticaret: I. Aleksandr Döneminde Entegrasyon Politikaları ile Sosyo-Ekonomik Dönüşüm	57
3.2.2. XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Kazan'da Eğitim ve Modernleşme.....	60
3.3. Muhafazakâr Modernleşme: I.Nikolay.....	65
3.3.1. I. Nikolay Döneminde İdil-Ural Türkleri: Merkeziyetçilik, Dinî Tahakküm ve Direniş.....	69
3.4. II. Aleksandr Dönemi Reformlarının Sosyo-Politik Mirası	73
3.5. Modernleşme Sürecinde Tatar Burjuvazisinin Doğuşu: 1850 Sonrası Kazan Örneği.....	74
3.6. 1860-1880 Döneminde İdari Reformlar ve Ulusal Kimlik İnşası'nın Kazan Türkleri Üzerindeki Etkisi	79
3.7. III. Aleksandr Döneminde Karşı Reformlar: Otokrasi ve Baskı	82
3.7.1. XIX. Yüzyılın Sonunda Rusya Türklerine Yönelik Baskı, Sansür ve Eğitim Politikaları.....	85

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XX. YÜZYILIN BAŞINDA RUSYA’DA MODERNLEŞME VE KAZAN TÜRKLERİ

4.1. II. Nikolay Döneminde Modernleşme	91
4.2. 1905 Devrimi ve Kazan Türklerinde Modernleşme ve Örgütlenme	96
4.3. Müslüman Kurultayları ve Duma’da Temsil.....	99
4.4. Bir İç Modernleşme: Ceditçilik	108
4.5. Türk-Tatar Aydınlanması ve Türkçülük Hareketi	111
4.6. Osmanlı’da Kazanlı Aydınlar ve Etkileri	121
4.7. Jön Türklerden Genç Tatarlara: Türkçülük	141
SONUÇ	147
KAYNAKÇA.....	150
EKLER	158
ÖZ GEÇMİŞ	201

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

ATÜM	: Asya Tarzı Üretim Modeli
Bkz.	: Bakınız
KADET	: Konstitutsionnaya Demokratiçeskaya Partiya (Anayasal Demokrat Parti)
KTÖO	: Kazan Tatar Öğretmen Okulu
OMRM	: Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi
PBDA	: Perm Bölgesi Devlet Arşivi
RFDA	: Rusya Federasyonu Devlet Arşivi

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1: Rus ve Osmanlı Modernleşmesinin Karşılaştırılması	19
--	----

GİRİŞ

Modernleşme, tarihsel olarak Batı Avrupa'dan başlayarak diğer toplumlara yayılan ekonomik, toplumsal, siyasi, teknik, idari ve bilimsel dönüşümlerdir. Toplamlar kendi iç çelişkileri ve yapıları nezdinde, bazen benzer ve ayrı yolları izlemişlerdir.

Özellikle Rusya, Osmanlı, İran, Çin ve Avusturya- Macaristan merkezileşmiş imparatorluklar içinde söz konusu süreç, hem idari düzenin yeniden yapılandırılması hem de imparatorluğun farklı milletleri ile ilişkilerinin yeniden kurulması olarak değerlendirmek mümkündür. Her ne kadar Doğu Avrupa siyasal ve toplumsal yapısı içinde XIX. yüzyılda modern devletin oluşumu kanaati yaygın olsada, teorik perspektifle söz konusu sürecin Rusya'da Erken Modern Dönem'de (Yeni Çağ) IV. İvan'ının merkezileşme çabalarından başlatılarak analiz edilecektir. Çünkü modernleşme süreci, sadece ilerlemeyi değil, aynı zamanda tahakküm kurmayı, merkeziyetçiliği ve toplumsal denetimi kapsamaktadır.

Bu yönüyle Tatar toplumunun dönüşümü ve aydınlanma hareketleri doğal olarak Rus toplumu ile birlikte yaşayan ve Rus idari yönetimi altında olan bir toplumda meydana gelmiştir. İki toplumunda farklı ve aşamalı tarihsel dönüşüm süreçleri olsa da ayrı değerlendirilmesi düşünülemez. Lakin Rus düşüncesinin ya da felsefesinin Tatar toplumu ve aydınları üzerinde etkisi doğal bir sürecin parçasıdır.¹

Böylelikle Rus modernleşmesiyle Tatar aydınlanmasının birlikte analiz edilecektir. Söz konusu etkinin esas nedeni, iktidar olmayan Rusya Türkleri siyasi hâkimiyeti ellerinde bulunduramaması ve bu nedenle ellerinde dönüştürücü araçlardan mahrum kalmalarıdır. Dolayısıyla organize edilmiş bir devlet sisteminin varlığı da söz konusu değildir. Rus devletinin I. Petro reformlarından itibaren bir ideoloji ve iktidar gücü olduğu varsayımından hareketle İdil-Ural bölgesinin İsveç devlet modeline göre uyarlanan Rus idari ve siyasal yapısına nasıl tâbi kılındığı incelenektir.

Böylece, imparatorlukla bütünleşen çok milletli bir yapıda her millet kendini imparatorluk üzerinde hak sahibi olmasını sağlamıştır. Bu imparatorluk Rusların kadar onların da olmuştur. Bunun dışında en erken ilhaka maruz kalan Türk halklarından Kazan Tatarları imparatorluğun doğu ve güneydoğu sınırlarındaki Müslümanlarla ilişkilerde

¹ Yahya Abdullin, "Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları Arasında Aydınlanma Hareketi", *İlmi Araştırmalar*, 1(2014): 183.

arabulucu olarak görülmüştür.² Rusya Müslümanları arasında Kazan Tatarları, imparatorluğun Müslümanları arasında önderlik eden ve moderniteyi savunma vasfıyla ortaya çıkmışlardır. Ancak Kazan Türkleri ve Rus toplum-devlet yapısı özelinde yapılacak tetkikler, modernleşmenin yukarıdan aşağıya bir dayatma mı yoksa dâhili dinamiklerle biçimlenmiş bir “iç modernleşme” süreci mi olduğu sorusununa cevap aranacaktır.

Tezin ilk bölümünde, modernleşme kavramı teorik düzlemde ele alınmakta; modernite, modernizm ve modernleşme arasındaki farklar açıklanmakta ve modernleşme teorileri içinde Rus modernleşmesi hususu üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde, Rus devletinin oluşum süreci, feodal knezliklerden merkezi Moskova devletine evrimi ve merkezileşen Moskova devletinin Kazan Türkleri üzerinde tahakküm kurma biçimi ele alınmaktadır. Akabinde Rus Devletinde ilk modernleşmenin askeri yönü ve I. Petro ve II. Katerina dönemlerin uygulanan Müslüman- Tatar politikası incelenecektir. Üçüncü bölümde ise XIX. yüzyılda Yapılan reformlar ve bu reformların Kazan Tatarları üzerindeki tesiri ele alınmakta, Kazan Üniversitesinin kuruluşu ve 1850 yılından sonra yapılan reformların Tatar Burjuvazini nasıl etkilediği ve bağımsız olarak nasıl oluştuğu ele alınmaktadır.

Dördüncü bölümde XX. yüzyılında başında 1905 İhtilalinin (Ekim Manifestosu) getirdiği serbestlik ortamının İmparatorluk Türklerine ifade ve temsil olağının verdiği ve rus siyasal modernleşmesinin bir parçası olarak Narodnizm, Sosyalizm ve Panslavizmin Türkçü aydınları nasıl etkilediği ve bu siyasal bilincin Osmanlı’ya nasıl taşındığı ele alınmakta ve Rusya Devlet Arşivi ve Perm Bölgesi Devlet Arşivi’nde yer alan çarlık istihbarat (Ohranka) ve güvenlik raporları ışığında Türkçülük hareketinin Rusya Türkleri arasında ki faaliyetlerine yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde ise, elde edilen bulgular tarihsel sosyoloji ışığında genel bir değerlendirme yapılmakta ve modernleşmenin merkez-çevre ilişkileri bağlamında Türk topluluğu üzerindeki etkileri yorumlanmaktadır. Teorik modelini oluşturan “modernleşme” teorisini analizlerde kullanırken sadece yegâne bir bakış açısına bağlı kalınmadan teorileri sentezleyerek Rus modernleşmesi ve Kazan Türkleri üzerinde ki

² Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 26-30.

etkilerini bu minvalde analiz edilecektir. Oluşturulacak bu bakış açısı çalışmanın ilmi yönünü tarih, sosyoloji, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler bağlamında disiplinler arası bir çalışma olacaktır. Tarihsel sosyoloji düzleminde sosyal bilimcilerin modernleşme teorilerini ele alıp süzgeçten geçirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Modernleşme Nedir?

Kelimeler, etimolojik olarak kullanıldıkları tarihsel dönem içinde farklı bir takım anlamlar barındırabilir. Zamanın değişim dinamikleri içinde kendine özgü sözcüklere dönüşür. İçeriğin daha iyi anlaşılması için etimolojik kökenini, tarihsel açıdan nerede ve hangi amaçlarla kullanıldığı hakkında fikir sahibi olmak, dayanılacak teorik zemini daha berrak hale getirmektedir.

Bu bağlamda, modern sözcüğü, “şimdi” anlamına gelen Latince “modo” kelimesinden türetilmiştir.³ Erken dönem kullanımı Hristiyanlık dönemi Roma’da “modernus” şeklinde olmuştur. Pagan dönemi ile Hristiyanlık dönemini ayırt etmek için kullanılmıştır. Tarihsel zaman içinde kullanımı ise, Papa Gelasius⁴, modernus kelimesini yazışmalarında “son zamanlarda” anlamında çağdaş bir zamanı belirtmek için kullanmış, Ennodius⁵ ve Cassiodorus⁶ ise VI. yüzyılda, çağdaş zaman anlamında “ancient” kelimesinin zıttı olarak sıkça kullanmışlardır. Papa Gregory ise *Dialogues* adlı eserinde Hristiyanlık dönemi sonrası post-apostolik⁷ anlamda kullanmıştır.⁸ Böylece, Hristiyan teolojisinde ki kırılmayı ifade etmeye başlamış , “şimdiki zaman” anlamından çıkıp belli bir dönemi ve belli bir tarihsel dönüşümü ifade etmiştir. Sonraki dönemlerde Rönesans dönemi âlimleri (XII. yüzyıl Rönesansçıları ve Burckhart’ın İtalyası) son halini

³ Charlton T. Lewis ve Charles Short, *A New Latin Dictionary* (New York/Oxford: Harper & Brothers, 1891), 1154.

⁴ Papa I. Gelasius 492’den 496’ya kadar Roma piskoposluğu yapmıştır.

⁵ Magnus Felix Ennodius, Pavia Piskoposu ve Latin retorikçi ve şair.

⁶ Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus 490 ve 585 yılları arasında yaşamış tarihçi.

⁷ Hristiyanlık bağlamında Havariler Sonrası Dönem anlamına gelir. Özellikle de on iki havari ve Pavlus gibi şahsiyetlerin ölümünden sonra, yani yaklaşık MS 100’den itibaren başlayan dönemi ifade eder.

⁸ John Moorhead, “The Word ‘modernus’”, *Latomus*, 65/2 (2006): 425-433.

benimseyerek “modern” kelimesi geçmiş ile bir ayrılık ve tarihsel dönüşüm olarak ifade edilmeye başlanmıştır.⁹

XV. ve XVI. yüzyıllara gelindiğinde, reform ve aydınlanma dönemlerinin ardından modernitenin doğuşuyla aydınlanma ve sekülerleşme ile ilişkili hale gelmiştir. Sonraki süreçte kullanımı, ilerleyen yüzyıllarda batı modernleşmesi içinde önemli dönüm noktalarını ifade eden Fransız Devrimi ve Sanayi devrimi ile toplumsal ve siyasal olarak değişimi ifade eder hale gelmiştir.¹⁰

Felsefe alanında, Hegel tarafından “modernite”, Rönesans’ı ve Reform dönemini orta çağdan ayırt etmek için kullanılmıştır. Alman tarihçiler ise orta çağ arasında bir ayrım yaparak, modernite dönemi olarak adlandırdıkları bu süreci 1500 yılı sonrası dönemi tanımlamak için kullanmışlardır. Bu dönem “yeniçağ” anlamında Almanca “Neuzeit” terimi kullanılmıştır.¹¹ Bu nedenle, modernus-modern terimi, çağdaşlık veya yenilik duygusunu ifade etmektedir. Tarihsel süreç içinde yüklenen anlamlar zamana göre ayırt edici anlam ifade ederek, dönemsel farklılıkları temsil etse de nihai olarak kapsadığı mana, yeni bir forma geçmeyi işaret etmiştir.

1.2. Modernite, Modernizm ve Modernleşme

Böylece sosyal bilimlerdeki literatüre giren “modern” kökenli terimlerin iştirak etmesi, türevleriyle; Modernite, Modernizm ve Modernleşme kavramlarını doğurmuştur. Bu noktanın daha iyi anlaşılabilmesi için Modernite, Modernleşme ve Modernizm gibi değişik anlam ifade eden kelimelerin farkını belirtmek gerekir.

Modernite, XVI. ve XVII. yüzyıllardan itibaren Batı Avrupa'daki oluşan yenilikle, önce kıta ülkelerine yayılıp daha sonra diğer ülkelere yayılan siyasi, ekonomik, dini ve bilimsel gibi birçok alanda meydana gelen toplumsal örgütlenme biçimidir. Modernite ve modernizm arasındaki fark ise modernite bir durumu teşkil ederken modernizm ise modernitenin fikirsel temelde idealleştirilmesidir.¹²

⁹ Fredric Jameson, *Biricik Modernite: Şimdinin Ontolojisi Üzerine İnceleme*, çev. Sami Oğuz, (Ankara: Epos Yayınları, 2004), 21-22.

¹⁰ Mihriban Şensen, “Bilim Devrimi, Modern Bilimin Doğuşu ve Modern Toplumun Oluşumuna Katkıları”, içinde *Modernite Sosyolojisi*, ed., Musa Yavuz Alptekin, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023), 105.

¹¹ Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 65.

¹² Musa Yavuz Alptekin, “Modernite-Modernizm-Modernleşme: Tanımlar, Teoriler ve Kuramsal Eleştiriler”, içinde *Modernite Sosyolojisi*, ed. Musa Yavuz Alptekin, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023), 1-14.

Modernleşme ise çağdaş olmayan toplumların zamana uygun hale getirilmesidir. Avrupa'daki meydana gelen büyük kırılmaların sonucu oluşan toplumsal, siyasal ve ekonomik değişim sürecini, modern olmayan toplumlara uyarlanmasını ifade ettiği gibi, bir çeşit evrim sürecini ifade etmektedir.¹³

Eisenstadt modernleşmeyi tarihsel çerçevede XVI-XIX. yüzyıl zaman aralığında Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da içsel dinamikler doğrultusunda geçirdiği değişimlerin, toplumsal, iktisadi ve politik değişimleri Batı-Avrupa dışı ülkelere yayılan bir olgu olarak tanımlar.¹⁴ Batı merkezci boyutta ise Daniel Lerner gibi modernleşme teorisyenleri, modernleşmeyi batılılaşma ile eş değer görür.¹⁵

Batı merkezci anlayışın dışında Bhambra'ya göre batının geçirdiği aşamalar, modernitenin ya da modern toplumların oluşumunda önemli rol oynadığını vurgular fakat aynı zamanda söz konusu olgunun batıya özgü olmadığını, bu devrimin başka kültürler ve coğrafyalarla da ilişkili daha geniş bir kapsam alanı olduğunu belirtmektedir. Başka bir ifade ile, dünya genelinde sadece batıya özgü bir durum olmayıp farklı toplumlar içinde geçerli ve uygulanabilir bir fenomen olduğunu ifade eder. Benzer doğrultuda Taylor ise batıya has bir durum olarak görmeyip evrensel bir dönüşüm olabileceğini ve herhangi bir mekânsal bağlama kalamayacağını belirtir.¹⁶

Berman ise modernliğe giden aşamayı üç evreye ayırır; İlk aşamayı XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki gerçekleşen değişimler olduğunu lakin söz konusu sürecin özümsemediğini, ikinci aşamayı Fransız Devrimi ve sonrası ortaya çıkan yeni siyasanın ortaya çıktığını, üçüncü aşamada ise XX. yüzyılda geniş bir yayılım alanı bulunduğunu belirtir.¹⁷

Jeanniere ise, moderniteye geçiş sürecini ise dört devrime dayandır; bilimsel, siyasal, teknik ve ekonomik devrimlerdir. Bilimsel devrim, Newton ile başlamış; siyasal devrim, Fransız ve Amerikan devrimleriyle gerçekleşmiş; ekonomik devrim ise İngiltere'de sanayileşme süreciyle başlamış ve teknik devrim ise emeğin metalaşma

¹³ Musa Yavuz Alptekin, "Modernite-Modernizm", 14.

¹⁴ Shmuel Noah Eisenstadt, *Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim*, çev. Ufuk Coşkun, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007), 11-12.

¹⁵ Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme* (İstanbul: İnsan Yayınları, 199), 13.

¹⁶ Gurminder K. Bhambra, *Moderniteyi Yeniden Düşünmek: Post-Kolonyalizm ve Sosyolojik Tahayyül*, çev. Özlem İlyas, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 4-7.

¹⁷ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 27-60.

olgusu olarak değerlendirmiştir. Söz konusu devrimleri birbiriyle bağlantılıdır fakat alanlarına göre geçişlerde başka bir alandaki modernleşmenin eksik kaldığı örneğin, siyasal alandaki modernleşme süreci yaşanırken, ekonomik alanda geleneksel üretim tarzına sahip olunabileceğini vurgulamıştır.¹⁸

Söz konusu yorumlar doğrultusunda süreç, salt Avrupa gelişim çizgisi içine hapsedilemeyecek kadar geniş bir yelpaze üzerinde durmaktadır. Benzer aşamalar, her farklı toplumsal zeminde karşılaştırılmayı dışlamadan, kendine özgü siyasal ve ekonomik koşullar neticesinde şekillenmektedir. Örneğin, her ne kadar Avrupa modernitesine öykünerek Osmanlı ve Rus modernleşmesi benzer pratikler içerse de içinde farklı toplumsal gerçeklikler yatmakta ve Rus devletinin Rusya'daki Türk halkları ile Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasıyla ilişkileri aynı koşullarda gerçekleşmemiştir.

1.3. Modernleşme Teorileri

Modernleşme kavramının doğuşu, 1945 yılından sonra dünyada batı dışı toplumların gelişme ve evrimleşme gibi sorunlarına eğilim sonucu olarak meydana gelmiştir. Söz konusu sorunlara yaklaşım farklı disiplinler tarafından analiz edilmeye başlanmış böylelikle tarihçi, sosyolog, siyaset bilimci ve iktisatçılar tarafından multi-disipliner olarak çalışılmıştır. Bu sayede çeşitli disiplinler tarafından ilgi duyulması modernleşme teorisinin disiplinler arası zenginleşmesini sağlamıştır.

İlerleyen süreçte 1950 ve 1960'lı yıllara gelindiğinde kuram teorik olarak olgunluk seviyesine ulaşarak toplumsal evrim teorisi olarak, batı ülkeleri dışında zamanla geçirilen değişimleri inceleme alanı bulmuştur. Söz konusu bu perspektif batı dışındaki toplumların deneyimlediği süreçleri örnek model olarak alıp diğer toplumlarında aynı akıbetle ilerlemesi gerektiği savını savunmuştur.¹⁹

Ancak toplumlar devamlı başkalaşım gösterme eğilimindedir. Kendine özgü tarihsel dönemler içinde incelenebilir ve toplumların dönüm noktasını belirleyen faktör bu hareketlerin yönü ve hızı, toplumların kendine özgü tarihsel süreçlerine bağlıdır. Bu evrim sürekli hareket halinde olan doğanın ayrılmaz bir parçasını oluşturmakta ve tarih hareketle değişim içermektedir. Buradan yola çıkarak modernleşme teorisi esas olarak

¹⁸ Abel Jeanniere, "Modernite Nedir?", içinde *Modernite Versus Postmodernite*, der. Mehmet Küçük, (Ankara: Vadi Yayınları, 1993), 95.

¹⁹ Fahrettin Altun, "Modernleşme Kuramı", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 8 (2000):123.

toplumların gelişim perspektifini barındırır. Bu görüş, tarihsel ilerleme kavramıyla bütünleşmektedir. Tarih ve modernleşme ilişkisi bütünleştiğinde tarihsel ilerleme kavramı ortaya çıkmaktadır. Bu ilişki tarihsel olarak devamlı pozitif şekilde ilerlemeyi temel almaktadır. Bu tarih anlayışı aydınlanma çağının tarih felsefesinin bir mirasıdır.²⁰

Tarihsel ilerleme felsefi ile ana düzlemde sosyoloji içerisinde gelişme alanı bulmuştur. Modern topluma geçiş ile birlikte, batı dışında kalan toplumların modernleşme sorunlarını dert edinmiştir. Marks, Weber, Durkheim ve Tönnies gibi sosyal bilimciler çeşitli bakış açıları ile toplumların geçirmiş olduğu süreçleri ele almış lakin Marks dışında batı dışı toplumların gelişme sorunu ele alınmamıştır. İkinci dünya savaşı sonrasında ise modernleşme teorileri Parson, Moore, Lerner, Inkeles, Smith, Bellah, Smelser ve Eisenstadt gibi kuramcılar tarafından ele alınmıştır.²¹

XIX. yüzyılda biyolojideki gelişmeler ve Darwin'in evrim modeli, sosyal bilimlere de etkisini göstermiştir. Bu durum toplumların tekâmül sürecinin devamlılığı olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu sayede bütün toplumların aynı süreci yaşayacağı fikri ortaya çıkmıştır. Modernleşme kuramı da bu zeminde ele alındığında evrim kuramının etkileri net bir şekilde görülmektedir.²² Tarihsel bağlamda ki etkisi ise, dörtlü evre kuramı olarak toplumların gelişim yasası olarak şekillendirilip, 1750 yıllarında Turgot ve Smith tarafından modellenmiş ve ilerleyen yüzyılda Marx, Durkheim ve Weber gibi teorisyenleri etkilemiştir.²³

İkinci dünya savaşı sonrası modernleşme kuramlarının temeli ise XIX. yüzyıl sosyal bilimcilerinin (Darwin, Malthus, Spencer, Morgan, Comte, Marks ve Engels) evrimci eğilimini barındırır. Modernleşme kuramları yalnızca tekâmül paratigması içinde şekillenmemiş, Auguste Comte ile pozitivist bir kimliğe bürünmüştür. Böylelikle doğa bilimlerinin etkisini kaçınılmaz kılmıştır. Beşeri bilimciler, doğa bilimlerinde kullanılan metodu ve modelleri sosyal bilimlere uygulamaya çalışmışlardır. Tarihsel ilerleme ve dolayısıyla toplumsal ilerleme eğilimi, toplumu yaşayan bir organizma olarak ele alıp buna göre bilgiyi elde edip denetleme oluşturmak istemiştir. Evrim kuramının model olarak yapısal işlevcilik, Durkheim ve Parson'un izinden giderek toplumu durağan ve

²⁰ Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, 46.

²¹ Fahrettin Altun, "Modernleşme Kuramı", 155.

²² Yaşar Kaya, "Modernleşme", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (1999): 448.

²³ Bünyamin Solmaz, "Modernlik Ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32/32 (2011): 36.

organik bir model olarak ele alıp farklılaşmanın ana rolü olarak görmeye başlamışlardır. Smelser ve Eisentadt bu modelin temsilcileridir.²⁴

Toplumsal değişim olarak adlandırabilen modernleşme teorisi, ekonomik yapı, toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimini de içeren kolektif bir kavram olarak değerlendirilebilir. Bu noktada toplumsal üretim biçimi olarak feodal üretim tarzından sanayileşmiş toplumlara geçişi ifade ettiği gibi, bürokratikleşme, merkezileşme, demokratikleşme ve ulus-devlet gibi kavramlar çerçevesi içinde de değerlendirilir.²⁵ Bu bakış açısı yardımı ile sosyal bilimciler toplumsal geçişlere göre bazı sınıflandırmalar ve ayrımlar yapmışlardır. Örneğin Weber bu geçişi geleneksel toplumdan modern topluma, Marx feodal toplumdan kapitalist topluma, Tonnies cemaatten cemiyete, Durkheim mekanikten organige, Comte metafizik-pozitivist olarak ayrıma gitmiştir.

Modernleşme teorilerinin alt yapısı sunan ana unsur modern-geleneksel ayrımı şekilde karşıt ifadelerle temellendirilmiştir. Weber, tarihsel olay ve olguları açıklamak için geleneksel ve modern ayrımına gitmiştir. İki kavramı, karşıt olgular olarak ele alıp, ideal tip oluşturmuştur.²⁶ Böylelikle iki yapının karşılaştırılması zaruri kılmıştır. Aynı şekilde Durkheim'ın mekanik-organik ve Redfield'in halk-kent ayrımı bu noktada XVIII-XIX. yüzyıllar beşeri bilim teorisyenleri ayrımların kaçınılmaz süreç olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu noktada modernleşme determinist yönünü de ortaya koymaktadır. Tarihsel bakış açısı ile modernleşme, süreçleri geciktirici ve hızlandırıcı yönde olabilmektedir.²⁷

Bu alanda etkisini en çok hissettiren Weber, 1909 ve 1920 yılları arasında artık dini ve modern kapitalizmi karşılaştırmalı metot ile ele alan bir tarihsel sosyoloğa dönüşmüştü. Tarihçi ve sosyolog olarak uzun dönemli yapısal değişimleri karşılaştırmalı yöntem ile inceleyip çalışmalarında tarihsel koşulların ya da süregelen olguların nasıl yardımcı güçler tarafından kanalize ettiği ve nasıl eğilimler doğurduğunu sorunsallaştırmıştı.²⁸ Modern toplumu anlamaya yönelik olarak gelişmeci perspektiften

²⁴ Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, 24-25.

²⁵ Şebnem Yardımcı Geyikçi ve Uğur Çil, "Modernleşme Teorisini Yeniden Düşünmek: Ekonomik Kalkınma ve Demokrasi İlişisine Eleştirel Bir Bakış", *OPUS International Journal of Society Researches*, 11/18 (2019): 2999

²⁶ Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, 17.

²⁷ Ahmet Özkiraz, *Modernleşme Teorileri ve PostModern Durum* (Konya: Çizgi Kitapevi, 2007), 48-49.

²⁸ Fritz Ringer, *Weber'in Metodolojisi: Kültür Bilimleri ile Sosyal Bilimlerin Birleşimi*, çev. Mehmet Küçük, (Ankara: DoğuBatı Yayınları, 2006), 200-206.

açıklamaya çalışmıştır. Weber'in incelemelerinin kapsamını oluşturan; ampirik ve tarihsel çerçevede ekonomi tarihi, politik ekonomi, dinlerin karşılaştırılması ve sosyal bilimlerde metodoloji sorununu kapsayan çalışmalar çerçevesinde ilerlemiştir. Aynı zamanda Weber'in dönemi modern toplumun kökenini anlamaya yönelik tartışmaların olduğu bir dönemdir.

Tarihin içkin anlamı Weber'e göre tarihsicilerin öngördüğü gibi değildir. Bireylerin ve grupların belirlediği ve bunları amaçlarına göre belirlenen insani bağlamdan ibarettir. Tarihsel sürecin içinde toplumsal ilişkilerin meydana gelişi öznelararası amaçlı etkinliklerin bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Böylece toplumsal yapı eylemin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.²⁹

Ona göre tarih, nesnelerin ve olayların bilmeye değer olan kısmıyla uğraşır. Sosyal bilimlerde ki kavramlar sınıf teorisi altındaki açıklamalardan ziyade, ayrışmış olgular üzerinden şekillenir. Böylelikle tarihi bilmeye zamansallık probleminin içerdiği zamandışı yasalar dışında *karakteristik bireysellik* olarak adlandırdığı tarihte bilmeye değer olay ve olguları şekillendiren ilişki üzerinden yorumlamıştır. Yani bireyler nedenselliği sorgularken evrensel bir bütünün parçaları olarak yadsıma bulmuştur. Tikel bağlantılar somut içeriklidir ve neden-sonuç ilişkisini açıklamaya yardımcı olurken, yorumlayan insan eylemleri yardımcı olur. İnsan eylemi, maksadı için yorumlanması gerekir. Buna müteakiben Weber, tikel nedensel ilişkileri açıklarken nedensel yasaların bunun bir örneğini açıklayamayacağını belirtir. Nedensellik yasasından ziyade, tarihin özgün nedensel önceller ile şekillendiğini savunmuştur. Geçmişteki nedensel bağlantıları tarihsel sonuca vararak açıklamaya çalışırken bireysel sonuçları anlamak için bireyselliğin bu noktadaki önemini açıklamada ihtiyaç duyulan husus olduğuna değinir.³⁰ Tarih ilminin nedensel yorumu, bireyselliğin önemli bileşeni olan nesneleri ve olayları açıklarken yasaların ve düzenliliklerin bilişsel araç olduğunu belirtir. Weberyen bakış açısı nedensellik ilişkisi kurarken salt ekonomik ilişkilerin etkisinden ötürü, toplumsal eylem ve davranış biçimini içine katarak bu duruma özgü rasyonalist yorum getirmektedir.

²⁹ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998), 174.

³⁰ Ringer, *Weber'in Metodolojisi*, 64-66

Weber'in modernleşme anlayışını kavramak için tarihsel analizini doğru anlamak önemlidir. Weber'in tarihsel analizi ideal tipler üzerinden protestan ahlakı, modern kapitalizmin farklı tarihsel dönemleri ifade etmek için bürokrasi ve feodalizm gibi terimleri kullanmıştır. Weber'in modernliği Tocqueville ve Mill gibi karşıt değerler arasında çözümlenemeyen bir çatışma olarak görür fakat onlardan daha farklı olarak daha sistemli yaklaşır.³¹ Ona göre diğer toplumlar batının modernleşme sürecinde geçirdiği aşamaları neden takip etmediğine yönelik olarak geliştirdiği yanıt Batının kendine has iç dinamikleri, böylelikle oluşan kural ve düzenlemelerin toplumsal yaşama sistemli bir şekilde uygulanması ve disipline edilmesidir.³² Böylece modernleşme teorisine katkı olarak, sanayi toplumlarının geçirdiği toplumsal dönüşümün sonucu, en önemli tarafı merkezileşmiş, rasyonel ve bürokratik bir yapının ortaya çıkmasıdır.

Weber'in doğu toplumları kavramı içine Marks'ta olduğu gibi Rusya da dâhildir. Doğu toplumlarına yönelik analizleri, modernleşme teorilerinin ortaya çıkması ile araştırılmaya başlanmıştır. Kurduğu çerçeve içinde din-modernleşme arasında engelin olup olmadığı inceleme konusu edinmiştir. Özellikle doğu toplumlarına yönelik analizleri akılcılaşıma ve patrimonyalizm kavramları üzerinden açıklamaya çalışması modernleşme teorisi üzerindeki etkisini incelemeyi zorunluluk hale getirmiştir.

Modern toplumu açıklanma noktasında Marks hem sosyoloji hem de tarih ilminde önemli bir yerde durmaktadır. Kendisinden sonra gelen teorisyenler, onun savlarını göz önüne alarak teorilerini şekillendirmişlerdir. Toplumsal ve tarihsel ilerlemeyi şekillendiren unsuru üretim biçimleri belirlediğini savunan Marks, insanlık tarihini şekillendiren aşamaları bir üretim modeline göre açıklamak istemiştir. Ona göre farklı üretim biçimleri değişik toplumsal şekillenmelere neden olur.³³ Tarihi toplumsallık içinde açıklama yoluna gidip büyük anlatıların çizdiği resimden ziyade toplumsal süreçlerin somut analizini benimsemiştir. Şahsiyet temelli tarih analizini reddedip esas belirleyici unsurun insanların maddi üretimi olduğu analizine varmıştır. Özetle Mark'ın tarih felsefesi fetihler ve savaşlar önemli olaylar önemli bir rol oynasa da esas belirleyici faktörler değildir. Esas belirleyici etmen toplumsal temelli süreçlerdir.³⁴

³¹ Callinicos, *Toplum Kuramı*, 262.

³² Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, 191.

³³ Lütfi Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 46.

³⁴ Denis Collin, *Marx'ı Anlamak*, çev. Işık Ergüden, (İstanbul: Versus Kitap, 2008), 91-203.

Marks tarihi dönemleştirmeler yaparak modern toplumun oluşum aşamalarını açıklamak için toplumsal biçimlere ayırma yoluna gitmiştir. Burada bir ayrıma gidilmesinin nedeni mülkiyet biçimlerine (ortak mülkiyet, feodal zümre mülkiyeti ve özel mülkiyet) göre sınıflandırmasıdır. Söz konusu mülkiyet biçimlerine göre ise moderniteyi açıklamak için dönemlere ayırırken; Antik, feodal ve modern dönem olarak sıralar. Buna göre Antik Yunan- Köleci, Ortaçağ Avrupası-Feodal, Modern Dönem- Kapitalist üretim ilişkilerine göre şekillenmiştir.³⁵ Böyle bir tarih tezi³⁶ aydınlanma geleneğinin, aşamalı tarih tezinin tezahürüdür.³⁷

Avrupa’da modernleşmesinin kökenini sorgularken teknolojik evrimin birçok alanda yansımalarını göz önüne alır. Ortaya çıkan yeni üretim modeli diğer adı ile kapitalist üretim süreci modernitenin oluşumundaki tarihsel misyonu yerine getirmiştir.³⁸ Lakin Marks modern Avrupa toplumlarını sınıflandırıp analiz etmek için Doğu toplumlarını karşıt görüngü olarak görmüştür. Örneğin; Antik Yunan- Köleci, Ortaçağ Avrupası-Feodal, Modern Dönem- Kapitalist gibi üçlü evre modeline başvururken Doğu ve Batı toplumlarını oluşum ve sınıflandırma amacıyla Asya Tarzı Üretim Modeli kavramını geliştirmiştir.³⁹

Marks’a göre, ATÜM çerçevesinde insanlığın önemli aşamaları ve geleceği modern toplumda gerçekleşmiştir. Modern olmayan toplumlar ise etkileri oranında araştırmaya değerlidir. Bu çerçevede doğu toplumları olarak Hindistan, Çin, Rusya ve Osmanlıyı dâhil etmiş, böyle bir ayrıma gidilmesi Avrupa toplumlarını etkilediği ölçüdedir. Doğu toplumları ile ilgili görüşü Weber gibi şarkiyatçı bağlamda ortaya çıkmıştır. Marks doğu

³⁵ Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*, 90-93.

³⁶ Marks’ın tarih felsefesi devrim ve gelişme şeklindedir. Toplamların aşama kaydetmesinin yegâne şartı üretimin gelişip şekillenmesidir. Felsefi temelini oluşturan Hegelci tarih felsefesinin ekonomi politik ile doldurulmasıdır. Marx’ın ekonomi politiğı tarih felsefesinin içini doldurarak modern toplumun oluşumunu iktisadi temellere dayandırmıştır. Bu şekilde hem toplumsal hem ekonomik değışimin ön koşulunu alt yapıdaki değışiminin belirleyici olması gerekiyordu. Başka bir deyişle alt yapı üst yapıyı belirleyecek tarihin itici gücünü Marx’a göre ilerlemeyi gerçekleştiren sınıf mücadelesidir.

³⁷ Dört evre kuramı (avcılık, toplayıcılık, tarım ve ticaret) olarak bilinen tarihi geçinme biçimlerine göre ayırma İskoç aydınlanmasının bir geleneğiydi. Marks’ın toplumsal evrim kuramı, Marks’a kadar süre gelen kuramlardan önemli bir yere sahiptir. İskoç aydınlanması dönemin bu denli bir kuram geliştirilmişti. Lakin XIX. yy ‘da özellikle biyolojideki gelişmelerle birlikte evrimsel toplum kuramı daha dikkate değer hal almaya başladı. Ayrıntılı bilgi için; Callinicos, *Toplum Kuramı*, 46-52.

³⁸ Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*, 103-111.

³⁹ Marks’a göre Batı toplumlarında tarihsel olarak sırasıyla Antik- Köleci üretim biçiminden Feodal sonra modern dönemde kapitalist üretim biçime geçilmiştir. Doğu toplumlarında ise coğrafi şartların getirdiğı sonuç ile şark despotizmine bağılı olarak özel mülkiyet ve serbest emek oluşmamıştır. Ayrıntılı bilgi için; Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*, 114.

toplumlarını çözümlerken, batı toplumlarında alt yapının üst yapıyı(din, siyaset ve hukuk) belirlediğini, doğu toplumlarında ise üst yapının alt yapıyı belirlediği analizini ortaya koymaya çalışmıştır. Böylelikle doğu toplumları için siyasi yapıyı belirleyici unsur olarak var sayar. Bu toplumların gelişim seyri batı ile aynı yönde ilerleme göstermemiştir. Doğuda bürokratik merkezi devletlerin varlığı, sınıfların olmaması ve kentleşmenin oluşmaması söz konusu toplumları devlet karşısında güç elde edememesine neden olmuştur.⁴⁰

Sosyoloji ve felsefe ilişkisini pekiştiren ve Comte pozitivizminin izleyicisi olan Durkheim ise, XIX. Yüzyıl geleneğinde büyük teori geleneği içinde kalmakta ve toplumların değişimin süreçlerini mekanik toplumdan organik topluma geçiş olarak ifade etmiştir. Toplumsal ya da beşeri olguların değişimin nedensel bir ilişkisi olabileceği ilkesine dayandırmıştır. Özne teorisi olmayan Durkheim diğer topluma geçiş aşamasını doğal yasaların ürünü olarak değerlendirmiştir. “İş bölümü” kavramıyla mekanik toplumdan organik topluma geçiş tarihsel evrim teorisinin bir tezahürüdür. Bu noktada toplumsal dayanışma ile bireysel dayanışma çelişkisini çözmek için “iş bölümü” kavramını geliştirmiştir. Böylece bir dayanışma duygusu yaratmaya çalışmıştır. Ona göre organik dayanışmanın temelini iş bölümü ve toplumsal farklılaşma oluşturur böylece iş bölündükçe karşılıklı bağımlılıkta artar. Farklı kılan başka bir nokta ise ahlakın ve dinin toplumsal belirleyiciliği noktasında önemli rol oynadığını belirtmesidir. Dini ana merkeze koyup böylelikle Marksist tarih anlayışına karşıt bir fikir öne sürmüştür.⁴¹

Sanayileşmiş toplumlarda iş bölümü olarak ifade edilen yapı ortaya çıkmış, böylece modernleşmekte olan toplumlarda insanların birbirine olan dayanışma ihtiyacı artmıştır. Bu şekilde organik sorumluluk gerekliliği ortaya çıkmıştır.⁴² Söz konusu toplumlarda düzenleyici mekanizmalar bu süreçte önemli bir adım haline gelmiştir. Bu mekanizmaları gelişimi geleneksel yapılardan farklılık gösterebildiği gibi önemli bir sorun haline de gelebilmiştir. Durkheim bu noktada, tekâmül süreçlerini açıklamak için sözleşmec(modern toplumlar) ve sözleşme öncesi(geleneksel toplumlar) toplumlar gibi

⁴⁰ Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*, 249.

⁴¹ Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, 126-140.

⁴² Özkiraz, *Modernleşme Teorileri*, 46-47.

kavramlar üzerinden geleneksel-modern toplumu karşılaştırarak açıklamaya çalışmıştır.

43

Tönnies'in ise modernleşme düşüncesinin temelini Cemaatten-Cemiyete dönüşüm teşkil etmektir. Bu görüşün ana noktası geleneksel toplumsal bir yapıdan, modern topluma doğru gelişimi ve değişimi üzerine kuruludur. Cemaat(Community), Cemiyetten(Society) önce ortaya çıkarak genel iradeye dayalı doğal bir organik bileşim olan aile, toprağa ve coğrafyaya dayalı toplumsal yapıya dönüşmüştür. Geleneksel toplum, ahlaki bir toplum olup kutsal otoritenin baskınlığı görülmektedir. Düzenlemeler ve anlaşmalar göz ardı edilebilir bir düzeydedir. Cemiyete geçiş ile birlikte veyahut modern dönemde geleneksel otoritenin yerini rasyonel kurallarla ören legal otorite almıştır. Söz konusunu yeni sistemin aktörleri yasal birer özne haline gelerek sözleşmeye dayalı ilişki ortaya çıkarmıştır. Cemaat kalıcı ve ortak bir yapıyken Cemiyette ise geçici ve yüzeysel bir ortak yaşam mevcuttur.⁴⁴

Tönnies'in Cemaat-Cemiyet şeklindeki dikotomik bakı açısı Durkheim'ın yaptığı mekanik ve organik dayanışma ayrımı ile paralellik gösterir. Lakin zamansal açıdan farklılık gösterdiği göz önüne alındığında Tönnies'in görüşleri Durkheim'i etkilemiştir. Özellikle Tönnies'in görüşleri İbn-i Haldun'un asabiyet teorisi ile benzerlik gösterir.⁴⁵

Hegel, Maistre, Tocqueville, Nietzsche, Simmel, Lukacs, Heidegger, Adorno, Horkheimer, Foucault, Habermas ve Bourdieu modernlik ve modernleşme çalışmalarına dâhil olmalarına rağmen Weber, Marks, Durkheim ve Tönnies gibi toplum kuramcılarının irdelediği modernite Batı ve Orta Avrupa'yı analiz etme üzerine temellenmiştir. Hızla başkalaşım gösteren batı dünyasının değişimi kendilerinin ait olduğu toplumu daha iyi gözlemleme fırsatı sunmuştur. XIX. ve XX. yüzyılların başlangıcı kaçınılmaz geçiş döneminin ivme yaptığı zaman olması daha iyi yorumlama olanağı sunmuştur.

1.4. Modernleşme Teorisi ve Rus Modernleşmesi

⁴³ Eisenstadt, *Modernleşme*, 217-228.

⁴⁴ Xiaomei Luo, "Community to Society: Research on Tönnies's Modernity Thoughts", *The Frontiers of Society, Science and Technology*, 3/5 (2021): 14-18.

⁴⁵ İbn-i Haldun'un Bedevi toplumsal yapıdan, Hadari topluma geçiş şeklindeki Asabiyet Teorisi ile Tönnies'in Cemaatten Cemiyete geçiş benzerlikler gösterir. İki görüşüde ortak kılan nokta toplumsal yapıdaki farklılığı bireysel, toplumsal, siyasal ve yaşayış biçimi olarak göz önüne bulundurup sonuca varılmasıdır. Asabiyet Teorisindeki Bedevilik- Cemaate, Hadari toplum biçimi ise Cemiyete karşılık gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Orçan, "Cemaatten Cemiyete Türkiye'nin Modernleşme Pratiği", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1/2 (2004): 81-82.

Rus ekonomisi ve toplumu, tarihsel süreçte üç büyük dönüşüm evresi geçirmiştir. Bu aşamalardan ilki, X. yüzyılda yaşanan ticari ve ekonomik değişimlerle şekillenmiştir. İslam dünyasının Hristiyan Avrupa üzerindeki etkisi ve Bizans'ın Akdeniz ticaret yollarını kontrol etmesi, Kuzey Avrupa ile Orta Doğu arasındaki doğrudan bağlantıyı büyük ölçüde kesmiştir. Bu durum, Rus topraklarını iki bölge arasındaki tek geçiş noktası haline getirmiştir. Özellikle Doğu Avrupa'dan Orta Doğu'ya ve tersine yapılan ticaret, Rusya'da yeni ekonomik merkezlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yaroslav, Vladimir ve Suzdal gibi şehirlerin kurulması, bu ticaret yollarının yarattığı ekonomik müessirlerin bir sonucuydu. XI. yüzyılda ise Novgorod, ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu sayesinde ekonomik ve siyasi açıdan yükselmiş ve Avrupa'nın en gelişmiş şehirlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Hansa Birliği ile kurduğu ticari bağlantılar, Novgorod'u yalnızca Rusya'nın değil, tüm Doğu Avrupa'nın en önemli ekonomik merkezlerinden biri haline getirmiştir. Ancak ikinci aşama olarak bu ekonomik refah, XIII. yüzyılda Moğolların istilasıyla sarsılmış ve Rusya, Altın Orda'nın egemenliği altına girmiştir. Moğolların ağır vergilendirme sistemi, Rus şehirlerini ekonomik açıdan zayıflatırken, aynı zamanda siyasi parçalanmayı da derinleştirmiştir. Üçüncü evre olarak ise Moskova, XIII. yüzyıldan itibaren kademeli olarak yükselmeye başlamış ve Altın Orda'nın zayıflamasıyla birlikte bölgedeki en güçlü knezliği haline gelmiştir.⁴⁶

Modernleşme teorisi açısından değerlendirildiğinde, Rusya'nın Batı Avrupa ile arasındaki farkı Weberyen bir analizle, coğrafi ve dini faktörlerin bir araya gelerek modernleşme sürecini nasıl etkilediğini ortaya koyulacak olursa; Rusya'nın Ortodoks Hristiyanlık ve Kiril alfabesi üzerinden kimliğini inşa etmesi, onun Batı Avrupa'nın Katolik ve Protestan dünyasından farklı bir yol izlemesine neden olmuştur. Ortodoks inancının, Katolikliğin entelektüel ve bilimsel dönüşümlere öncülük eden merkezleri olan Roma ve Batı Avrupa'daki reform hareketleriyle doğrudan bir bağ kuramaması, Rusya'yı kültürel olarak yalıtmıştır.

Rusya'nın coğrafi konumu, Avrupa'nın kenarında yer alması, onu Batı medeniyetinin mühim merkezlerinden uzak kalmasına neden olmuştur. Batı Avrupa'da, Katolik ve Protestan reformlarının yanı sıra Rönesans ve Aydınlanma gibi gelişmeler, toplumların ekonomik, politik ve kültürel modernleşmesini hızlandırırken, Rusya bu

⁴⁶ Hélène Carrère d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, çev. Reşat Uzman, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003), 42.

dalgalardan uzakta, tecrit edilmiş ve statükocu bir yapıda kalmıştır. Özellikle Rönesans, Batı Avrupa'nın bilimsel ve sanatsal gelişimini tetiklerken, Ortodoks merkezi entelektüel rehberlik fonksiyonunu yitirmiştir. Bu da Rusya'nın Batı'daki gelişmelere kapalı kalmasına ve entelektüel uykusunun uzamasına yol açmıştır.⁴⁷

Rusya'nın ilerleme aşamalarından yola çıkarak, bahsedilen düşünürlerin analizleri, Batı ve Orta Avrupa'daki modernleşme olgularını örnek almıştır. Ancak, Rus modernleşmesi, Batı'daki modernleşme sürecinden farklı etken ve gelişim çizgindedir. Bu noktada modern dünyanın doğuşunu hem de Rus modernleşmesini değerlendirirken Rusya bir Avrupa gücü olmasına ve ciddi bir güç dengesi içinde olmasına rağmen diğer güçlerle kıyasla geri kalmıştır. Rusya, Batı Avrupa'daki devlet oluşum süreçlerinde görülen, farklı toplumsal ve siyasal grupların iktidar üzerinde dengeleyici roller oynadığı karma monarşi yapısını hiçbir zaman deneyimlememiştir. Batı Avrupa'da özerk bir soylu sınıfı, güçlü bir kilise kurumu, gelişmekte olan halk tabakaları ve merkezi krallık arasında oluşan güç dengesi, zamanla sınırlı devlet yapılarının, güçler ayrılığının ve siyasal çoğulculuğun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Rusya'da bu tür bir toplumsal-siyasal denge tarihsel olarak oluşmamış, aksine merkeziyetçi ve otoriter yönetim biçimleri hâkim olmuştur.⁴⁸

Batı Avrupa'ya bakıldığında, feodalizmin çözülmesi süreciyle birlikte soylu sınıflar, kilise ve yükselen burjuvazi, kralların mutlak gücünü sınırlayan yapılar inşa ederken, Rusya'da benzer bir toplumsal aktörler arası denge gelişmemiştir. Rus topraklarındaki soylular (boyarlar)⁴⁹, çoğunlukla merkezi otoritenin baskısı altında kalmış; kilise, devletin bir uzantısı hâline gelerek özerkliğini kaybetmiş; halk sınıfları ise ağır vergi yükleri ve toprak köleliği (serflik) altında sindirilmiştir. Bu nedenle Batı'daki

⁴⁷ Michael R. Goskin, *Çağdaş Devlet Sistemleri*, çev. Bahattin Seçilmişoğlu, (Ankara: Adres Yayınları, 2011), 321.

⁴⁸ Goskin, *Çağdaş Devlet Sistemleri*, 321.

⁴⁹ Boyarlar, Rus devletinde X-XVII. yüzyıllarda büyük ve bölgesel prenslerle birlikte feodal toplumun en üst katmanını oluşturan soylular zümresidir. Büyük knezden sonra devlet yönetiminde en etkili konuma sahiptirler. "Boyar" kelimesinin kökeni kesin olarak aydınlatılamamıştır. Bu kelimenin kökenine dair farklı varsayımlar vardır örneğin; "boy" (savaşçı) veya "boliy" (büyük) gibi Eski Slavca kelimelere, bazıları ise Türkçe "bayar" (soylu, zengin adam, efendi), İzlandaca boearmen (asil kişi) gibi dillere dayandırmaktadır. Boyar sınıfının ortaya çıkışı, Slav kabile konfederasyonlarının çözülmeye başladığı VI- IX. yüzyıllara kadar gitmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Pyotr Sergeyevič Stefanoviç, "Znat i Voyennie Slugi v Sotsialno-Političeskoj Strukture Drevnerusskogo Gosudarstva v X – Pervoy Treti XII V.", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Federalnoe Gosudarstvennoe Byujetnoeuçređenje Naukiinstitut Rossiyskoy İstorirossiyskoy Akademii Nauk, 2014), 288-298.

gibi parçalı ve müzakereye dayalı bir siyasal sistem yerine, güçlü bir merkezi otoriteye dayalı mutlakiyetçi bir yapıya bürünmüştür.

Rusya'nın modernleşme süreci, Batı Avrupa'ya kıyasla zorlayıcı ve yukarıdan aşağıya bir biçimde gerçekleşmiş, bu durum ülkenin Batılılaşmasını hızlandırırsa da, Batı'nın erişkinliğine yetişememiştir. Özellikle Büyük Petro döneminde başlatılan bu cebri modernleşme modeli, devlet eliyle ve merkezi otoritenin baskısı altında yürütülen süreç olarak devam etmiştir. Petro, Rusya'yı Batı Avrupa ile rekabet edebilir bir güç hâline getirmek için köklü reformlar başlatmış, ancak bu adımlar büyük maliyetlere neden olmuştur. Bu model, yoksul ve devasa bir coğrafyada yaşayan geniş köylü kitlelerini ağır vergi yükleri altında bırakmış, onların yaşam koşullarını daha da kötüleştirmiştir.⁵⁰

Batı Avrupa'da modernleşme süreci, büyük ölçüde toplumsal dönüşümler ve ekonomik ilerlemelerle birlikte gelişirken, Rusya'da, toplumun geniş kesimlerini dışlayan bir biçimde yalnızca merkezi otoritenin dayatması ile gerçekleştirilmiştir. Birçok yönüyle Osmanlı modernleşmesiyle paralel niteliktedir. Örneğin, Batılılaşma uğruna getirilen bazı reformlar- soyluların tıraş olmaya zorlanması gibi sembolik düzeyde bir dönüşümü ifade ederken, aslında soylu sınıfı ile köylü kitleleri arasındaki kültürel ve sosyal uçurumu derinleştirmiştir. Böylece, Batılılaşan soylular, halkın taleplerinden ve gerçekliklerinden koparak, toplum içindeki ayrışmayı daha da artırmışlardır.

Bu tip modernleşmenin sürekliliği, Rusya'da toplumsal uzlaş yerine merkeziyetçi ve baskıcı bir anlayışın kökleşmesine yol açmıştır. Batı Avrupa'nın sınıflar arası müzakerelere dayalı ve tabandan gelişen tekâmül devresi aksine, yukarıdan dayatılan, dolayısıyla kapsayıcılığı ve toplumsal meşruiyeti sınırlı olmuştur. Petro'nun getirdiği bu cebri modernleşme modeli imparatorluğun çöküşüne kadar sırasıyla devam etmiş, Rusya'yı Batı Avrupa'ya daha yakın hâle getirmiş olsa da, kendine özgü tepeden inme karakterini korumuştur.

Bu durum, modernleşme yolunun yalnızca devlet-merkezli bir dönüşüm olarak kalmadığını, aynı zamanda imparatorluk sınırları içinde yaşayan farklı etnik ve dini gruplar, özellikle de Rusya Türkleri üzerinde çeşitli tepkisel eğilimlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Gelişen bu süreçte Rusya Türkleri üzerinde uygulanan veya tutucu eğilimlerin oluşmasını da beraberinde tıpkı Osmanlı Tanzimatı'na verilen tepkiler gibi

⁵⁰ Goskin, *Çağdaş Devlet Sistemleri*, 322.

gerçekleşmiştir. Bu ilişkinin gelişimi modernleşmenin etkisi bağlamı dışında Rus devleti ve Kazan Tatarlarının kendine özgü tarihsel bağı ile ilişkilidir.

Tablo 1. 1: Rus ve Osmanlı Modernleşmesinin Karşılaştırılması

	Osmanlı Modernleşmesi	Rus Modernleşmesi
Modernleşmenin Başlangıcı	XVIII. yüzyıl sonu- III. Selim dönemi (Nizam-ı Cedid)	XVIII. yüzyıl başı- Petro reformları (Büyük Petro dönemi)
Modernleşme Şekli	Yukarıdan tabana inen ve merkezi	Tepeden inmeci, devlet eliyle cebri ve merkezi
Yapılan düzenlemeler ve fermanlar	Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856)	28 Ocak 1783 II. Katerina Fermanı, 1864 Yargı Reformu
İhtilaller	II. Meşrutiyetin İlanı ve Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılması	1905 Ekim Manifestosu ve Duma'nın açılması
Politik Hareketler	Genç Osmanlılar ve Jön Türkler	Dekabrisler ve Narodnikler
Darbe Girişimleri	Kuleli Vakası	Dekabrist İsyanı
Basın ve Sansür	Matbuat Nizamnamesi (1864)	Basın Kararnamesi (1865)
Milliyetçilik Hareketleri	Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçiş	Slavcılık ve Panslavizm erken dönemden itibaren etkili olmuştur.
Askeri Modernleşme Modelinde Örnek	Prusya	İngiltere ve Prusya
Modernleşmeye Tepkiler	Ulema, taşra eşrafi, yeniçeriler	Streletsi İsyanı, Ortodoks ruhban sınıfı ve köylü isyanı

Sömüren ve sömürülen ilişkisi bağlamında Kazan Türklerinin konumunun bulanık bir noktada bulunmaktadır. Çünkü diğer halklar gibi Ruslardan ve Rus hükümetinden ayrıran bu Müslüman halk, diğer etnik gruplarla karşılaştırıldığında imtiyazlar, diğer halklara gayri resmî anlaşmalarla verilirken, kendilerine doğrudan imparatorluk iradesiyle verilmiştir. Özellikle 1600-1700'lerde Ural'ların ve Kazak steplerinin Rus devlet yapısına dâhil edilmesi sürecinde Rus hükümeti onlara müttefik olarak bakmıştır. Modern döneme geçerken, 1800-1900'lü yıllarda Kazan uleması, Müslüman cemaatlerin okullarını devletten aldığı mâlî yardımlarla sürdürmüştür. Bu Türkler, Doğu dillerinde uzmanlaşarak Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça öğrenmiş ve

Rus devletine hizmetlerde bulunmuştur. Ancak tam olarak kültürel daire içinde uyum sağlamamış, Rusya'nın dinî-millî hegemonya arzusuna teslim olmamışlardır.⁵¹

Buna istinaden Ross, 1917'ye kadar olan süreci Rus yayılcılığı ve devlet tahakkümü çerçevesinde şu şekilde yorumlar:

*1600'lerden 1917'ye kadar olan zaman dilimini, Rus yayılcılığı ile devlet inşası dönemi biçiminde yorumlarken, imparatorluk yönetiminin de, halkların ve ülkelerin düzenleyicisi, bilgi toplayıcısı ve de yönetim tarzına ve tebaa-devlet ilişkilerine ait- ayrıntılı planların yaratıcısı olduğu görüşünü esas aldığına tanık oluruz. İdil-Ural bölgesinde bu yaklaşım, emperyal bürokratların, misyonerlerin ve Oryantalist âlimlerin imparatorluklarının Rus olmayan uyruklarını nasıl tahayyül edip değerlendirdiklerine ilişkin tetkiklere ilham vermiştir.*⁵²

Ancak diğer yandan, modernleşme teorisi perspektifinden bakıldığında, sosyal evrim modelleri göz önüne alarak oluşan söz konusu analizler, imparatorluk ve Müslüman halklar arasındaki ilişkiler Marksist-Leninist çerçevede Sovyet literatüründe ele alınmıştır. Avrupa modernitesinin İdil-Ural Türklerine ulaşımı, 1883'te yayına başlayan İsmail Gaspıralı'nın gazetesi *Tercüman* ile başladığını; 1905 İhtilali'nin hemen ardından basının yaygınlaşması ve modern toplum örneğinin Ceditçiler tarafından benimsenmesi, geleneksel toplum savunucularının muhalefetiyle karşılaştığı hep işlenmiştir. İdil-Ural Türklerinin modernleşmesi, Batılı teorisyenlerce Ceditçilerin reform programlarını Avrupa kültürüyle özdeşleştirme girişimi olarak yorumlanmıştır. Ancak bu tür bir yaklaşım, modernleşmenin genişliğini ve kapsamını dar bir çerçeveye hapsederken, Batı Avrupa için ihdas edilmiş tarihsel anlatılar içine sıkıştırarak toplumların kendini dönüştürme gücünü doğal olarak göz ardı etmiştir.⁵³

Çalışmanın esas bileşenini oluşturan teorik zeminden bakıldığında, toplumların kendini dönüştürme kapasitesinin yanı sıra, hâkim devletin anlayışı, dönüştürme ve dayatma gücü de göz ardı edilmemelidir. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar dönüşen hükümet kurumları, ekonomik ve kültürel değişimler, modernleşme sürecinin ayrılmaz parçalarıdır ve bu safhalar, yalnızca toplumların iç dinamikleriyle değil, aynı zamanda devletin merkezîyetçi politikalarıyla şekillenmiştir.

⁵¹ Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 35-36.

⁵² Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 33.

⁵³ Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 36-39.

Ancak modernleşme, İdil-Ural bölgesinde sıklıkla yalnızca Avrupalı giysiler giymek, gazete çıkarmak ve Batılı sosyal örgütlenme tarzlarının taklidi gibi dar bir kapsam içinde ele alınmaktadır. Oysa Rus modernleşmesi, yalnızca bireysel ve kültürel değişimlerden ibaret olmayıp, aynı zamanda Kazan Türkleri üzerinde devletin sistematik olarak uyguladığı eğitim reformları, merkezileşmeyi kapsayan idari yapılanma ve sosyo-ekonomik düzenlemeleri de içeren çok yönlü bir tarihsel olgudur. Bu çervede, Rus modernleşmesi sadece Batılılaşma anlamına gelmemekte, aynı zamanda hâkimiyet kurma ve tahakküm politikalarının bir aracı ve aparatı olarak düşünülebilir. Devletin müdahaleci rolü, toplumsal dönüşümün itici etkenlerden biri olarak ortaya çıkmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

RUS DEVLETİNİN OLUŞUMU VE XVIII. YÜZYILDA MODERNLEŞME

2.1. Rusya’da Devlet Oluşumu ve Rus Devletinde İlk Modernleşme

Slavlar, Doğu-Avrupa ovasına yerleşerek Baltık ve Fin-Ugor gibi yerli halklar ile etkileşimde bulunmuşlardır. Askeri seferler ve yağma ekonomisi Doğu Slavlarında toplumsal tabakalaşma ile sonuçlanmıştır. Böylece oluşan tabakalaşma ekonomik ve sosyo-politik gelişmelerin sonucunda devlet yapısı filizlenmeye başlamıştır. Kabile prenslikleri ya da knezlikleri büyük birlikler etrafında birleşmiş böylelikle erken devletçik özelliği göstermiştir. Kuzey Slavlarının bir bölümünü oluşturan kabilelerin birleşmesiyle, “Polyanski” birliği temelinde “Rus” adı verilen büyük bir siyasi yapıya oluşmuştur. Bu durum, ilk Rus devlet örgütlenmesinin de belirgin bir göstergesidir.⁵⁴ Ancak Slav toplumlarında, Roma İmparatorluğu’ndaki gibi bir toplumsal düzen oluşmamıştır. Toplumsal evrim çerçevesinde Avrupa’daki seyirden farklı olarak doğu slavları bu sürecin dışında kalmıştır. Feodal sistem IX. ve X. yüzyıllarda olgunlaşmaya başlamıştır. Rusya’da devlet yapısının oluşumu da IX. yüzyıla kadar uzanmaktadır.⁵⁵

Türk kavimleri ile yapılan mücadeleler sonucunda ise Moskova devleti derinden etkilenmiştir. Çünkü Moğol öncesi Rus devlet gelenek ve yapısı farklı karakter arz etmekteydi. Eski Rus devleti monarşi, aristokrasi ve demokrasi üçleminin uyumu içinde bir yapı oluştururken Moğol etkisi sonrası bu tesirin geleceğe dönük etkisini d’Encausse şöyle ifade etmektedir:

⁵⁴ Aleksandr Sergeyeviç Orlov vd., *İstoriya Rossii* (Moskova: Prospekt, 2019), 26.

⁵⁵ Yuriy Zubritski, Dimitriy Mitropolski, Vsevolod Kerov, *İlkel Topluluk, Köleciler Toplumu, Feodal Toplum*, çev. Sevim Belli, (İstanbul: Sol Yayınları, 1977), 155-158.

Moğol İmparatorluğundan çıkmış olan Rus devleti üç farklı siyasi geleneği bir araya getirerek süratle biçimlendi: Moskova derebeylik sistemi, Moğol zorbalığı, Bizans'ın imparator-papalığı. Böylece, olgunluğuna XVI. yüzyılın ortalarında erişen ve birçok unsuru 1917 devrimine kadar muhafaza edilen mutlakiyetçi (otokratik) sistem kurulmuş oldu.”⁵⁶

Ancak Moğol dönemi sonrası XVI. ve XVII. yüzyıllara gelindiğinde Doğu Rusya, Moskova merkezli mutlakiyetçi bir örgütlenmeye doğru evrilirken, Batı Rusya’da ise seçmeli monarşi Leh-Litvanya devleti ortaya çıkmıştır. Güney bozkırlarında ise yeni askeri örgütlenmeler ortaya çıkmıştır- Kazaklar.⁵⁷ Batı Rusya’da Rus aristokratik yapısı korunmuş Lehlerin etkisiyle daha da güçlenerek Ukrayna ve Belarus’un siyasi yaşamının unsurunu oluşturmaya başlamıştır. Doğuda ise Moskova merkezli monarşinin doğuşuna tanıklık edilmiştir. Merkezileşme sürecinin temelleri III. İvan döneminde *Sudebnik*⁵⁸ yasalarıyla atılmıştır. En azından ilerdeki süreçlerin çekirdeğini oluşturmuştur. Birçok knezliklere bölünmüş iktidar yapısını Rurikoviçler’in adım adım ellerinde toplanmıştır.⁵⁹

Kendini Kiev Rusya’sının varisi olarak gören IV. İvan (Korkunç İvan), genişleyen hükümdarlığın gereksinimlerini karşılamak için Rusya’da askeri modernleşmenin başlangıcını oluşturacak teşebbüslere girişmiştir.⁶⁰ “Pişçayilniki” veya “Arkebüzçüler” olarak adlandırılan ateşli piyade birlikleri kuruldu. 1550 yılına gelindiğinde söz konusu birliklerin yerini msket tüfekli piyade birliklerinden oluşan “Streltsiler” aldı. Sayıları XVI. yüzyılın sonunda 20.000’e ulaşan bu birlikler klasik anlamda eli kılıç tutan birlikler değil, üniformalı ateşli birliklerdi. İşlevselliğinden ziyade siyasi olarak Yeniçeriler ile benzerlik gösteriyorlardı. Yeniçerilere göre daha özgür olup, serbestçe ticaret ve zanaat ile uğraşabiliyor ve üst rütbedekiler soylu ailelerden gelen kimselerden oluşuyordu. Aynı zamanda ateşli birlikler oluşturmakla kalınmamış ateşli topların yaygın bir şekilde kullanımına başlanmıştı. Belki de askeri alanda yapılan yeniliğin ilk etkisini ateşli topların kullanılmasıyla Türk-Tatarların üzerinde Kazan’ın işgalinde görülecekti. Kazan’ın alınması için topların kullanılması savaşın sonucunu

⁵⁶ d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 55.

⁵⁷ Kendine özgü savaşçı demokrasinin hâkim olduğu, eski rus geleneklerine yakın bir yapı ortaya çıkmıştır.

⁵⁸ III. İvan döneminde yasa derlemesi, geleneksel olarak tüm Rus topraklarında geçerli olan birleşik Rus devleti merkezileşmesinin belgesi niteliğindedir.

⁵⁹ V.V. Penskoy, L.A. Pozharova, V.Yu. Turanin, “Dolgii Put k "Tsentralizatsii": Rannemodernoe Russkoe Gosudarstvo i Yivo Osobennosti.”, *Nomothetika: Filosofiya, Sotsiologiya, Pravo*, 45/1(2020): 103-112.

⁶⁰ Isabel de Madariaga, *Korkunç İvan*, çev. Göksenin Abdal, (İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2010), 104.

belirleyen faktör olmuştur. 1552’de Kazan’ı kuşatmaya 150 parça ağır top götürülmüştür. Askeri alanda görülen bu tarz değişimler sebepleri doğal olarak rakipleriyle mücadele edebilme kapasitesinin artırma gerçeğidir. Örneğin Lehistan, İsveç ve Litvanya ile yapılan savaşlar Rusya’yı orduyu modernize etmeye mecbur etmiştir.⁶¹

Rus modernleşme tarihinde askeri modernleşme ve devlet merkezileşmesi çerçevesinde, IV. İvan bu sürecin başlacısını teşkil etmiştir. Çünkü dönüşen devlet formu otokratik karaktere bürünmüş, eski toplumsal kalıpların dışına çıkılma isteği ve zorunluluğu doğmuştur. Boyar aristokrasisi tasviye edilmeye başlanarak merkezi bürokratik bir devletin temelli atılmaya başlanmıştır. Özellikle Kazan Hanlığı üzerine gerçekleştirilen askerî harekâtlar, modernize edilen ordunun etkinliğini sınavan ve aynı zamanda Doğu Avrupa ve Avrasya steplerinde yeni stratejik anlayışın pratiğe döküldüğü ilk örneklerden birisi olmuştur. İvan, Kazan zaferinin anısına Rusya’nın sembolü haline gelen dokuz kubbeli Aziz Vasil Katedrali’ni inşa ettirmiştir. Bir başka zafere adanmış eser ise “Kilise Savaşçıları” ya da “Cennet’in Çarının Mübarek Ordusu”⁶² olarak bilinen, Aziz Mikail’e adanmış ikondur.⁶³

2.2. Kazan’da Rus Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Rus Devletinin Bürokratikleşmesi

Kazan bölgesinde idari yönetimin kurulması rus iktidarı için zaruret arz ediyordu. Bu sebeple, Korkunç İvan hükümeti Orta İdil bölgesindeki politikasını belirlemiştir. Bölgenin devletin merkezinden uzak olması ve yerel halkın genel olarak düşmanca bir tutum sergilemesi, özel bir yönetim sistemini zorunlu kılmıştır. Bu yönetim, askeri güç desteğine dayanarak oluşturulması gerekmiştir. Bu askeri-idari sistemin adı “Voyvodalık” idi.⁶⁴ Ancak Kazan voyvodaları, askeri yetkilerin yanı sıra sivil yetkilerle de donatılmışlardı. Voyvodaların bu tür geniş yetkileri elinde toplaması, ilk kez Kazan’da hayata geçirilmiştir. Voyvodaların görevleri, önce çar sonra İdil merkezi organı “Kazan

⁶¹ Madariaga, *Korkunç İvan*, 104.

⁶² İkon EK-2’de yer almaktadır.

⁶³ Madariaga, *Korkunç İvan*, 124-141.

⁶⁴ XVII. Yüzyılda Voyvodalık sistemi için ayrıntılı bilgi için bkz.: Elena Petrovna Lezina, “Voyevodskoye Upravleniye Pogranichnoy Territoriy Rossiyskogo Gosudarstva V XVII Veka.”, *İstoriko-Pravovye Problemy: Noviy Rakurs*, 4-2(2011):177-187.

Sarayı Dairesi (Prikaz Kazanskogo Dvortsa)” tarafından talimatname olarak verilmiştir.⁶⁵

Kazan voyvodalarının bölgesel meselelerde artan etkisi ve merkezi otoritenin güçlendirilmesi sürecin bir parçasıdır.⁶⁶ Kazan’ın merkezden uzak bir konumda bulunması ve çoğunlukla Tatar-Türk nüfusa sahip olması nedeniyle “Dış İşleri Dairesi (Posolskiy Prikaz)” bünyesinde, “Kazan Sarayı İdaresi (Stol Kazanskogo Dvortsa)” adlı özel bir idari birim kurulmuştur. Arzamas Hattı’nın tahkim edilmesinin ardından bu birim, bağımsız bir yapı olarak “Kazan Sarayı Dairesi (Prikaz Kazanskogo Dvortsa)” adını almıştır. Kazan’ın, Moskova’dan farklı bir yönetim gerektirdiği ortaya çıkmıştı ve bu daireler, XVI. ve XVII. yüzyıllarda merkezileşen Rus devletinin bürokratikleşme yolundaki ilk aşamalarından biridir.⁶⁷

Kazan idari dairesinin kuruluşu, bir dizi reformu da beraberinde getirmişti. Posolskiy Prikaz (Dışişleri), Razriyadniy (Askeri) ve Pomestniy (Toprak)⁶⁸ gibi çok işlevli idarelerin kurulması, erken dönem yönetim alanında modernleşmenin ilk atılmış adımlarıdır.

Rus merkezi devleti açısından bu sistem başarılı sonuçlar vermiştir. XVII. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın başlarındaki idari modernleşme hareketlerine kadar tüm Rusya’ya yayılmıştır. Kazan üzerinde hâkimiyet Rus devletinde bürokratikleşmeyi getirmiş ve diğer halklar üzerinde tahakküm kurarken örnek teşkil etmişti. Kazan’ın alınmasından itibaren çarın yegâne amaçlarından biri, sadece Kazan’da değil, İdil bölgesinde yönetim organları oluşturarak çarlık otoritesini pekiştirmek olmuştur. Bu doğrultuda ilk voyvoda Aleksandr Borisoviç Gobatıy-Şuyskiy, ikinci voyvoda ise Vasiliy Semenoviç Serebryanıy-Obelenskiy atanmıştır.⁶⁹

Kazan Bölgesinde, Rus toprak sahiplerinin ilhak edilen bölgelere yerleşmesini teşvik edilmiştir. Sadece Rus toprak sahipleri değil, Ruslara hizmet eden Tatar

⁶⁵ A. Popov, S.M. Maltseva, “Voyevodskoye Upravleniye, 105.

⁶⁶ Sergey Grigoryeviç Agacanov, Şamil Fatihoviç Muhamedyarov, Vadim Vintseroviç Trepavlov, *Natsionalnie Okraini Rossiyskoy İmprii: Stanovlenie i Razvitie Sitemi Upravleniya* (Moskova: Slav. Dialog, 1997), 19-20.

⁶⁷ Matthew Romaniello, *The Elusive Empire Kazan and the Creation of Russia 1552–1671* (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 2012), 54-55.

⁶⁸ Romaniello, *The Elusive Empire*, 55.

⁶⁹ Denis Mihayloviç Morozov, “Formirovaniye Sitemi Upravleniya Kazanskoy Zemley Vo Vtoroy Polovine XVI. Naçale XVII. Vekov”, *Vestnik Çgu*, 6 (2006): 82-83

mirzaları⁷⁰, Çuvaşlar, Mariler ve Udmurtlara da soyurgallar⁷¹ verilmiştir. Kazan’da iki tip toprak sistemi ortaya çıkmıştır: birincisi, bir veya birden fazla feodal beyliğe ait topraklar; ikincisi, Rus hizmetine giren Tatarların köylerindeki mülkleridir.⁷²

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İdil Türkleri tarihinde tamamen yeni bir devir açılmıştır. Kazan Hanlığı’nın Korkunç İvan’ın orduları tarafından işgal edilmesinin ardından, bu bölge Rus merkezi devletinin bir parçası haline geldiği gibi Rus devleti artık farklı bir karakter kazanmıştır. Kappeler göre Kazan’ın Rus topraklarına katılması, *“Moskova Knezliği tarihinde eşi olmayan bir adımdı. Kazan Hanlığı farklı bir geleneğe, hanedan meşruiyetine ve başka bir dil konuşmanın ötesinde bambaşka bir din ve medeniyet olan İslam’a mensup bir üst zümreye sahip olup Rus hâkimiyeti altına giren ilk topluluktur.”*⁷³

Sadece Türk-Tatarların değil, İdil- Ural halklarının tarihi kaderi Rusya ile birleşmiştir. Böyle bir köklü dönüşüm olgular sonucunda şekillenmiş, ancak XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde bölge, çok uluslu imparatorluk haline gelen Rusya’nın parçası haline gelmiştir.

2.3. XVIII. Yüzyılda Rusya’da Modernleşme: I. Petro Reformları

XVIII. yüzyıl, arkaik rejimler ölçütünde dünyanın örgütlendiği, dini ve siyasi otoritelerin birbirine geçtiği bir dönemdir. XVII. yüzyılın ortalarında öncelik oluşturan koşullar, birbirine geçen otoriteler bağlamında tarıma dayalı imparatorluklar merkezinde şekillenmiştir. Benzer şekilde, Qing Çin’i, Moğol Hindistan’ı, Tokugawa Japonya’sı, Safevi İran’ı⁷⁴, Java, Osmanlı, Habsburg Monarşisi gibi Rus İmparatorluğu da tarım imparatorluğuydu.⁷⁵

⁷⁰ Kuzey Türk halkları arasında feodal beyler için kullanılan unvan.

⁷¹ Soyurgal ya da Suyurgal, Cengiz Han sonrası kurulan Altın Orda Hanlığı ve ona bağlı diğer Moğol mirası devletlerde ortaya çıkan, toprağa dayalı bir bağış türüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kazım Paydaş , “Moğol ve Türk-islam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 39 (2006), 195-218.

⁷² Morozov ,”Formirovaniye Sistemi Upravleniya Kazanskoy Zemley”, 83-84.

⁷³ Krishan Kumar, *İmparatorluk Tasavvurları Beş Emperyal Devlet Dünyayı Nasıl Şekillendirdi*, çev. Ö. Çağatay Balkaya, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2024), 316.; Andreas Kappeler, *The Russian Empire: A Multi-Ethnic History*, çev. Alfred Clayton, (Essex: Longman, 2001), 14.

⁷⁴ 1660 ve 1720 yılları arası, Qing, Java, Osmanlı, Safevi ve Rus gibi tarıma dayalı imparatorlukların yükseliş ve güçlerini pekiştirme dönemidir.

⁷⁵ Christopher Alan Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu, Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914*, çev. M. Neva Şellaki, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 151-152.

Ancak XVIII. yüzyıl, Rusya'nın modernleşme sürecinde mühim bir süreçtir. Samokhine göre, bu dönemin ilk çeyreğinde, I. Petro'nun çabaları sayesinde Rusya, tarımsal bir toplumdaki sanayi toplumuna geçiş yoluna girmiştir. I. Petro'nun reformları ağırlıklı olarak ekonomik modernleşmeye odaklanmış olsa da, sosyal ve manevi alanlara etkileri belirgin olmuştur. Rus İmparatorluğu'nun politikası, mutlak monarşi kurumunun karmaşık yapısıyla şekillenmiş ve bu durum modernleşme yolunu doğal olmayan bir yöne itmiştir. Bunun sonucu olarak, Rusya'daki modernleşme tekâmülünün uzun süreye yayılmıştır.⁷⁶

Rusya'nın ilk imparatoru unvanını kullanan I. Petro, 1696-1725 yılları arasında hüküm sürdüğü dönemde politik, ekonomik, askeri ve dini alanlarda birçok yeniliğe imza atmış, bu tarım imparatorluğunu reform sürecine sokarak Avrupa'da ki çağdaşlarıyla aynı yörüngeye sokmak istemiştir.⁷⁷

Bu dönem, Rusya'nın modernleşme sürecinin başlangıcını teşkil etmekle birlikte, izleyen dönemlerin anlaşılabilmesi ve Rus tarihinin bütüncül bir çerçevede değerlendirilmesi açısından kavranması zorunlu bir tarihsel aşamadır. Petro'nun reformları, Rusya'yı Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri seviyesine getirme amacını taşımış ve bu nedenle Batı'dan ithal edilen düşünsel, ekonomik ve toplumsal etkiler, Petro dönemi boyunca önemli bir rol oynamıştır. Avrupa'dan gelen bu etkiler, Rusya'da çeşitli düşünsel ve toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Petro'nun temel amacı, geri kalmış feodal toplumsal ve üretim biçiminin hâkim olduğu ülkeyi, Avrupa güç dengesi içerisinde gelişmiş bir ülke haline getirmek olduğu gibi eski rejimlerin bir özelliği olan merkezileşme- âdem-i merkeziyetçilik arasında gelişim döngülerinden geçmekte olduğu bir devirdir.

Petro'nun kişisel çabasını teşvik eden başlıca etken, Avrupa ülkelerine yaptığı seyahatlerdir. Değişimin kıvılcımını oluşturan başlıca husus, Petro'nun 1697 ve 1698 yılları arasında yaptığı seyahatlerde Avrupa'yı kendi tecrübeleriyle görmesi ve

⁷⁶ K. V. Samohin, "Protsezi Russkoy Modernizatsi v kontse XVIII.- Pervoy Palavenie XIX Vekov", *Sovremennie İslodovanie Sotsialnih Problem*, 11/19 (2012), 3-4.

⁷⁷ Reformcu ve mutlakiyetçi yönde XVI. Louis, Çin İmparatoru Qian Long (1736-1799) ve Büyük Petro arasında benzerlikler bulunmaktadır.

Dolgorukiy, Bolitsin ve Kurakin⁷⁸ gibi soylu ailelere mensup iki yüz kadar genç soyluyu Avrupa'ya göndermesiydi. Böylece, seyahatlerinde edindiği yeni fikirleri ve projeleri geliştirerek ileriye taşıma fırsatı bulmuştur.⁷⁹

Reformlarının ana odağını kamu yönetimi oluşturmıştır. Bu reformların etkin bir şekilde uygulanabilmesi için yeterli finansal kaynaklara ihtiyaç vardı. Ancak, bu kaynakların elde edilmesi eski devlet mekanizmasıyla mümkün değildi. Eski mekanizmanın en önemli unsurları *Uyezdlar* ve *Prikazlardı* (İlçe yönetimi ve Daireler). Bu nedenle, yeni bir idari yapı oluşturulması gerekmiştir. Yeni idari yapılar, birkaç Uyezd'in birleşmesiyle oluşturulan ve *Guberniya* (Vilayet) olarak adlandırılan bölgelerdir.⁸⁰ 1708 yılında Moskova, Kazan ve Kiev gibi önemli Guberniyalar kuruldu. Yapılan idari değişikliklerin temel amacı, askeri komiserler aracılığıyla ordunun işleyişi için gerekli malzeme ve gıda maddesini sağlamaktır. *Boyar Duması*, zamanla işlevini kaybederek yerini *Hükümet Senatosu'nun* öncülü olarak görülen *Bakanlar Konsili'ne* bıraktı. 1711 yılında ise Senato, en yüksek hükümet organı haline geldi. Danışma niteliğinde olan Senato, yasama, yargı ve idari işlevleri yerine getiriyor, ticari yönetimde söz sahibi oluyor ve devlet gelir giderlerini kontrol ediyordu. Senato kararlarının uygulanması için belirli faaliyet alanlarına sahip, bakanlık anlamına gelen *Kolegiyalar* kuruldu.⁸¹ Bu yeni idari yapı, Petro'nun reformlarının başarısı açısından hayati bir öneme sahiptir. Guberniyalar, daha merkeziyetçi ve etkin bir yönetim sistemi sunarak, devletin mali ve askeri gereksinimlerini karşılamak için gerekli olan kaynakların ve lojistik desteğin sürekli ve düzenli bir şekilde sağlanmasına olanak tanımıştır. Ayrıca, Kolegiyalar, belirli uzmanlık alanlarında devlet işlerini yürütmek için oluşturulan kurumsal yapılar olarak, idari alanda daha verimli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin etmiştir. Bu yapılar, devlet idaresinde profesyonellik ve uzmanlaşmayı artırmıştır.

Streletsi isyanının bastırılmasının ve idamların uygulanmasının ardından Petro, idare biçiminde köklü değişikliklere gitti. Bu dönem, Osmanlı'da Yeniçeri Ocağı'nın

⁷⁸ Dolgorukiy, Bolitsin ve Kurakin aristokrat aileleri siyasi, askeri ve diplomatik mercilerde önemli roller oynamışlardır. Feodal soylu sınıfa mensup olsalarda, siyasi işlevleri açısından Osmanlı'da Çandarlı ve Köprülü aileleri ile benzerlik gösterirler.

⁷⁹ Paul Bushkovitch, *Büyük Petro*, çev. Berna Akkıyal, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 81.

⁸⁰ Osmanlı idari sistemiyle karşılaştırıldığında; Guberniya, Vilayet; Uyezd, Sancak ya da Kaza; Prikaz ise Divan Kalemleri ya da Nazırlıklar olarak düşünülebilir.

⁸¹ E.B Kalaşnikova, H.D Gorškova, "Reformı Petro I. Soderjanie i İkh Vliyanie na Razvitie Rossii .", *Mejdunarodnyy Jurnal Gumanitarnykh i Yestestvennykh Nauk*, 1/3(2021): 97-99.

kaldırılmasıyla uygulanan III. Mahmud dönemi reformları ile benzerlik göstermektedir. Kısmende olsa Boyarların önemli dairelerdeki etkinliğini kırmaya karalıydı ve etkinin azaltılması için yeni gelir kaynakları aranmıştır. Aleksey Kurbatov'un önerisi üzerine, halkın resmi damgalı kâğıtlarla iletmesini emrederek yeni bir vergilendirme uygulamaya kondu. Diğer bir değişiklik ise bu bağlamda ana vergiler ve emlak vergilerinin toplanması için komitelerin kurulmasıydı. Artık devlet gelirlerinin toplanması aristokratik ailelerin denetiminden çıkıyordu. Lakin orduda yapılan modernleşme adımları ile nüfuslu ve soylu aileler bir kenara atılmamıştı. Muhafız alayları aristokratların kontrolü altındaydı. 1698-1699 yıllarında Rusya'yı modernize edecek itici gücün aristokrat elitleriyle başarılacağına inanılıyordu. Ancak daha sonra bu sınıf olmadan da ülkeyi modernize etmenin mümkün olacağı anlaşılacaktı. XVIII. yüzyılın başlarında Rusya'da iktidar güçleri yalnızca Petro ve Boyar aristokrasisinden oluştuğu gibi şekillendirilen reformların kaderi, bu iki güç arasındaki etkileşime bağlı olarak gelişmiştir.⁸²

1716 yılına gelindiğinde, yapılan reformlar çerçevesinde, ülkenin merkezileşmiş bir idari aygıttan yoksun olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, hükümetin merkeziyetçi bir yapı oluşturma gerekliliğini doğurmuştur. Bu nedenle, İsveç modeli örnek alınarak kapsamlı bir hükümet reformu başlatıldı. İsveç hükümetinde görev yapmış olan Holsteinli Heinrich Fick⁸³, bu konuda görevlendirilmiş ve İsveç idari yönetmeliği hakkında daha fazla bilgi edinmek ve mevcut yönetmeliği kopyalamak amacıyla gizli bir görevle İsveç'e gönderilmiştir. Hükümetin çeşitli alanlardaki faaliyetlerini düzenlemek amacıyla adalet,

⁸² Petro'nun siyasi arenada Boyar aristokrasisi ile çekişme halinde olması, iktidarın doğası gereği kaçınılmazdı ve bu mücadelenin galibi kendisi oldu. Petro devri öncesinde, Rus soyluları ve siyasi elitleri Batı'ya karşı pek ilgi göstermiyorlardı. Ancak, Petro'nun reformları ve politikaları sayesinde, Rus soyluları Batı dillerini öğrenme fırsatı buldular ve Batı'nın siyasal düşünce yapısı ile tanıştılar. Bu sayede, Batı'nın siyasal düşünüşü ve kültürü ile tanışarak, kendi siyasi anlayışlarında ve kültürlerinde köklü değişiklikler gerçekleştirdiler. Petro'nun etkisiyle Rusya, Batı ile daha bütünleşmiş bir hale gelirken, yeni bir siyasal kültürün temelleri atıldı ve Rus elitleri, Batı'nın modern düşünce ve yönetim sistemlerinden faydalanabildiler. Çünkü XVIII. yüzyıl öncesinde Rus yönetici eliti, Batı siyasal düşüncesinde yer alan demokrasi, monarşi ve aristokrasi gibi kavramlarla tanışmamışlardı. Onlar için önemli olan, hükümdarın ahlaki eylemleri doğrultusunda şekillenen bir devletti ve bu nedenle devleti bir monarşi olarak değerlendiriliyordu. Ayrıntılı bilgi için: Bushkovitch, *Büyük Petro*, 20-109.

⁸³ Heinrich Claus von Fick (1678–1750), XVIII. yüzyılın başlarında Rusya'da önemli idari reformlara katkıda bulunan Holsteinli bir devlet adamıdır. Hamburg'da doğan Fick, genç yaşta İsveç'e giderek çeşitli idari görevlerde bulunmuş, ardından Livonya'da askeri hizmet vermiştir. 1711'de Eckernförde belediye başkanı olarak görev yapmış, ancak 1714'te bu görevinden ayrılmıştır. 1716'da Rusya'da idari reformlar yapmak üzere İsveç'e gönderilmiş, İsveç'in idari yapısını inceleyerek Rusya'ya bilgi aktarmıştır. Fick'in Rus modernleşme sürecinde ki rolü için bkz.: Larina Yana İgorevna, "Heinrich von Fick (1678-1750): Slujba İnozemstva V Rossii Pervoy Polovini XVIII Veka" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Moskovskiy Gosudarstvennyy Universitete İmeni M.V. Lomonosova İstoriçeskiy Fakultet, 2018), 102-135.

maliye, savaş ve dış ilişkiler konularıyla ilgili akademi kurulmasına karar verilmiştir. 1718'den sonra kurulan akademiler ve Kutsal Meclis 1801'e kadar ve sonrasında, Rus devlet yapısının büyük kısmını oluşturan reformların ilk adımı olarak değerlendirilebilir. Reformlarla kurulan idari ve bürokratik yapı, Rusya'nın devlet temelini oluşturan önlemler dizisinin başlangıcı niteliğindedir.⁸⁴

İdari alan kadar önemli değişim askeri alandaydı. Askeri alanda yenilik ihtiyacı özellikle Azov kalesinin kuşatılması sürecinde ortaya çıkmıştır. Başarı ile sonuçlanamayan kuşatma girişimi nedeniyle donanma inşa faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Deniz kuvvetlerini güçlendirme ve donanma inşasını hızlandırmak için *Kumpanstvo* ve *Admiratelstvo*⁸⁵ gibi yeni organizasyonlar kurulmuştur. Donanma alanında yapılan çalışmalar yetersiz kaldığı için, kara ordusunu iyileştirmek ve nitelikli asker-subay kadrosu yetiştirmek amacıyla bu alanda önemli adımlar atılmıştır. Bu doğrultuda, kara kuvvetlerine yönelik reformlar başlatılmış ve askere alma prosedürleri yenilenmiştir. Eğitim programları ve askeri okullar kurularak, modern ve disiplinli bir ordu yapısının oluşturulması hedeflenmiştir.⁸⁶

Petro'nun esas amacı, askeri ve idari alanda modernleşme adımları atmaktır. Kültürel olarak Batılılaşma adımları ise bu sürecin parçası ve devamı niteliğindedir. Rus kültürünün sekülerleşmesi, 1703 yılında Rusça ilk basılı gazetenin yayımlanması, Rusya'da diğer ülkelerde gerçekleşen önemli gelişmelerle ilgili gazete çıkarılması, matbaacılık faaliyetlerinin geliştirilmesi ve basitleştirilmiş alfabeye kitap basılması gibi yenilikler, kültürel değişim örnekleriydi. Hem politik hem de kültürel alandaki değişimin çarpıcı bir örneği, 1703 yılında Neva Nehri ağzında kurulan Sankt Petersburg şehrinin inşa edilmesi idi. Petersburg, Moskova Rusya'sından çıkmış, Avrupalaşan Rusya'nın örneğini teşkil etmeye başlamıştır.⁸⁷

⁸⁴ Bushkovitch, *Büyük Petro*, 152-154.

⁸⁵ Kumpanstvo olarak adlandırılan organizasyon tüccarları ve kasaba halkını kapsayan belirli sayıda gemi inşa etmek ile yükümlü yapılanmadır. Yerel halkın ve ticaretle uğraşan kesimlerin denizcilik faaliyetlerine katılımını sağlayarak deniz ticaretinin ve denizcilik teknolojisinin gelişmesine katkıda bulunmayı amaçlanmaktaydı. Admiratelstvo ise, Rus İmparatorluğu'nun deniz gücünü oluşturan ve yöneten İmparatorluk Deniz Kuvvetleridir.

⁸⁶ Bu çerçevede Mühendislik, Denizcilik ve Topçu ihtisas askeri okulları kuruldu. Savaş esnasında Tula'da ve Olonetskiy'de silah fabrikaları kuruldu. Bu dönemin sonucunda düzenli kara ordusunun kapasitesi 210.000, düzensiz kuvvetlerin sayısı 110.000'e, donanmada ise 48 hat gemisi, 787 kadirga ve deniz kuvvetlerine bağlı personel sayısı 30.000'e ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: E.B Kalaşnikova, H.D Gorškova, "Reformı Petro I. Soderjanie i İkh Vliyanie na Razvitie Rossii .", 98.

⁸⁷ Volkov, *Romanov Hanedanı*, 30.

2.3.1. XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Kazan Guberniyası'nda Modernleşme, Vergilendirme ve Toplumsal Dönüşüm

XVIII. yüzyılda Kazan Bölgesi, Rus devleti ve tarihsel dönemeçlerinin bir parçası olarak daha fazla entegre edilmiştir. Bu dönemde, çeşitli reformlar, sanayileşme girişimleri, artan vergi yükü, mutlakiyetçi yönetimin güçlenmesi, toplumun Avrupa tarzında modernleşmesi ve bilim, eğitim ile kültürde ilerlemeler yaşanmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında yeni ekonomik ilişkiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak, genel olarak ekonomi ve devlet sistemi *Ancient Regime*⁸⁸ döneminin temellerine dayanmıştır. Orta İdil Bölgesi halkları, bu modernleşme aşamasından dolayı ya da dolaysız olarak etkilenmiştir.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, 1721 yılından itibaren Rus İmparatorluğu olarak anılan Rusya, I. Petro'nun sayesinde modernleşme çizgisine girmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere bir dizi reform gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar kamu yönetimi, askeri, sanayi, ticaret ve günlük yaşamı alanları kapsamıştır. Ülkenin tarihinde ilk kez böylesine kapsamlı bir modernleşme süreci uygulanmıştır ve bu değişiklikler, Rus toplumunu ve yönetim sistemini derinden dönüştürdüğü gibi tahakkümü altındaki halkları etkilemesi kaçınılmaz olmuştur.

1708-1710 yılları arasındaki idari reformlar kapsamında, Rusya toprakları 8 guberniyaya (valiliğe) bölünmüş ve bu bölgelerin yönetimine valiler (gubernatorlar) atanmıştır. Bu yeni yönetim yapısı, merkezi otoritenin daha etkili bir şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla tasarlanmıştır. Reformlar doğrultusunda, daha önce var olan idari birimler, özellikle Kazan Sarayı Dairesi gibi bölgesel yönetim organları, feshedilerek yerini yeni guberniya sistemine bırakmıştır. 1719 yılında Reval Guberniyası ve Nijniy Novgorod Guberniyası'nın kurulması ile I. Petro döneminde toplamda 11 guberniyaya ulaşılmıştır.⁸⁹

Yeni idari birimler arasında 1708'de Kazan Guberniyası kurulmuştur. XVIII. yüzyılın son on yıllarında, eski merkezi ve yerel yönetim sisteminin kendini tükettiği açıkça ortaya çıkmıştır. Özellikle 1670-1671 yıllarındaki köylü savaşı sırasında bu

⁸⁸ Fransızca “Ancient Regime”, Türkçeye “Eski Rejim” olarak çevrilebilir. Temel anlamı Fransız Devrimi öncesi feodal monarşik düzendir. Ancak modern literatürde değiştirilmesi gereken düzen olarak kullanılır. Burada ifade edilen anlamı, statikocu devlet yapısı ve önceki üretim ve yönetim ilişkilerinin korunmasıdır.

⁸⁹ Lyubov Fedorovna Pisarkova, *Gosudarstvennoe Upravleniye Rossi s Kontsa XVII Do Kontsa XVIII Veka: Evolyutsiya Byurokratičeskoy Sistemy* (Moskova: ROSSPEN, 2007), 98-99.

sistemin kusurları belirgin bir şekilde görülmüştür. 1704 yılının Haziran ayından itibaren, Orta İdil bölgesindeki vergiye tabi köylüler(yasaklı köylüler), *Yasak Kâtipliği'nin* (Yasaçnaya Kantseleriya)⁹⁰ yetki alanına devredildi. Bu değişiklikle, bu köylülerden alınan vergiler (yasak vergileri), daha önce Kazan Dairesi'ne ödedikleri oranlara göre toplanmaya devam edildi. 1705-1706'da yeni nüfus sayımına göre Yasak Kâtipliği tarafından vergilendirilmiştir.⁹¹

Kazan Guberniyası, Orta ve Aşağı İdil Bölgelerindeki alanların dışında Ural bölgesinin önemli bir bölümünü kapsıyordu. Eski Kazan, Astrahan, Sibirya Hanlıkları ve Nogay Ordası'nın topraklarının çoğunu içeriyordu. Yeni kurulan idari birim, Alatur, Arzamas, Balahna, Vasilsursk, Vyazniki, Gorohovets, Dmitrovsk, Yelatma, Kadom, Kazan, Kasimov, Kaşpir, Kozmodemyansk, Kokşaysk, Kurmuş, Mokşansk, Murom, Nijniy Novgorod, Penza, Samara, Saratov, Sviyajsk, Simbirsk, Temnikov, Terek, Urjum, Ufa, Tsarevokok-Şaysk, Tsarevosançursk, Tsaritsın, Tsivilsk, Çeboksarı, Yurievets Volga, Yadrin, Yaik, Yaransk gibi idari birimleri kapsıyordu.⁹²

Kazan Guberniyası, ordunun, donanmanın ve diplomatik hizmetlerin ihtiyaçlarını gelişen zorunluluk dairesinde karşılamak ile yükümlüydü. Kazan idari sistemi, diğer guberniya yöneticileri gibi, geniş idari, yargı ve mali yetkilerle donatılmıştı. Söz konusu yetkiler uygularken geniş bir bürokratik mekanizmaya dayanması gerekliydi ancak XVIII. yüzyılın başlarında başlanan bu süreç, benimsenen merkezi ve dönemin yönetim sistemini, Kuzey Savaşı (1700-1721), Sankt-Peterburg'un inşası ve diğer önemli teşebbüsler büyük zorluklarla başa çıkmak için beklenen sonuçları sağlayamamıştır. Bu durum, özellikle I. Petro'nun reform politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan idari modernleşme çabalarının sınırlarını da ortaya koyuyordu.⁹³

1724 yılında Orta Volga bölgesindeki yasak vergisi ödeyen köylüler, devlet köylüleri sınıfına dâhil edildi. Bu köylüler, o tarihten itibaren “yasaklı köylüler” olarak adlandırılmaya başlandı. Ancak, bu isimlendirme uzun bir süre boyunca kullanımda kalmıştır. Devlet köylüleri statüsüne geçişle birlikte, eski yasaklı köylüler, Rus

⁹⁰ İdil-Ural bölgesi ve Sibirya halklarından toplanan vergiye “Yasak” denir.

⁹¹ Dmitriy Viktoroviç Basmantsev, “Reforma Sistemi Mestnogo Upravleniya v Srednem Povolje V 1708–1718 Godah: Osnovnie Napravleniya i İtogi”, *İz İstorii i Kultury Naradov Srednego Povoljya*, 12/4(2022): 36-37.

⁹² Dmitriy Viktoroviç Basmantsev, “Reforma Sistemi Mestnogo”, 37.

⁹³ Dmitriy Viktoroviç Basmantsev, “Reforma Sistemi Mestnogo”, 45.

İmparatorluğu'nun mali düzenlemeleri kapsamında, “Poduşnaya Podat (kelle vergisi)” adı verilen doğrudan bir vergiyi ödemekle yükümlü kılındı. Devlet köylüleri grubunun büyük çoğunluğunu Tatarlar, Çuvaşlar, Mariler, Mordvalar ve Udmurtlar oluşturmaktaydı. Bunlara kısmen Rus köylüler de dâhildi.⁹⁴

Kelle vergisinin yanı sıra, vilayette devlet köylüleri yerel vergilerle de yükümlüydü. Örneğin, su kaynaklarından, feribot geçişlerinden, demirhanelerden, değirmenlerden ve hamamlardan alınan vergilerin ödenmesi için ciddi miktarlar ayrılıyordu. Ayrıca Tatar köylülerinden, bunlara ek olarak, evlilik vergisi alınmaktaydı ve bu vergi 25 kopek tutarındaydı.⁹⁵ Söz konusu vergi, Tımar sistemi ile feodal toprak sistemi ile ilişkilendirilen Osmanlı'nın örfi vergisi Resm-i Arus ile benzerlik gösteriyordu.⁹⁶

Petro modernleşmesinden önceki tarihsel süreçte, vergilendirme dışında Kazan Türkleri ile toprak sistemi çerçevesinde ilişkileri önem arz ediyordu. Moskova döneminde gayri Rus hizmet sınıfı içinde *Yumuşlular* adlı bir memur zümresi bulunmaktaydı. Moskova ordusundan ayrı olarak hizmet vermekle yükümlü olan bu sınıfa hizmetleri karşılığında çiftlik ve toprak verilmekteydi. Rusların baskın olduğu yerlerde yaşayan Yumuşlular, zaten asimilasyona mahkûm oldukları için din konusunda dokunulmazlık elde etmişlerdi. Ancak 1676 yılında Feodor Alekseyeviç döneminde gayri Rus mülk sahiplerinin Ortodoksluğa geçirilmesi kararı alınmıştı. Süreci hızlandırmak için Ortodoksluğa geçenlere imtiyazlar verilmiş, geçmekte direnenlere ise yaptırımlar uygulanmıştır. 1681 yılında, 16 Mayıs fermanıyla gayri Hristiyan mülk sahiplerinin çiftliklerine el koyma kararı ilan edilmiştir. Birçok çiftlik, Rus bölgesinde olduğu için Rus toprak sahiplerine geçmiştir. Yumuşların tasarruf hakları, Petro döneminde 3 Mayıs fermanıyla sınırlandırılmıştır.⁹⁷ Bu fermana göre:

Büyük Çar, Kazan ve Azak guberniyalarında tüm gayrihristiyan toprak sahiplerine bir emir yayınlanmıştır. Bu emre göre, sahip oldukları topraklarda yaşayan Ortodoks Hristiyan köylüler, hizmetkârlar ve diğer çalışanlar dikkate

⁹⁴ Ananiy Gerasimoviç İvanov “Gosudarstvennie Podati i Povinnosti Yasaçnlı Mariytsev V Kontse XVII - Pervoy Çetverti XVIII Veka”, *Vestnik Mariyskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2/14 (2014): 106-110.

⁹⁵ Valentin Makarov, *Proşloe Naşego Kraya i Selan Aleşkin-Saplık* (Ulyanovsk: Peçatnıy Dvor, 2012), 120.

⁹⁶ Gül Akyılmaz, “Bâd-ı Hevâ Vergilerine Bir Örnek: Resm-i Ârus”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7/1-2 (1999): 116-117.

⁹⁷ Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri* (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1966), 63-64.

*alınarak, bu toprak sahiplerinin altı ay içinde Ortodoksluğu kabul etmeleri gerektiği buyrulmuştur. Eğer bu süre içerisinde Hristiyanlığı kabul ederlerse, mevcut topraklarını, malikânelerini ve üzerlerindeki haklarını koruyabileceklerdir. Eğer, eğer altı ay içerisinde Hristiyanlığı kabul etmezlerse, söz konusu topraklar ve malikâneler, üzerlerindeki insanlar ve köylülerle birlikte, elinden alınarak Büyük Çar'ın mülkiyetine geçecektir. Bu mülkler, Çar'ın yetkisi olmadan başka birine devredilemeyecektir. Ayrıca, bu emrin uygulamasıyla ilgili detaylı bir rapor hazırlanarak, Ortodoksluğa geçenlerin ve geçmeyenlerin sayısı ile el konulan mülklerin bilgisi Senato Kançelaryası'na gönderilecektir.*⁹⁸

Söz konusu emre göre, Türk soylu sınıfına ciddi bir darbe vurulmuştur. Bu toprak sahibi zümre, Ortodoksluğa geçerek Rus aristokrasisi ile bütünleşip yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış ya da yasaklı seviyesine indirilmiştir. Sonuç olarak, Tatar soylu sınıfı zamanla ortadan kalkmıştır.⁹⁹

Yenileşmenin getirdiği yük, hem Kuzeydoğu'ya genişleme politikasına dayalı savaşlar, ordunun ıslahı zorunluluğu, donanmanın kurulması hem de Petersburg şehrinin inşası gibi girişimler nedeniyle maddi olarak daha da artmıştı. Orta İdil Tatarları da bu yükten nasibini almıştı. Bu dönemde hem askerlik hizmeti için hem de devam eden savaşlar için asker gönderilmiş, Petersburg'un inşası için ise işçi kabileleri yollanmıştı. Sankt-Peterburg'un yanı sıra, Kronstadt, Azak, Ladoga Kanalı, Riga Limanı ve diğer bazı şehirler, kaleler, limanlar ve kanalların inşası için yollanmış ancak bu işçilerin çoğu geri dönememişti.¹⁰⁰

Benzer şekilde, Petro döneminde zorunlu devlet hizmeti altında Kuzeyli Türklere angarya uygulanmıştı. Kazanlılar arasında bu zorunlu hizmet *Laşman Tartmak* tabiriyle tanımlanırdı. Kazan'ın ormanlık alanlarla çevrili olması, kereste üretimi açısından ve tersane kurulması için elverişli bir bölge olmasını sağlamıştır. Bu nedenle, gemi inşası için tersaneler kurulmuş ve 1718 tarihli 30 Ocak fermanıyla ağaç kesmek, yontmak ve nakliyesini yapmak gibi angarya hizmetler mecbur kılınmıştır. Yeterli işçi sayısına ulaşmak için Tatarların yanı sıra Çuvaşlar ve Mordvalar da bu işlere katılmıştır. Orman hizmetlerinde çalıştırılmak üzere 15-60 yaş arası toplam 56.113 kişi toplanmıştır. Bu

⁹⁸ *Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom 5 1713-1719*, ed. Mihail Mihayloviç Speranskiy, (Sankt-Peterburg: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperetarsgoro Veliçeskvo Kantselari, 1830), 66-67.

⁹⁹ Taymas, *Kazan Türkleri*, 64.

¹⁰⁰ Taymas, *Kazan Türkleri*, 64-65.

hizmet grubu *Laşman* olarak adlandırılmış ve *Admiveraltiyskaya Kontora* (Donanma İdaresi veya Amirallik Dairesi) isimli bir daireye bağlanmıştır. Rus hükümeti, Petro döneminde zorunlu orman hizmetine tabi tutulan Tatarları bazı vergilerden muaf tutmuş, ancak sonrasında angarya ile birlikte vergi yükü de eklenmiştir. 1736'da çıkarılan fermana göre Kazan Tatarları zorunlu askerlik kapsamında Baltık denizi kıyısına sevk edilmesi emredilmişti. Gayri Rus erler hizmet süresinin ardından eğitim-öğretim için *Soldatskoye Poseleniye* (Askerî İskân Kampı) olarak adlandırılan askeri kamplara gönderilmişlerdir. Aynı dönemde, Kazan dışında Başkurt bölgesinde, vergi memurlarının kötü muamelesi nedeniyle Aldar Kösem İsyanı patlak vermiştir. Khoklov komutasındaki birlikler isyancılar üzerine gönderilmiş ancak yenilgiye uğramıştı. İsyanlılar Kazan'a doğru ilerlemeye başlamış, bu süreçte Kazan Vali Yardımcısı Kudryavtsev, Petro'ya gönderdiği raporda Kazan Türklerinin de Başkurt isyanına katıldığını belirtmiştir. İsyan kontrol altına alınsa da, 1709'da tekrar başlamıştır. Bu sırada İsveç ile savaş halinde olan Rusya, Başkurt isyanına asker göndermekte yetersiz kalmıştır. Bu nedenle gönüllü birlikler oluşturulmuş ve bu birliklere Başkurtlardan ele geçirilen mülklere el koyma hakkı tanınmıştır. Başka bir deyişle, yağma olanağı sunulmuştur. Bu yönde bir strateji yürürlüğe konulması için ferman çıkarılmış ve Kalmıklar bu doğrultuda kullanılmıştır. Ganimet fırsatını değerlendiren Kalmıklar, 10.000 kişilik bir birlikle Başkurdistan'ı talan etmiştir. 1710 yılında Kalmıklar, yağma seferine yeniden gönderilmiştir.¹⁰¹

Bir yandan dönüşen devlet aygıtının zorunlu kıldığı hizmetler, diğer yandan aydınlanma öncülüğünü üstlenen Petro, misyonerlik faaliyetlerine de hız vermiştir. Bu amaçla, misyonerlik çalışmalarını yönetmek üzere 1699 yılında Kazan Metropolitliği görevine Tikhon atanmıştır. 1 Eylül 1720 tarihinde yayımlanan Senato fermanına göre, Hristiyanlığı kabul edenler üç yıl süreyle vergilerden ve angaryalardan muaf tutulmuştur.¹⁰²

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rus misyonerlik faaliyetleri hız kazanmıştır. Kazan ve Nijniy Novgorod Müslümanlarını ve diğer yerli halkları Ortodoksluğa geçirmek amacıyla Svajsk kasabesindeki Bogoroditskiy Manastırı'nda özel bir komisyon kurulmuş, bu komisyon 1734 yılında *Yeni Dönmeler Kontorası* adını

¹⁰¹ Taymas, *Kazan Türkleri*, 65-69.

¹⁰² *Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom 6 1720-1722*, ed. Mihail Mihayloviç Speranskiy, (Sankt-Peterburg: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperetarsgoro Veliçeskvo Kantseleri, 1830), 234-235.

almıştır. Çariçe Anna İvanovna döneminin (1730-1740) son yıllarında Kazan'da misyonerlik faaliyetleri yoğunlaştırılmış ve 1740 yılında bu çerçevede 23 maddelik bir ferman yayımlanmıştır. I. Petro'nun kızı Elizabeth, bu misyonerlik girişimlerini devam ettirmiştir. 15-16 yıllık bir süre zarfında yerli ahaliden 4.000 kişi Ortodoksluğu kabul etmiştir. Bu süreçte hükümetin destekleyici politikaları önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, Müslüman toprak sahiplerinin serfleri, sahipleri Müslüman kalmalarına rağmen kendileri Hristiyanlığa geçtiklerinde azat edilmekteydi. Ortodoksluğu yeni kabul edenler, üç yıl boyunca çeşitli vergilerden ve zorunlu hizmetlerden muaf tutulmuş, zorunlu askerlik hizmetinden ise süresiz olarak muaf bırakılmışlardır. Ayrıca, cezaevlerindeki tutuklular, Hristiyanlığı kabul etmeleri şartıyla serbest bırakılmıştır. Yeni Ortodoks olanlara maddi yardım ve nakit destek sağlanmıştır. 19 Kasım 1742 tarihli Senato buyruğu uyarınca, Kazan vilayetinde yeni kurulan ve Ortodoksluğu kabul etmiş köylerde camilerin yıkılması ve yeni cami inşasına izin verilmemesi kararlaştırılmıştır. Bu ferman doğrultusunda 1744 yılına kadar 418 cami ve mescit yıkılmıştır.¹⁰³

Misyonerlik ve Hristiyanlaştırma politikalarının Türkler arasındaki esas amacı, toplumsal örgütlenme motivasyonunu kırmaktır. İslam dini, mollalar ve dinî liderler aracılığıyla, toprak aristokrasisinin yanı sıra propaganda ve toplumsal mobilizasyon rolü üstlenmekteydi. Müslümanlar için şeyh, seyyid ve molla gibi dinî liderlerin vaazları, harekete geçirici bir toplumsal rol üstlenmekteydi. Tüm bu işlevlerin saf dışı bırakılması, etnik ve dinî olarak zaten farklılık gösteren diğer toplumsal grupların hızlı bir şekilde birleştirici ve harekete geçirici dinî mobilizasyon gücünü de ortadan kaldırıyordu. Bu politikalar, her iktidarın dayandığı kutsal otoriteyi, yani devletli çarın hâkimiyetini Ortodoks dinince meşrulaştırma amacı taşımıştır.

İmparatorluk merkezinde Petro modernizasyonu, Weberyen anlamda “rasyonel bürokratikleşme” sürecinin bir yansıması olarak, toplumsal ve ekonomik yapının kökten dönüşümünü hedeflemiştir. Ancak hem Rus köylülerinin hem de diğer gayri Rus unsurların üzerinde yük oluşturmuştur. Kazan Türkleri üzerindeki en mühim etkisi, Tatar soylu sınıfının yok edilmesi ve zorunlu hizmete tabi tutularak angarya olarak Kazan'daki fabrikalarda, tersanelerde ve yeni başkent Sankt-Petersburg'un inşasında çalıştırılmaları olmuştur. Yenileşmenin faturası ise vergiler yoluyla sırtlarına yüklenmiştir. Tatar soylu

¹⁰³ Taymas, *Kazan Türkleri*, 65-80.

sınıfı bir nevi tasfiye sürecine girmiş; elindeki mülkleri kaybedenler ticaret, küçük sanayi ve zanaatla uğraşmaya başlamıştır.

Tatar aristokrasisinin tasfiyesi, Weberyan açıdan geleneksel otoriteyi kırma ve yerine devletin merkezileşmiş otoritesini tesis etme olarak düşünmek mümkündür. Ancak bu durum sadece idari bir rasyonalizasyon değil, aynı zamanda etnik ve dini farklılıkların merkezi otoritenin sebestçe yerleşebilmesi için misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde tasfiyesi gerekmiştir. Reformlar, etnik homojenleşme ve siyasi merkeziyetçilik bağlamında uygulanırken, Türklerin ekonomik ve sosyal sermayesi büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Diğer modernleşme teorileri ile sentez yapıldığında, bu süreç, hem üretim araçlarının mülksüzleştirilmesi hem de feodal yapının çözülerek kapitalist üretim ilişkilerinin ilkel birikim süreciyle tahkim edilmesi olarak değerlendirilebilir. Lakin Rusya'nın kapitalistleşme süreci tartışmalı ve havada kalan bir konudur. Hal böyleyken, Kazan Türkleri üzerindeki baskılar, etnik ve dini realitede tahakkümün birleştiği bir sömürü biçimi almıştır.

2.4. XVIII. Yüzyıl Rusya'sında Aydınlanmacı Despotizm ve İdari Modernleşme

1725'te I. Petro'nun ölümünün ardından, 28 Haziran 1762'de pretorian bir gruba dönüşen muhafız subayları tarafından gerçekleştirilen bir saray darbesi sonucunda II. Katerina'nın iktidara gelmesine kadar tahtta altı hükümdar değişmiştir. İmparatoriçe, Senato'nun devlet yönetimindeki yetkisini en üst düzeyde sınırlayarak tüm yasama ve yürütme yetkilerini kendi elinde topladı. Böyle bir politika, iç siyasetin dış etkilerden arındırılması için zaruri bir ihtiyaçtı. Bu sayede devlet inisiyatifi güçlendirilmiştir. Onun esas politik bakış açısını belirleyen ise eğitimin ve gelişimin Rus yaşamında itici bir güç olacağı inancıydı. Ancak, yükselen soylu muhalefetine karşı diğer sınıfların dengeleyici bir unsur olarak kullanılmasına önem vermiştir.¹⁰⁴

Katerina'nın Aydınlanma'ya olan ilgisi, saltanatının önemli bir kısmına tesir etmiştir. 1766 yılında, Aydınlanma ilkelerine dayalı ilk adımlar atılmaya başlanmış ve bu amaçla *Yasama Komisyonu* toplanmıştır. Bu girişim, modernleşme öncesi, 1649 yılında gerçekleştirilen bir adımın devamı niteliğindeydi. Katerina'ya göre bu komisyonun temel amacı, Rus yaşamını rasyonel bir düzene oturtmaktı. *Yönetme Kuralları* ya da diğer adıyla

¹⁰⁴ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 214.

Nakaz Rusya'nın nasıl yönetilmesi gerektiğine dair bir vizyon ortaya koyuyordu. Katerina, bu belgeyi bir buçuk yıllık yoğun bir çalışmanın sonucunda, kendi okumalarının ürünü olarak kaleme almıştır. Bu süreçte Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu* ve Cesare Beccaria'nın *Suçlar ve Cezalar Hakkında* adlı eserlerinden etkilenmiştir.¹⁰⁵

Ancak, otokrasinin işleyişini güçlendiren bu yaklaşımlar, Montesquieu'nun pek çok düşüncesiyle çelişir hale gelmişti. Rusya İmparatorluğu için uygulanabilir tek yönetim biçiminin otokrasi olduğu düşünülüyordu, zira böylesine geniş bir ülkenin bir arada tutulması için otokrasinin zorunluluk olduğu inancı hâkimdi. Merkezi iktidar tiranlaşmadığı ve yozlaşmadığı sürece, temel yasaların gerekliliği ve bu yasaların üstün iyiyi sağlamak üzerine kurulu olduğu fikri, çağın birçok aydınlanma düşünürü tarafından paylaşılmıştı.¹⁰⁶ Bununla birlikte, dönemin pek çok düşünürü, despotizmin Rusya'ya özgü bir olgu olduğunu savunmaktaydı. Montesquieu de bu görüşü benimseyen isimler arasında yer alıyordu.

Bu bağlamda, Aydınlanma düşünürlerinin despotizmle ilişkilendirdiği Rusya örneği, II. Katerina döneminde *Aydın Despotizmi* kavramının bütünleşen örneği haline gelmiştir. Aydın Despotizmi kavramı II. Katerina döneminin çağdaşlarından II. Joseph ve II. Friedrich ile uyuşan ortak tanımlayıcı bir kavramdır. Bu dönem Doğu Avrupa'da mutlakiyetçi ordu, bürokrasi, diplomasi ve merkeziyetçi ekonomik politikalarının en zirvede olduğu çağdır.¹⁰⁷

Yönetim alanında gerçekleştirilen modernleşme çabaları, I. Petro'nun reformlarının ötesine geçememiştir. Hem I. Petro hem de II. Katerina dönemlerinin ortak noktaları, Griffiths'in belirttiği üzere, rasyonalizasyon, sınıflandırma ve düzenlemedir. II. Katerina'nın reformlarının en belirgin özelliği, Petro'nun modernleşme çabalarını kendi bağlamına göre dönüştürmesidir.¹⁰⁸

Griffiths'e göre, XVIII. yüzyılda Rusya'ya ulaşan Aydınlanma felsefesinin etkisi, Katerina'nın hukuki modernleşme çabaları (*Nakaz*) ve çıkarılan kanunlarla kendini

¹⁰⁵ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli, (İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 2014), 268.

¹⁰⁶ Riasanovsky, Steinberg, *Rusya Tarihi*, 269.

¹⁰⁷ Perry Anderson, *Mutlakiyetçi Devletin Kökenleri*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023) 201.

¹⁰⁸ David M. Griffiths, "Catherine II: The Republican Empress", *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 21/3(1973): 324.

göstermiştir. Ancak bu çabalar, özgürlük kavramını (liberty) modern anlamından farklı bir şekilde çağrıştırıyordu. Nakaz, bir yandan egemen gücün sınırlandırılması olarak yorumlanırken, diğer yandan mutlakiyetçiliğin uygulanabilmesi için ılımlı ve düzenli bir çerçeve sunmuştur. Bir başka ifadeyle, tüm tebanın egemenin yasasına eşit olabilmesi ilkesi (otokratik eşitlik) bu dönemde belirleyici bir prensip haline gelmiştir. Yapılan reformlar devrim niteliğinde olmasa da, Rus halkı ve diğer milletler için yasal statü bakımından önemli ilerlemeler sağlamıştır. Eğer yasama faaliyetleri devam ettirilebilseydi, Prusya modeline benzer bir *Rechtsstaat* (hukuk devleti)¹⁰⁹ ortaya çıkabilirdi.¹¹⁰

Örneğin, hukuk odaklı ve dâhil edici bir devlet olma yolunda, Yasama Komisyonu oluşturulmuş ve bu komisyona imparatorluğun farklı bölgelerinden seçilen delegeler katılmıştır. 161’i toprak sahipleri, 208’i şehirli nüfus, 79’u devlet kontrolündeki köylüler, 88’i ise Kazaklar ve diğer etnik gruplardan oluşmuştur. Komisyon, toplamda 203 oturum gerçekleştirmiştir. Ancak, komisyonun çalışmalarında artan keskin sınıf çatışmalarını gören Katerina, 1768 yılında Osmanlı-Rus Savaşı’nı gerekçe göstererek Yasama Komisyonu’nu feshetmiştir.¹¹¹ Fransız felsefesi ve Rus gerçekliği çelişir vaziyete düşmüştür.

Bu doğrultuda idari modernleşme girişimleri çerçevesinde, 1775 yılında Rus İmparatorluğu’nda on yıllarca sürecekt yerel yönetim reformları gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda, 1860 Büyük Reformu’na kadar sürecekt idari-bölgesel sistem oluşturulmuştur. Reformun temeli, Guberniya reformları oluşturmuş, devlet yerel yönetim mekanizmasının âdemi merkeziyetçi bir hale gelmiştir.¹¹²

XVIII. yüzyıl süresince yerel kurumların yetki alanına idari, adli ve mali meseleler girmektedir. 1775 senesine kadar bu görevler, voyvodaların ve ona bağlı kalem ya da büroların yetki alanındaydı. Yeni idari reformda ise yürütme, mali ve adli görevler, ileri seviye örgütlenme yapısına sahip özel kurumlar aracılığıyla düzenlenmiştir. Yargı sistemi

¹⁰⁹ Devletin tüm faaliyetlerinin hukuk kurallarına uygun şekilde yürütülmesidir. Almanya’da XIX. yüzyılda gelişen bir kavramdır; otoriter mutlakiyetçi devletlere karşı bir “hukuki sınırlama” fikri olarak ortaya çıkmıştır.

¹¹⁰ David M. Griffiths, “Catherine II: The Republican Empress”, 326.

¹¹¹ Riasanovsky, Steinberg, *Rusya Tarihi*, 270.

¹¹² Denis Yevgeneviç Utkin, “Reforme Mestnogo Upravleniya Yekaterini II: Opit Detsentralizatsii İspolnitelnoy Vlasti”, *Vestnik Yargu. Seriya Gumanitarnie Nauki*, 2(2016):15.

ise âdemi merkezîyetçi bir yapıya dönüşmüş, Guberniyalarda yüksek idari organ ve yürütme gücü valilere verilmiş ve bu valiler soylular arasından seçilmiştir.¹¹³

Soylu sınıfa yönetimde aktif katılım hakkı verilmiştir. 1775 yılında *Eyalet Yönetimi Mevzuatına* göre, nizami bir idare ihtiyacı ve tebaanın katılım gereksinimi ortaya çıkmıştır. Bu kulvarda yapılan tebeddülât, ülkenin yönetim şemasını da belirler mahiyetteydi. Buna göre, her biri on *Uyez*d olmak üzere elli *Guberniyaya* bölündü. Her eyalet 300.000-400.000, her bölge ise 20.000-30.000 nüfustan oluşmaktaydı. Soylu zümrenin katılımını kolaylaştırma çalışılmış, soylu meclisleri kurulmuş, eyalet yönetim bazında ise okullar, hastaneler, düşkün evleri, akıl hastaneleri ve yoksullar için kurumlar meydana getirmek amacıyla Kamu Refah Bürolarının kurulmasına salık verilmiştir. Ancak kurulan yeni soylu meclisleri, bir zümre olarak birleşik çıkarlarını daha rahat hükümdara sunabilmişlerdir. Özellikle bu dönem, soylu sınıfın yerini sağlamlaştırdığı ve mülklerini garanti altına aldığı bir süreç olmuştur. Dolayısıyla, bu tabakanın yükselişi serflüğün güçlenip daha da güçlenmesine sebebiyet vermiştir. Ancak Pugaçev İsyanı'ndan sonra sosyal tehditlerle karşı karşıya kalan aristokrasi, Katerina ile uzlaşmaya gitmiştir. Böylelikle Katerina kendini “Baş Toprak Sahibi” olarak ilan etmiştir. Soylu sınıf, artık siyasal muhalefetten önemli devlet memuriyetlerine geçmiştir. Yerel yönetimlerde ve bahsi geçen 1775 tarihli Eyalet İdaresi yasası ile valilik görevi ile görevlendirilen asiller, ayrı bir feodal karakteri ile bir güç olmaktan ziyade, bürokrasinin parçası olarak yönetime katılmışlardır.¹¹⁴

Katerina döneminin çelişkili özelliği, Batılılaşan ve modernleşen Rusya'nın uluslararası konumunda elde ettiği başarılar ve aydınlanma felsefesinin rus saray hayatında benimsenmesine rağmen, serflüğü sistemleştirip yoğunlaştığı bir dönemdir. Ancak bu süreçte, Aydınlanma ve Fransız felsefesiyle tanışıklık, Rusya'da daha fazla sosyal inisiyatif ve adalet kavramlarının tanınmasına yönelik ilk tohumları atmıştır ve bu durum, diğer yandan XIX. yüzyılın fikrî ve sosyal zeminini hazırlamıştır.

2.4.1. Merkezileşen Devletin Gölgesinde: İmparatorluk, İslam ve Modernleşme

¹¹³ Denis Yevgeneviç Utkin, “Reforme Mestnogo Upravleniya”, 16.

¹¹⁴ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, 215.

Müslüman ve Türk topluluklar, Rus yönetici eliti için uzun yıllardır problem kaynağı olmuştur. Özellikle İdil Tatarları, İslam'ın etnik yüzü olarak Rus devleti ile diğer Müslümanlara göre daha yakın bir münasebet içinde olmuşlardır. 1740 ve 1750 yılları arasında Müslümanlar üzerindeki baskılar artmış; 1755-1766 yıllarını kapsayan Batırşa (Gerçek İsmi: Gali oğlu Gabdulla -Abdullah) liderliğinde Başkurt İsyanı patlak vermiştir. Bu isyanın yayılma alanı, özellikle İdil bölgesinde Rus siyasi yöneticilerini endişelendirmiştir. İmparatoriçe Yelizaveta Petrovna, gelişen isyan dalgası nedeniyle bir takım gevşetici politikalar uygulamıştır.¹¹⁵ Ancak bu politikalar, Türkler üzerinde hafifletici bir etki yaratmamış, sadece geçici olarak ertelemiştir.

En önemli adımlar, II. Katerina'nın hükümranlılığı süresince atılmış ve İslam artık hoşgörüyle karşılanan bir din haline gelmiştir. İlk icraat, 6 Nisan 1764 tarihli Senato Kararnamesi ile *Yenidönmeler Dairesi'nin* kaldırılması olmuştur. Aynı zamanda Ortodoksluğu kabul edenlere maddi ödül verilmesi uygulaması da yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni Hristiyanlığı kabul eden Tatarlar ile Müslüman Tatarlar, vergi ve yükümlülükler bağlamında eşitlenmiştir.¹¹⁶

Bu noktada vergi mükellefi bir Tatar zamanın aydınlanma ruhundan etkilenen ve Tatar ticaret sermayesinin uluslararasılaşmasına örnek teşkil edecek kanıt niteliğinde bir mektup göndermiştir Yasama Komisyonuna;

*Her insan kendi tabiatı ile herhangi bir işe kabiliyetli doğar; türlü sosyal katmanlardan çıkan insanların çiftçilik yapmaları da ticarete yönelmeleri de mümkündür. Kişi ruhunda huzuru yalnızca doğuştan kendisine verilen hürriyeti korunduğunda bulabilir ve kendi güvenliğini hiçbir zorlama altında olmadan, kendi ihtiyarı ile temin etme hakkına sahiptir. Rus devleti sınırları dışında iş yapmak isteyen her kişi, eğer geri dönüp geleceğine dair güvenilir deliller getirirse, imparator cenaplarının başka bendeleri gibi, hiçbir engel çıkarılmadan pasaport ile gönderilsin. Ticarete hiç kimse kendi kârından mahrum edilmemelidir.*¹¹⁷

Diğer yandan, kamu nizamının korunması ve toplumsal ile bireysel ahlakın desteklenmesi için önemli bir araç olan Ortodoks Kilisesi, I. Petro döneminde olduğu

¹¹⁵ Aydar Nogmanov, “Zakonodatelstvo Yekaterini II Ob İslame i Musulmanah (K 250-Letiye İzdaniya Ukaza 1773 G. O Veroterpimosti)”, *İz İstorii i Kulturi Naradov Srednego Povoljya*, 13/4(2023): 36.

¹¹⁶ Aydar Nogmanov, “Zakonodatelstvo Yekaterini”, 40.

¹¹⁷ Yahya Abdullin, “Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları Arasında Aydınlanma Hareketi”, 177.

gibi, ülkeyi yönetmenin bir aracı olarak görülmüştür. Dolayısıyla, II. Katerina da kiliseyi devlet mekanizmasının bir uzantısı haline getirmek istemiştir.

Bununla birlikte, Nogmanov’a göre Katerina, Müslümanlara uygulanan asimilasyon ve zorla din değiştirme eylemlerine karşı çıkmıştır. Ona göre, tebaalarının bir tanrıya inanmaları ve dinlerine uygun bir şekilde ibadetlerini yerine getirmeleri yeterliydi. 1760’ların ikinci yarısında, Fransız Aydınlanmacılarının eserlerinden etkilenerek dini hoşgörünün savunucusu haline gelmiştir.¹¹⁸ Ayrıca, imparatorluğun etnik çeşitliliğini kendi gözleriyle görmek amacıyla Volga boyunca yaptığı seyahatler de fikirlerini etkilemiştir. Açıkça fark edilmiştir ki, Volga Tatarlarına uygulanan asimilasyon politikaları, mevcut sistemleşen ve modernleşen devletin tahakkümü altına sokmak veya sistemin içine dâhil etmek açısından zorlaşmış ve geri tepmiştir.¹¹⁹

Tam anlamıyla seküler bir devlet formuna geçilmese bile, laikleşmeye yönelik adımlar atılmıştır. 26 Şubat 1764 tarihli ferman, kilisenin kontrolündeki mülk ve toprak sistemini zayıflatmıştır. Dini özgürlükler yönünde yapılan reformlar, belirtmek gerekir ki, bir kitle hareketinin sonucu değil, tepeden inme bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ancak, Tatar toplumunda din adamları muhalif fikirlerin kaynağı olarak görülmüştür. 30 Mayıs 1767’de II. Katerina’nın Kazan ziyareti sırasında, dini liderlerle görüşme fırsatı bulmuş ve din adamlarıyla iş birliği yapmanın gerekliliğini fark etmiştir. Bu nedenle, II. Katerina’nın hükümdarlığının ikinci yarısında, Tatar dini liderlerin sadakatini kazanmak, öncelikli hedeflerden biri haline gelmiştir. 1780-1790’lı yıllarda yayımlanan ve İslam’la ilgili konuları ele alan 17 yasal düzenlemeden 13’ü, Müslüman din adamlarının atanmasıyla ilgilidir.¹²⁰ 28 Ocak 1783 tarihli *Müslüman tebaaya kendi ahunlarını seçme izni verilmesi* başlıklı emirname, bu konuda önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu fermanlar ve emirnameler Müslümanlara dini serbestiyet noktasında, Osmanlı modernleşme tarihi ile karşılaştırıldığında 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile benzerlikler gösterir. Islahat Fermanı daha çok gayri müslim halklara yönelik can, mal, ırz ve namus güvenliğini garanti almaya yöneliktir. Müslümanlar ile Gayri Müslümler arasında eşitliği sağlamaya yöneliktir. Ancak fermanın hazırlanışı dış baskılar neticesinde

¹¹⁸ Belirtmek gerekir ki, her ne kadar II. Katerina’nın Aydınlanma felsefesine duyduğu bir hayranlık olsa da, yazışma ve belgelerinde Ortodoks dinine sık sık atıfta bulunmuş, ancak dini vecibelerini eksiksiz olarak yerine getirmiştir.

¹¹⁹ Aydar Nogmanov, “Zakonodatelstvo Yekaterini”, 40.

¹²⁰ Aydar Nogmanov, “Zakonodatelstvo Yekaterini”, 41.

olmuştur.¹²¹ II. Katerina'nın Müslüman ahaliye serbestlik yönündeki fermanları, Islahat Fermanında olduğu gibi dış baskılar sonucunda yayınlanmamış aydınlanma felsefesinin etkisi ve Orta İdil bölgesinde ve sınır uçlarında kendine bağlı Müslüman müttefikler yaratma amacı gütmüştür.

Söz konusu emirnameyle, Volga Türkleri arasında yaygın olan Türkistan'dan mollaların davet edilmesi uygulamasına son verilmek istenmiştir. Buna göre;

Müslüman Tebaaya Kendi Ahunlarını Seçme Hakkı Tanınması Hususunda

General Poruçik Kamenskiy'e hitaben kaleme alınan imzalı ferman (28 Ocak 1783)

30 Aralık tarihli arzınıza cevaben işbu irade beyân olunur:

Müslüman inancına mensup tebamızın, köylerde ihtiyaç duyulduğu ve önceden bulunduğu yerlerde camii inşâ etme serbestisine gelince; bu hususta, ahali sayısı göz önünde bulundurularak ihtiyaç duyulan yerlerde cami inşa edilmesine, camilerin gereksiz yere çoğaltılmamasına ve halk üzerinde bir yük oluşturmamasına dikkat edilmelidir. Bu hususta, daha önce tayin olunan nizam ve fermânlar mucibince hareket edilmelidir.

Buhara'dan veya başka yabancı bir ülkeden ahun getirmenin yarattığı zorluklara dair bildiriminizi uygun bularak, bundan böyle Müslümanların kendi içlerinden ahunlarını seçmelerine ve atamalarına izin verilmesini münasip gördük.

Ahunların, dinî yargı işlerine dair mahkemelere iştirakine gelince; sadece ahun olmaları onlara bu tür üst düzey mahkemelere katılma hakkı vermez. Ancak, eğer ahunlar veya benzer dinî görevliler, ilgili kuruluşların düzenlemeleri uyarınca cemaatleri tarafından seçilir ve resmi olarak atanırlarsa, o zaman üst ve aşağı yargı mercilerine üye olarak katılmalarına bir engel bulunmaz ve bu haklardan istifade edebilirler.¹²²

Diğer yandan, bütün misyonerlik faaliyetleri durdurulmuş, Yeni Dönmeler Dairesi kapatılmıştır. Petersburg'un atadığı *Orenburg Müftülüğü (Müslüman Ruhani İdaresi)* ile merkezli denetim ve kontrol mekanizması böylelikle kurulmuştur. 22 Eylül 1788 tarihli kararname ile bu yasal düzenleme hayata geçirilmiştir. Düzenlemenin

¹²¹ Gül Bülbül, "Islahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2/2 (1989): 157-158.

¹²² *Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom 21 1781-1783*, ed. Mihail Mihayloviç Speranskiy, (Sankt-Peterburg: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperetarsgoro Veliçeskvo Kantseleri, 1830), 805.

öncülüğünü, Simbirsks ve Ufa genel valisi O.A. İgelstrom ile valilik danışmanı D.B. Mertvago yapmıştır. 1 Mayıs 1788 tarihinde O.A. İgelstrom, İmparatoriçe'ye bir teklif sunarak eyalet merkezinde, baş ahun Muhammedcan Hüseyinov başkanlığında özel bir komisyon oluşturulmasını önermiştir. Komisyonun diğer üyeleri, iki kadrolu ahun ve iki molla olmuştur. Böylelikle Hüseyinov, ilk müftü olarak atanmıştır. Ahun, molla veya müezzin olarak atanmanın nihai onayı ise valilik yönetimi tarafından yapılmıştır. Komisyonun yetkileri sınırlı olmasına rağmen, genel vali bu yapı üzerinde sıkı bir idari kontrol sağlamayı hedeflemiş, her oturuma iki üst düzey mahkeme üyesi ve eyalet savcısının katılması uygun görülmüştür.¹²³

Kumar'a göre bunun başlıca nedeni, İslam'da ruhban sınıfının bulunmayışından kaynaklı olarak çarlığın desteklediği merkezi ve hiyerarşik kontrol mekanizmasını Müslümanlar üzerinde kurmaktır. İmparatorluğun yegâne amacı, toplumun düzenini ve denetimini din aracılığıyla, işlevsel-düzenleyici bir faktör olarak yönetim mekanizmasını kolaylaştırmıştır. Bu durum, sadece Ortodoks tebaa üzerinde değil, Müslüman ahali üzerinde de uyarlanmıştır. Çünkü bütün dinler, ayırt edilmeksizin, toplumsal düzene katkı sağlamaktadır. Rus hükümetinin diğer din ve etnik gruplara yönelik hoşgörü siyaseti, kayıtsızlık değil; bilhassa modern devletin gerekliliği olarak, kamusal ve toplumsal yaşamı tanzim etme amacı taşımaktadır. Rus modernleşmesinin bir parçası olarak merkezileşen ve modernleşen bir devlet, geleneksel bir polis devleti hâline gelebilir. Bu durumda rejim, dini hayatın belli başlı alanlarına müdahale eder.¹²⁴

OMRM'nin kurulmasının ardından Nogmanov'a göre II. Katerina, Müslümanlığı, Türkistan halklarını Rusya tebaasına kazandırmak ve onların merkezi otoriteye bağlılığını sağlamak için etkili bir araç olarak değerlendirmiştir. Müslüman-Tatar ruhani sınıfı, eski bağımsızlık izlerini kaybetmiş ve tamamen devlet organlarının denetimi altına girmiştir. Bu amaçla Türkistan'a mollalar yollanmış; bunlar Kazan Tatarları arasından seçilmiştir. Dini maksadın dışında, istihbarat toplamak için de kullanılmışlardır ki birçoğu medreselerde daimi ikamet etmiştir. Diğerleri ise ticaret faaliyetleri bahanesiyle düzenli olarak Türkistan bölgesini ziyaret etmiş ve burada topladıkları istihbari bilgileri Rusya'ya göndermişlerdir. 22 Şubat 1784 tarihli ferman ile Tatar soylularının, Rus soylularının tüm

¹²³ Danil Damiroviç Azmatov, *Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie V Kontse XVIII-XIX VV.* (Ufa: Gilem, 1999), 20-22.

¹²⁴ Krishan Kumar, *İmparatorluk Tasavvurları*, 357.

ayrıcalıklarından faydalanmasına izin verilmiştir. (Pratikte gerçekleşmesi zor olmuştur; ancak II. Katerina'nın hükümlerinin sonuna doğru soyluluk sicil defterlerine, 177 asil Tatar ailesine mensup toplam 4.811 ila 5.646 kişi kaydedilmiştir.) Tatar soylu sınıfı, Rus hükümetinin koruması altına girmiştir. Şaşırtıcı değildir ki, 1787'de II. Katerina'nın emri doğrultusunda Arapça, Türkçe, Farsça, Tatarca ve Yunanca basım için kurulan matbaada, ilk defa Kur'an-ı Kerim basılmıştır. Bu sayede Rus hükümeti hem Müslümanların muhabbetini kazanmaya çalışmış hem de Kur'an basımı ve satışından kârlar elde etmiştir.¹²⁵

1760-1790 yılları arasında İslam'ın hoşgörülen bir din haline gelmesi, esasında imparatorluğun stratejik hesabına yarayan bir politikanın ürünüdür. Bu durum, aslında mutlakiyet rejiminin stratejik çıkarlarına hizmet etmiştir. Müslümanlığın yayılım alanına yalnızca henüz Rusya'nın tahakkümüne girmemiş veya her an ayrılma ihtimali bulunan halklara yönelik olarak, imparatorluğun sınır bölgelerinde izin verilmiştir. Yine de iktidar, kontrol mekanizmasının bir parçası olarak dinde homojenleştirme noktasında Ortodoksluğa teşviki sürdürmüştür. Bu noktada, geçmiş yıllardaki gibi üç yıl vergi ve zorunlu hizmetten muaf tutulma uygulaması devam ettirilmiştir.¹²⁶

Sonuç olarak II. Katerina hükümetinde Kazan Türkleri ve elitleri ile işbirliği yapılma politikası dini hoş görü politikasını içine alarak uygulanmıştır. Söz konusu işbirliği bu elit kesimin, imparatorluğun güvenilir bir ortağına dönüşmesi hedeflenmiştir. Bu politika büyük ölçüde başarıya ulaşmıştır. Esas gaye, Tatar mirzalarını, tüccarlarını ve yüksek dini çevrelerini devletin yanında konumlandırarak, onların aracılığıyla halk üzerinde daha etkili bir kontrol sağlamaktır.

2.4.2 İdil-Ural'da Sosyal Direnişin Yükselişi: Kazan ve Başkurt Türklerinin Pugaçev İsyanındaki Yeri

XIII. yüzyılın ortalarında Rusya'nın gelişim seyri, toprak köleliğinin yaygınlaşması ve kapitalist oluşum süreci içinde birlikte ilerlemiştir. Ancak toplumsal üretim gücü, toprak sahiplerinin elinde, köylülerin ise sırtındaydı. Bu şartlar altında dönemin toplumsal çelişkileri, köylü isyanlarına neden olmuştur. Keskinleşen toplumsal düşmanlık, Pugaçev İsyanı ile ete kemiğe bürünmüştür.

¹²⁵ Aydar Nogmanov, "Zakonodatelstvo Yekaterini", 42-43.

¹²⁶ Aydar Nogmanov, "Zakonodatelstvo Yekaterini", 44-45.

İsyanın lideri, Don Kazaklarından Yemelyan Pugaçev, çeşitli savaflara katılmış ve birçok savaşta yara almış, sonrasında ise kaçak durumuna düşmüştü. 1778’de III. Petro olduğunu iddia ederek köylüleri ya da serfleri özgürleştireceğini söyleyip Ural (Yak) Nehri ve İdil Havzası boyunca isyan dalgasını yaymıştır. Kazan, isyanın zirvesinde yer aldığı gibi Rusya’nın Doğu Avrupa kısmına da yayılmıştır. 1774’te isyana katılanların sayısı 30.000 kişiye ulaşmıştır.¹²⁷ Hareket, içtimai nedenler açısından Aleksey Mihayloviç Romanov (I. Aleksey) dönemi Stenka Razin Ayaklanması ile paralel özellikler taşımıştır.¹²⁸

Düzmece III. Petro, köylülere özel şahıslar bünyesinde çalışmayı değil, çarın bizzat kendi hizmetinde çalışmayı vaat etmiştir. Eski inananlara ise önceki inanç ve geleneklere dönmeyi teklif etmiştir. Osmanlı ile olan savaş, hareketin bu denli genişlemesine fırsat sunmuştur.

İsyanın nedenleri ve karakteri, Rusya’nın keskinleşen toplumsal çelişkilerinde yatmaktaydı. Serflerin ve devlet köylülerinin oynadığı rolün yanında, özellikle Başkurtlar, Tatarlar ve Kalmıklar gibi Türklerin aktif olarak katıldığı bir harekete dönüşmüştür. Ayrıca Yayık Kazakları da harekete geçirilmiştir. Başkurt ve Kazan Türklerinin Pugaçev’e katılmaları, isyanın boyutunu ve gücünü daha da artırmıştır. Osmanlı ile devam eden harp ve Lehistan ayaklanmasını bastırmakla meşgul olan hükümet, isyanın Kazan’a kadar gelişini engelleyememiştir. Hal böyleyken hükümet, Bilikov’u isyan sahasına göndermiş, Kazan’dan başlayarak isyanı bastırmaya çalışmıştır. Ancak Bilikov’un ölmesi üzerine, 1774’te tekrar isyan dalgası patlak vermiştir. Bu sefer Başkurtlardan Salavat Yulaev¹²⁹ önderliğinde kitlesel bir boyut kazanmış ve Kazan şehri tekrar muhasara edilmiştir. Hükümet güçlerinin tekrar saldırısı üzerine, Pugaçev İdil’in batı tarafına geçerek Penza ve Saratov şehirlerini ele geçirmiştir. Sonuç olarak, isyanın bastırılması, köylü tebaa ile birlikte Başkurt ve Tatarların durumunu daha da ağırlaştırmıştır.¹³⁰ Sosyal çalkantı, sınıfsal rolünün yanı sıra Türklerin kitlesel olarak bu

¹²⁷ Riasanovsky, Steinberg, *Rusya Tarihi*, 271.

¹²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 283.

¹²⁹ Başkurt Türklerinin millî kahramanı olan Salavat Yulayev, 1773-1775 yıllarında gerçekleşen Pugaçev Ayaklanmasının önde gelen liderlerinden biridir. İmparatorluk ordusunda da görev yapmıştır. Aynı zamanda şiirler kaleme almış halk ozanıdır. Yulayev ile ilgili tarihi belgeler ve geniş arşiv çalışması için bkz.: İnga Mihaylovna Gvozdikova, *Salavat Yulayev İssledovaniye Dokumentalnih Istochnikov* (Ufa: Kitap, 2004), 74-118.

¹³⁰ Kurat, *Rusya Tarihi*, 284-285.

tip kıyılara katılması veya katılma potansiyeli, Katerina hükümetini ciddi şekilde endişelendirmiştir.

2.5. XVIII. Yüzyıl Rusya'sında Modernleşme Süreci ve Kazan Türklerinin Sanayi-Ekonomi Alanındaki Yükselişi

XVIII. yüzyıl Rusya için önemli sosyo-ekonomik gelişmelerin yaşandığı bir devirdi. Petro modernleşmesiyle başlayan süreç “Moskova” geçmişini bir kenara bırakarak modernleşme yolunda ilerlemiş ve Avrupalılaşmaya başlamıştır. Ülkenin modernleşmesi için ön koşullar daha bu zamanda atılmaya başlanmıştır. Bu dönemde, imalat tesislerinin inşası ve sanayi sektörünün şekillenmesi süreci başlamıştır. Aynı zamanda, Batı ile olan ilişkiler daha sıkı ve düzenli bir hâle gelmiş, ülkenin kapitalist sürece girmesinde başlangıç teşkil etmiştir.

Yapılan reformlar ekonomik mahiyette gelişimini ilk askeri alanda göstermiştir. Yeni tekstil atölyelerine ve silah fabrikalarının kurulması, silah ve cephane üretme amacıyla doğan fabrikalar inşa etme dolayısıyla işçi ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. İşgücü endüstri serflerinden karşılanan özel teşebbüs, bu süreçte işlerliğini korumuştur. Orduya sağlanan ihtiyaçların karşılanması Rusya'yı Avrupa'nın önde gelen demir üreticisi yapmıştır. Endüstriyel reformların en kalıcı etkisi, Rusya'nın ekonomik gelişimini güney ve batıdaki verimli toprakların işgal edilmesiyle desteklenen bir süreçte, hem tarım hem de sanayi üretiminde yeni seviyelere ulaşma potansiyeline sahip olduğu müteakip yüz elli yıl boyunca, katı ve büyük ölçüde durağan bir yapıya oturtması olmuştur.¹³¹

Ancak bu dönemde devletin öncelikli amacı, ülkenin üretim kapasitesini artırmaktan ziyade, mevcut mali gereksinimleri karşılamaktır. II. Katerina aydınlanma yolunda etkisine rağmen ülke nüfusunun temel uğraşının tarım olması gerektiğine inanmıştır. Moskova'daki sanayi yoğunlaşmasından rahatsızlık duymuş, II. Katerina'nın reformları, modernleşme yolundaki esas bariyer olan toprak köleliği ve mutlak monarşiyi ortadan kaldırmayı başaramamıştır.¹³²

¹³¹ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2011), 305.

¹³² Veniamin Vasilyeviç Alekseyev vd., *Aktarı Rossiyskoy İmperskoy Modernizatsii (XVIII – Naçalo XX V.): Regionalnoe İzmerenie* (Yekaterinburg: Bank Kulturnoy İnformatsii, 2016), 43.

Ancak Sanayinin gelişim seyri, Petro sonrası dönemde ülkede sanayi hızla büyümeye devam etmiş, imalathaneler birbiri ardına açılmıştı. Lakin bu sürdürülen büyüme seyri, büyük ölçüde zorunlu hizmet sayesinde gerçekleşmiştir.

1736 yılında, ücretli işçilerin aileleriyle birlikte imalathanelere bağlanması yasal olarak düzenlenmiştir. Bununla birlikte, yüzyılın ikinci yarısından itibaren ücretli emeğin payı da artış göstermiştir. Bu süreçte, büyük işletme sahiplerinin serf köylü satın almasını yasaklayan 1762 tarihli karar önemli bir rol oynamıştır.¹³³ Bu değişimle birlikte, imalathaneler, serf emeğine dayalı imalathanelerin yerini almaya başlamıştır.

Huzin'e göre, XVIII. yüzyılda bölgedeki sanayi, imalathanelerin ve atölyelerin ortaya çıkışıyla ivme kazanmıştır. Bu işletmeler, özel mülkiyet olarak kabul edilip ağırlıklı olarak serbest işçi emeğine dayanmıştır. Sanayi de özel girişimciliğin ortaya çıkması, sanayi faaliyetlerine böylece olanak verilmesi hükümet kararı ile sağlanmıştır. Örneğin, 1775 tarihli Çarlık Fermanı, "herkesin her türlü atölyeyi açmasına ve bunlarda çeşitli el işlerini üretmesine" izin vermiştir. Türklerin ise geleneksel olarak küçük zanaatkârlık üretimi, özellikle köylerinde, Kazan bölgesinde oldukça gelişmiştir.¹³⁴

XVIII. yüzyıl boyunca deri işleme, sabun üretimi, mum yapımı, keten dokuma ve kumaş üretimi gibi yeni imalathaneler ve atölyeler ortaya çıkmıştır. Deri işleme, sabun ve mum üretim işletmelerinin sahipleri ağırlıklı olarak Rus ve Kazan Türkü tüccarları ve sanayicilerdi; dokuma işletmeleri ise neredeyse tamamen Kazan Türklerinin elindeydi. Ancak Tatar sanayi işletmelerinin büyük bir kısmı, Tatar nüfusunun ezici bir çoğunluğunun yaşadığı kırsal alanlarda kurulmuştur. Bu işletmelerin sahipleri genellikle ücretli işçi kullanmışlardır. Bunun sebebi, Tatarlar arasında serf köylülerin sayısının çok az olması ve Ortodoks olmayan Tatarların Ortodoks kökenli serflere sahip olmasının yasaklanmış olmasıydı. Örneğin, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Tatarlara ait 39 deri işleme imalathanesi bulunmaktaydı ve bunlardan 18'i Kazan'da faaliyet gösteriyordu. Deri imalatı en güçlü sektör haline gelmişti. Önemli imalathanenin biri tüccar Nazir Beyazıdov'a aitti. Tekstil sektöründe ise 14 keten, basma ve şal üretim imalathanesine sahiptiler. Bu imalathanelerden biri, tüccar İbray Yusufpov'a aitti. İlginçtir ki, Kazan Türkleri arasında yine önemli bir girişimcilik sektörü olan bakır üretme işi Ortodoksluğu

¹³³ Fayaz Şaripoviç Huzin vd., *İstoriya Tatarstana* (Kazan: Tarix, 2001), 76.

¹³⁴ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 76.

kabul eden A.S. İnozemtsev, Kovalev, Krasilnikov kardeşler, G.İ. Osokin, Mosolov ve Malenkov'a aitti. 1743 yılında Bakır eritme işine ilk başlayanlardan biri Asaf İnozemtsev'di.¹³⁵

Bu noktada Tatarların ticaret endüstrisindeki yeri yıllara göre artmıştır. Örneğin, 1781'den 1812'ye kadar deri imalathanelerinin sayısı artmış ve bunların çoğu Tatarların mülkiyetine geçmiştir. Sabun imalathaneleri ise, aynı dönemde üretimin %10'unu karşılayan 13 imalathanenin 10'u Kazan'da bulunmaktaydı ve bu imalathanelerin tamamı Tatarlara aitti. Kumaş yapımı ise bir diğer önemli sektör olarak öne çıkmaktaydı. Kazan'daki tüm kumaş imalathaneleri ve Uyatka'daki iki fabrika Tatarların elindeydi. Neredeyse imparatorluk genelindeki kumaş üretiminin yarısı Türklerin tekelindeydi. Pamuk ticaretinin %16'sını, 1814'te ise kumaş imalatının %75'ini ellerinde bulunduruyorlardı. Tatarların bu denli imalat sektörünü ellerinde bulundurmasının başlıca sebebi, Ruslar gibi sanayide toprağa bağlı reaya çalıştırmamaları, bunun yerine ücretli işçi kullanmış olmalarıdır.¹³⁶

¹³⁵ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 77.

¹³⁶ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-19017)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 14-15.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA RUSYA’DA MODERNLEŞME VE KAZAN TÜRKLERİ

3.1. XIX. Yüzyılda Rus Toplumunun Endüstriyel-Ulusal Dönüşümü

XIX. yüzyıl, modernleşme tarihinin öncül ve önemli bir kesiti olduğu gibi toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerin en yoğun şekilde yaşandığı bir dönemdir. Sanayi Devrimi'nin etkisiyle üretim süreçleri değişmiş, kentleşme hızlanmış, sınıfsal yapılar dönüşmüş ve yeni toplumsal, siyasal ve iktisadi sorunlar ortaya çıkmıştır.

Temel modernleşme teorileri bağlamında bakış açısı sunmak gerekirse; Sanayileşme ve kapitalist üretim ilişkileri, modernleşmenin ekonomik temelini oluşturmuş, rasyonelleşme ve bürokratikleşme sayesinde, modernleşmenin diğer bir boyutu ortaya çıkmış, toplumsal dayanışma ve cemaatten cemiyete geçişin şekillendiği bir süreç yaşanmıştır. Bu nedenle, modern toplumun temelleri, bu yüzyıldaki dönüşümlerle atılmıştır.

Toplumsal örgütlenme ya da cemiyetleşmenin filizlendiği ve ulus devletin kökleştiği bir dönem olan XIX. yüzyıl, bu devlet fikir ve uygulamalarının atıldığı da bir çağ olmuştur. Avrupa nezdinde Napolyon’un kıtayı savaş alanına çevirmesi, Rusya’da, Almanya’da ve İtalya’da vatanseverlik duygularını yüceltmiş ve milliyetçiliğin gelişimine zemin hazırlamıştır. Rusya’da 1812 Anavatan Savaşı’nda köylüler, savaş meydanında soylular tarafından fark edilmesiyle, halktan ya da milletten başka bağlanacak bir şeyin kalmadığını fark edilmeye başlanmıştır.

Ancak dünyaya bakıldığında, 1820’lere göre 1860-1870 rejimleri farklılık göstermiştir. Eski rejimde kalan Bismarck Almanyası, Çin, Osmanlı ve Rusya, bürokrasiyi modernize etmeye ve milliyetçilik fikrine güç vermeye başlamıştır. Böylece

Rusya ve Avusturya gibi imparatorluklar, savaş ve ekonomik anlaşmazlıklara karşı modernleşmeye adım atmışlardır. Modernleşme sonucu olarak, içlerindeki etnik ve kültürel kimlikleri de harekete geçirmiştir. Avusturya'da Macaristan, Rusya'da Polonya ve Rusya Türkleri arasında milli bilincin gelişimi buna örnektir.¹³⁷

Samohin'e göre, XVIII. yüzyılda modernleşme ivmesini sağlayan Kuzey Savaşıdır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise bu sürecin itici gücü 1812 Anavatan Savaşı (Napolyon Savaşı) olmuştur; çünkü Rusya'nın başlattığı modernleşme yolunda ilerlemeye devam etmesi için önde gelen Avrupa ülkelerinden gelen yeni bir meydan okuma gerekmektedir. İkinci, üçüncü ve dördüncü Fransa karşıtı koalisyonlar, 1812 Napolyon Savaşı ve 1813-1814 yıllarında ordunun sınır dışında savaşa katılımı, Rusya'nın modernleşme süreçlerini etkileyen dış etkenler olmuştur. Dolayısıyla, tarım toplumundan endüstri toplumuna geçişi dolaylı yoldan etkilemiştir.¹³⁸ Viyana Kongresi'nden hemen sonra, modernleşme çabalarını pratiğe dökme çabaları hissedilir bir şekilde ortaya çıkmış; ancak bu çabalar, Napolyon karşıtı seferin zaferle sonuçlanması nedeniyle zamanla tamamen sona ermiştir.¹³⁹

3.2. I. Aleksandr Döneminde Modernleşme: Rus Otokrasisinin Anayasal Arayışları ve Ekonomik Sarsıntıları

XIX. yüzyıl başları, Avrupa ve Rusya tarihi açısından liderlerin doğrudan karar ve politikaları ile olayların şekillenip sonuçlanması üzerinde rol oynamıştır. Her ne kadar tarihsel analiz yapılırken tek faktörlü etken olarak ele alınması sağlıklı bir düşünme tarzı elde edilememesine neden olsa da, kişilerin dönem üzerindeki karar ve tutumları şekillendirici rolü üzerindeki etkisi inkâr edilemez bir realitedir.

Kişilerin karar ve tutumu noktasında, Rus modernleşmesi tarihinde ve Avrupa siyasal tarihinde I. Aleksandr'ın rolü yadsınamaz. 1801-1825 yılları arasında hükümlerini sürdüren Aleksandr bu dönemin en önemli gelişmelerin içinde yer almıştır. Literatürde Rus modernleşmesinin periyotlara ayrılması tartışmalı bir konudur. Ancak bu bağlamda değerlendirilen dönemler, I. Petro ile başlayıp II. Nikolay'a kadar

¹³⁷ Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu*, 291.

¹³⁸ K. V. Samohin, "Protsezi Russkoy Modernizatsi v kontse XVIII.- Pervoy Palavenie XIX Vekov", 7-8.

¹³⁹ K. V. Samohin, "Protsezi Russkoy Modernizatsi v kontse XVIII.- Pervoy Palavenie XIX Vekov", 8.

uzanmaktadır. Bu sebeple Türk halkları üzerindeki rolüne örnek olarak Kazan Türklerini incelerken bu tip dönemleştirme göz önüne alınacaktır.

Yükselen Rus mutlakiyetçiliği, II. Katerina ile önemli bir aşamasını tamamlamıştır. IV. İvan'dan itibaren başlayan monarşi, soylu sınıfla bir uzlaşma şekline bürünmüştür. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise I. Petro'nun şahsında güçlü bir otokrasiye dönüşmüştür. I. Aleksandr iktidarında Napolyon'un yenilgiye uğratılmasıyla Avrupa'da "Ancien Régime"nin muzaffer olduğu bir dönem yaşanmıştır. Devlet resmen otokrasi olarak ilan edilmiş, çar yalnızca kendi adına, tüm soylular adına hükmetme gücü elde etmiştir.¹⁴⁰

Rusya'da mutlakiyetçilik ve otokrasi geleneğinin güç kazanması, modernizasyon ile doğrudan bağlantılıydı ve bu süreç, özellikle I. Petro ve I. Aleksandr dönemlerinde, savaşların tetiklediği reform hareketleriyle kendini göstermiştir. Büyük Kuzey Savaşı'nın sonucu olarak gerçekleşen Petro modernizasyonu ve 1700-1721 yılları arasındaki Rus-İsveç savaşı başlangıçtaki yenilgiler I. Petro'yu Rusya'nın kaderini değiştirecek kararları almaya zorlamıştır. Analoji kurmak gerekirse, 1812 Vatanseverlik Savaşı sırasında da olayların gelişim seyri, büyük ölçekli reformların kaçınılmaz bir sonucu olarak görülmeye sevk etmiştir. Lakin XIX. yüzyılın başına gelindiğinde, Rusya zaten söz konusu sürecine girmiştir.

Napolyon Savaşları sonucunda zaferle çıkan Rusya, statükonun korunması için Aleksandr'ın inisiyatifiyle Kutsal İttifak'ın lideri haline geldi. Kutsal İttifak, Avrupa'daki devrimci hareketleri bastırmayı ve engellemeyi misyon edinmiştir. Aleksandr, kendi ülkesinde reformcu kimliğiyle birlikte muhafazakâr rolü başarıyla üstlenmiştir.¹⁴¹ Liberal ve tutucu eğilimler arasında sergilediği tutarsız ve çelişkili yaklaşımlar, ona "Sfenks" ve "Taçlı Hamlet" gibi lakapların yakıştırılmasına yol açmıştır.¹⁴²

XIX. yüzyıl başlangıcı Rus modernleşme tarihine 1812 Anavatan Savaşı, Kutsal İttifakla birlikte Dekabrist İsyanı gibi gelişmeler izini vurmuştur. Aleksandr'ın iktidarı devraldığı dönemde, Rusya siyasi iktidarsızlığın içinden henüz kurtulmuş değildi. Onun

¹⁴⁰ Perry Anderson, *Mutlakiyetçi Devletin Kökenleri*, 299.

¹⁴¹ Aslı Yiğit, *Rus Siyasal Modernleşmesi* (İstanbul: Kriter Yayınları, 2023), 14.

¹⁴² d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 140.

reformcu yönün bu ortam içinden çıkmıştır. İlk yıllarında bir takım reformcu ve liberal eğilimleriyle öne çıkmıştır.¹⁴³

Literatürde I. Aleksandr dönemi ikiye ayrılır. İlk dönem, 1812’de sona eren 1801-1805 ve 1807-1812 iki liberal reformlar dönemi olarak adlandırılır ancak tesadüf değildir ki iki dönemde Fransa ile savaşa denk gelmektedir. İkinci dönem ise, 1815-1825 yılları arasında muhafazakâr eğilimlerin hâkim olduğu, tarihe “Arakçeyev dönemi” olarak geçen dönemdir. İlk yıllarda başlatılan reformlar, genel itibarıyla köklü değişimlere yol açmamıştır. 1815’ten sonra gerçekleştirilen reformlar ve değişimler etkili olmuştur.¹⁴⁴

Söz konusu ilk reform dönemi, hayata geçirmeye yönelik olarak Gizli Komite’nin (Niglasnyy Komitet)¹⁴⁵ yardımıyla gerçekleşmiştir. Komite üyeleri arasında Kont Pavel Stroganov, Ukrayna Kazak ve Tatar kökenli Koçubey ailesinden Kont Viktor Koçubey ve Polonyalı Jakobenler ile bağlantılı Prens Adam Czartoryski yer almaktaydı. Stroganov gibi üyeler, otokrasiyi ve serfliği kaldırma niyeti taşımış ancak toplumsal zeminde, özellikle üst sınıfların akıbeti konusunda endişe duymuşlardır.¹⁴⁶

1805 Savaşı, Komitenin faaliyetlerinin durmasına neden olmuştur. Her ne kadar otokrasinin ve serfliğin ilgası pratiğe geçirilememiş olsa da, I. Aleksandr’ın gayeleri arasında, Petro ve Katerina gibi güçlü ve rasyonel bir devletin gerekliliğini görerek, Avrupa’da olduğu gibi hukuka dayalı, rasyonelleşmiş, yazılı prosedürleri olan, işlevlere ayrılmış merkezi bir yapıya evrilmesi, yani bir Rechtsstaat devleti yaratmak yer almaktaydı.¹⁴⁷

Zaharov’a göre öncelikle siyasi alanda ki reformlar, önem derecesine göre ilk sıraya anayasa hazırlanma girişimlerini koymak gerekir. Buna göre bu dönemde en az üç anayasa taslağı hazırlanmıştır. 1801 yılında *Rus Halkına Verilen Ayrıcalık Fermanı* (*Jalovannaya Gramota Russkomu Narodu*), 1809 yılında M. M. Speranski’nin yasa çalışması ve 1818-1820 N. N. Novosiltsov’un ekibi tarafından hazırlanan *Rus İmparatorluğu Devlet Tüzüğü* (*Gosudarsvennaya Ustavnaya Gromota Russkoy İmperi*) çalışmalarıdır. *Rus Halkına Verilen Ayrıcalık Fermanı* Eylül 1801’de I. Aleksandr’ın taç

¹⁴³ Yiğit, *Rus Siyasal Modernleşmesi*, 13.

¹⁴⁴ K. V. Samohin, “Protsey Russkoy Modernizatsii v kontse XVIII.- Pervoy Palavenie XIX Vekov”, 9-10.

¹⁴⁵ İngilizce kaynaklarda “*Unofficial Committee*” olarak geçer.

¹⁴⁶ Hugh Ragsdale, “Russian Foreign Policy, 1725–1815”, içinde *The Cambridge History of Russia Volume II. Imperial Russia 1689-1917*, ed., Dominic Lieven, (New York: Cambridge University Press, 2006), 521.

¹⁴⁷ Riasanovsky, Steinberg, *Rusya Tarihi*, 316.

giyme töreni için hazırlanmıştır. Hazırlanan yasaya göre, Rusya'nın tüm nüfusuna, serfler de dâhil, vatandaşlık hakları tanınmıştır. Karşılaştırma yapılırsa, kendine özgü bir İnsan Hakları Beyannamesini andırıyordu, nihai halinde tüm toplumsal sınıfları kapsayıcı bir nitelik taşıyor ve gelecekteki anayasaların ön formunu oluşturmuş ancak uygulamaya sokulamamıştır.¹⁴⁸

Diğer yasama çalışmaları ise gelecekteki yönetim yapısının temel ilkelerini içeren, bölümler ve maddelere ayrılmamış çalışmalardır. Her iki teşebbüs de gerçek bir anayasa çalışmaları olup devlet yönetim sisteminin güçler ayrılığı ilkesine dayanarak değiştirilmesi esasına dayanmıştır. Buna göre, ikili bir anayasal monarşiye dönüşmeyi amaçlayan çalışmalar olmasına rağmen her iki proje de hayata geçirilememiştir.¹⁴⁹

Diğer yandan, 1802'de eski kollegiyaların yerine Avrupa modeline uygun Bakanlık reformları¹⁵⁰, 1802 yılında Senato reformu, 1810 yılında Devlet Konseyi'nin imparatora danışma organı olarak oluşturulması gibi reformlar yapılmıştır. Bu reformlar arasında, M.M. Speranskiy'nin projesinden hayata geçirilen tek unsur Devlet Konseyi'nin kurulması olmuştur. 1813-1814 yıllarındaki Rus ordusunun yurtdışı seferinden sonra politik modernizasyon çerçevesinde anayasal monarşi konusu gündeme gelmiş, Bu bağlamda, Speranskiy dışında N. N. Novosiltsov'un liderliğinde hazırlanmış ancak uygulanamamıştır. Sonra ki süreçte anayasal reform girişimleri ne I. Aleksandr'ın saltanatı döneminde ne de halefinin yönetiminde bir daha gündeme gelmiştir.¹⁵¹

I. Aleksandr ve halefleri, Rus toplumunun fikişsel gelişimindeki yönelimi fark etmişlerdir. Napolyon Savaşları sırasında yürütülen aktif propaganda faaliyetleriyle ve aynı zamanda Eğitim Bakanı S. S. Uvarov'un ideolojik üçlemesinin, yani “resmi milliyetçilik” teorisi buna örnektir.¹⁵² Bu noktada diğer bir önemli argüman ise I.

¹⁴⁸ Vasiliy Yureviç Zaharov, “Mojna li Şitat Reformu Aleksandra I Papıtkoy Modernizatsi?”, *Yevroaziskiy Soyuz Uçomih*, 7/7 (2014): 140.

¹⁴⁹ Vasiliy Yureviç Zaharov, “Mojna li Şitat Reformu Aleksandra I Papıtkoy Modernizatsi?”, 140.

¹⁵⁰ 8 Eylül 1802 tarihli karar, farklı kollegiyalar ya da bakanlıklar kurulması ile ilgili kararı Dış İşleri Kollegiyası'nı içine almamaktaydı. Otokrasinin ve hükümdarın şahsında artan yetkiler bu kurumların işlevini de azaltmıştır ancak 10 Nisan 1832 tarihli kararname ile birlikte kurum ortadan kaldırılmış, yerine Dış İşleri Bakanlığı kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için: Vladimir Potyemkin vd., *Uluslararası İlişkiler Tarihi Diploması Tarihi I. Cilt*, çev. Atilla Tokatlı, İstanbul Evrensel Basım Yayın, 2009), 290.

¹⁵¹ K. V. Samohin, “Protseki Russkoy Modernizatsi v kontse XVIII.- Pervoy Palavenie XIX Vekov”, 14.

¹⁵² Uvarov'a göre, imparatorluk sarsılmaz ilkeler üzerine dayanmak zorundadır. Ortodoksluk, Mutlakiyet (Çarlık) ve Milliyetçilik bunun sac ayaklarıdır. Buna göre, Rusya ne Doğu ne de Batı ülkeleriyle özdeşleştirilemeyecek özgün bir devlettir. Bu üçlemenin fikir babalığını Nikolay Karamzin yapmıştır. Uvarov ve üçlü resmi ideoloji hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Vsevolod Nikolayeviç İlin, “Triada S. S.

Aleksandr'ın halefinin döneminde oluşturulan Çar'ın Özel Dairesi'nin Üçüncü Şubesi'nin en önemli işlevlerinden birinin Rus imparatoru, her yıl kamuoyuna ilişkin raporlar almaya başlamasıdır.¹⁵³ Gözetleyen ve denetleyen devlet aygıtına doğru dönüşüm, I. Aleksandr döneminde amaçlanan girişimler doğrultusunda şekillenmiş, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra modern devlet gerekliliğine, kontrol eden bir noktaya sahip olmuştur.

Ancak toplumsal yönde modernleşme liberal adımlara ve savaş sonucunda beklenen sonuçlar alınamamış, serflik sistemi olduğu gibi devam etmiştir. Özellikle bu yönde beklentiler 1813-1814 yılları arasında Rusya dışında sefere katılan subay arasında yoğunlaşmıştır. Ancak Baltıklarda 1816-1819 yıllarında serflik sistemi kaldırılmıştır. Aleksandr toprak köleliğinin (serflik) tasfiyesi ve köylülerin haklarında iyileştirmeye dönük adım atmaya çalışmış ancak soyluların sınıfsal çıkarlarını savunmaları nedeniyle beklenmedik bir dirençle karşılaşmıştır. Bu durum, soyluların köylülerin durumunu iyileştirmeye yönelik girişimlere sınıfsal karşıtlığını ortaya koymuştur. Ülkeyi reforme etme konusundaki sonraki planlarını ciddi şekilde yeniden şekillendirmiştir. Toprak köleliğinin diğer etnik gruplar üzerinde etkisi, rus modernleşmesi bağlamında, rus köylüsüne göre farklı sonuçlanmıştır. 1804-1805 yıllarında Baltık bölgesinde (Livonya ve Estonya)¹⁵⁴ tarım reformu uygulanmaya başlanmıştır. Baltık köylüleri topraksız bir şekilde özgür bırakılmıştır. Baltık soylularının rus soylularına göre tepkisini koyamamış ancak toprak sahiplerinin gönüllülük ilkesine dayanmıştır.¹⁵⁵

Ekonomik minvalde bakıldığında, feodal üretim sisteminin bir parçası olarak serflik sistemi, serbest iş gücü piyasasının yavaş oluşumu nedeniyle Rus sanayisinin gelişimini sınırlamasına rağmen, XIX. yüzyılın ilk yarısında fabrika sayısı artış göstermiştir. 1804'ten 1825'e kadar geçen sürede fabrika sayısı iki kattan fazla artmıştır. Savaşın kaçınılmaz ihtiyacı sebebiyle silah ve üniforma üretiminin dışında, 1812'den sonra tarımsal ve sanayi üretiminin yeniden canlandırılması gerekliliği de bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Üretim süreci ve fabrikalar Rusya'da büyük çoğunluğu

Uvarova Pravoslavie- Samoderjaviye- Narodnost", *Altayskiy Vestnik Gosudarstvennoy i Munitsipalnoy Slojbi*, 16(2018): 34-35.

¹⁵³ K. V. Samohin, "Protseki Russkoy Modernizatsii v kontse XVIII.- Pervoy Poloviny XIX Vekov", 16.

¹⁵⁴ XIX. yüzyıl rus kaynaklarında "Ostseykie Gubernii" olarak geçer. Almancada "Ostsee" Baltık Denizi'ni tanımlamak için kullanılır.

¹⁵⁵ Vasiliy Yureviç Zaharov, "Mojna li Şitat Reformu Aleksandra I Papıtkoy Modernizatsii?", 140.

örneğin, Fabrikaların %82'si, 10-15 kişinin çalıştığı küçük ölçekli işletmelerden oluşuyordu. Napolyon Savaşlarının modernizasyonel itici gücü, Rusya'nın ekonomik ve sosyal evriminin temel sorunu olan serfliğin kaldırılması konusunda kısmi olarak yarar sağlayamamıştır. Aksine köylülerin durumunu daha kötüleştirmiştir. Özellikle Batı ve Merkez'deki vilayetlerin savaş esnasında yakılıp yıkılmasından dolayı toprak sahiplere angarya çalıştırılmaları daha genişlemesine yol açmıştır.¹⁵⁶

Ekonomik açıdan bakıldığında, Rus İmparatorluğu'nun gelişimine önemli bir etki, 1807 yılında Rusya'nın Kıta Ablukası'na katılması olmuştur. Bu durum, I. Aleksandr ile Napolyon arasında imzalanan Tilsit Barış Antlaşması'nın temel şartlarından biriydi. Rusya'nın dış ticaretinin yaklaşık %30'u Büyük Britanya ile gerçekleştiriliyor ve bu devletle tüm ticari ilişkileri tamamen kesmek zorunda kalınmıştır. Finansal olarak Rusya, II. Katerina döneminde ilk kez basılan kâğıt paralar (assignasyonlar) önemli bir rol oynamaya devam etmiştir. Ancak 1805-1807 yıllarındaki askeri seferlerin sonucunda enflasyon büyük boyutlara ulaşmıştır. 1806'dan 1808'e kadar, kâğıt ruble değeri 78 kopekten 48 kopeke düşmüş ve 1814 yılına gelindiğinde gümüş karşısında 20 kopeke kadar gerilemiştir. Bu şartlar sonucunda, Rusya Kıta Ablukası'ndan fiilen geri adım atmak zorunda kalmış ve 1810 yılında yeni bir gümrük tarifesi belirlenmiştir. Bu tarife, 1812 yılında Napolyon'un Rusya'ya saldırmasının nedenlerinden biri olmuştur. Savaşın sona ermesinden sonra, Maliye Bakanı Guryev'in liderliğinde ulusal para birimini istikrara kavuşturmak için önlemler alındı. 1817 yılında toplam 38 milyon ruble değerinde kâğıt para dolaşımdan çekilmiştir. Ancak genel olarak, Rus kâğıt rublesinin değerini artırmak mümkün olmamıştır. Daha 1812 Anavatan Savaşı'ndan önce Rus İmparatorluğu'nda belirginleşen büyük bütçe açığı, savaşın sona ermesiyle daha da büyümüştür. Bu durum, vergi yükünün artırılmasını zorunlu hale getirerek İmparatorluk içindeki diğer Rus ve gayri Rus halklara yük olarak dönmüştür.¹⁵⁷

I. Aleksandr, Viyana Kongresi sırasında dış ticaret ilişkilerinde belirli bir serbestlik getirme sözü vermiştir. Bu durum, 1816 ve 1819 yıllarında gümrük tarifelerinin liberalleşmesine yol açmıştır. Genel olarak bu durum, yerli dış ticaret dengesi üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Getirilen serbestlik zarar vererek Rus üretim ekonomisine

¹⁵⁶ K. V. Samohin, "Protsezi Russkoy Modernizatsi v kontse XVIII.- Pervoy Palavenie XIX Vekov", 12-13.

¹⁵⁷ K. V. Samohin, "Protsezi Russkoy Modernizatsi v kontse XVIII.- Pervoy Palavenie XIX Vekov", 13.

birçok fabrika faaliyetlerini kısmak ya da durdurmak zorunda kalmıştır. Kıta Blokaj'ın sonucu olarak Rusya'da pamuklu tekstil endüstrisi gelişmiştir. 1807 yılına kadar hazır pamuk ipliği ağırlıklı olarak İngiltere'den ithal edilirken, Tilsit Antlaşması, Türkistan pamuğunu işleyen yerli pamuklu tekstil fabrikalarının gelişmesini zaruri hale getirmiştir.¹⁵⁸

3.2.1. Kazan'da İktidar, Din ve Ticaret: I. Aleksandr Döneminde Entegrasyon Politikaları ile Sosyo-Ekonomik Dönüşüm

Kazan ve çevresi çok etnikli bölgedir. XIX. yüzyılın başlarında burada Ruslar, Tatarlar, Çuvaşlar, Mordvinler, Mariler, Udmurtlar ve diğer etnik gruptan milletler yaşamıştır. Dörtte üçünü Ruslar (%41) ve Tatarlar (%29,6) oluşturmaktaydı. Diğer halklar arasında en büyük grubu Çuvaşlar (%22,2) oluştururken, onları Mariler (%5,7), Mordvinler (%1,1) ve Udmurtlar (%0,4) takip etmekteydi. Ahali arasında en yaygın olan dinler Ortodoksluk ve İslam'dı. Ruslar, Çuvaşların büyük çoğunluğu, Mariler, Mordvinler ve Udmurtlar Ortodoksluğu benimserken, Tatarlar ise ağırlıklı olarak Müslüman inancına bağlıydı. Bölgenin ekonomisinin temelini, eskiden olduğu gibi, tarım oluşturmaktaydı. Rus köylüleri serflik sistemine bağlı, Tatarların çoğunluğu ise devlet köylüsüydü. Lakin Devlet köylerinde çoğunlukla Rus olmayan nüfus arasında Tatarlar dışında Mari, Mordva ve Udmurtlar da dâhildi. Bu köylerde gayri Rus ahaliye daha yüksek vergiler ve angaryalar yüklenmişti. Rüşvet ve haksız kazanç, bu bölgede yaygınlık kazanmıştı. Hatta Rus olmayan yerleşimlerde, Ortodoks kilisesinin din adamları bile bu tür uygulamalardan geri durmamıştır. Özellikle Türk nüfusun milli duygularını inciten bir diğer durum ise idari kurumlarda ve yerel yönetim organlarında Rus memurların baskınlığıydı. 1830'ların ortalarından itibaren köy ve bölge yöneticiliği görevlerine yalnızca Ortodoks inancına mensup kişiler atanabilmiştir. Ayrıca, tüm resmi yazışmalar ve mahkeme işlemleri yalnızca Rusça olarak yürütülmüştür.¹⁵⁹

Bu etnik ve dini çeşitlilik ortamında, Rus hükümeti bölgedeki gayri Rus ve Ortodoks halklar üzerinde kontrolü sağlamlaştırmak amacıyla çeşitli idari ve dini politikalar uygulama geçirmiştir. I. Aleksandr döneminde Kazan'da misyonerlik amacıyla Rusya İncil Topluluğu kurulmuştur. Bu topluluk, bölgedeki Rus olmayan halkların

¹⁵⁸ K. V. Samohin, "Protseki Russkoy Modernizatsii v kontse XVIII.- Pervoy Poloviny XIX Vekov", 12.

¹⁵⁹ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 91-92.

dillerinde, özellikle Tatarca, geniş çaplı Ortodoks literatürü ve dini kitaplar yayımlamıştır.¹⁶⁰ 1830'lu yıllar ise, Kazan Başpiskoposu Filaret tarafından Müslümanlara karşı ilan edilen bir tür haçlı seferi olarak tanımlanabilecek bir dönem olmuştur. Köylerde ve kasabalarda misyonerler, bazen sözle ikna ederek, bazen de yerel polis gücünün yardımıyla Rus olmayan köylüleri Ortodoksluğa geçirmeye çalışmıştır.¹⁶¹

Katerina ile başlayan Kazan Türklerini entegrasyon süreci I. Aleksandr'ın şahsında devam etmişti. Özellikle elitlerle olan işbirliği ihtiyacı devam etmiştir. Bu çerçevede, 5 Mayıs 1801'de I. Aleksandr, Tatar mirzalarının soyluluk unvanı alma hakkını teyit eden yasa imzalamıştır. Ayrıca 9 Aralık 1802 tarihli bir başka fermanla da görülmektedir. Bu kararlar, köylüleri Hristiyanlığı kabul eden Tatar toprak sahipleri ve mirzalarına devlet tarafından tazminat ödenmesi hükmüne bağlanmıştır. 1803 tarihli fermanla ise, Orenburg valisine, 1766 tarihli kadastro talimatnamesi hükümlerine sıkı bir şekilde riayet edilmesini emredilmiştir. Bu belge, Tatarlar, Mordvalar, Çuvaşlar, Çeremişler ve diğer gayrirus halkların toprak haklarını güvence altına almıştır. Ancak dini mecrada 1802 yılında Nijniy Novgorod da yeni Hristiyanlığı yeni kabul etmiş Tatarlar, I. Aleksandr'a İslam'a dönmeye izin verilmesini istemişlerdir ancak izin verilmemiş aksine sert bir özel kararname ile katiyen yasaklanmıştır. Hatta Hristiyanlaştırılmış Tatarların Ortodoks inancında kalmalarını sağlamak amacıyla, Rus köylerine yerleştirilmesi ve Rus-Tatar evlilikleri teşvik edilmiştir. Müslüman nüfusu yeniden bütünleşmeye ve imparatorluk sınırları içinde kalmalarını teşvik etme için 15 Mart 1801 tarihli Manifesto ile Rusya sınırlarını terk eden Müslümanlara dönme hakkı tanınmıştır. 1819 yılına gelirken Volga halkları arasında misyonerlik faaliyetleri durdurulmuştur.¹⁶²

Ancak dini ve ideolojik çerçevede I. Aleksandr'ın şahsında çelişkiler mevcuttu. 1815 yılından sonra dini politikada belirgin değişimler gözlemlenmeye başlanmıştır. Kutsal İttifak'ın temelini oluşturan tek bir Avrupa Hristiyan milleti yaratma fikrine giderek daha fazla ilgi duymuştur. Bu çelişkinin ve siyasal zihniyetin açık bir ifade olarak

¹⁶⁰ Leonid Aleksandroviç Taymasov, Pyotr Vladimiroviç Denisov, "Kazanskiy Komitet Ruskogo Bibleyskogo Obsestvo i Perevodı Svyaşennovo Pisaniya na Yaziki Harodov Srednego Pavoljya", *Vestnik Çgu*, 2(2012): 92-94

¹⁶¹ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 92.

¹⁶² Aydar Nogmanov, "Tatarskiy Vopros V Tsartvovaniye Aleksandra I", içinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI Formirovanie Tatarskoy Natsi XIX- Naçalo XX Vekah*, ed., Rafael Hekimov, (Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş.Marjani, 2013), 459-463.

1813'te, 1552 yılında Kazan'ın ele geçirilmesi sırasında ölen askerlerin toplu mezarı üzerine Korkunç İvan'ın zaferine adanmış anıt¹⁶³ inşası temeline başlanmıştır.¹⁶⁴

XIX. yüzyılın başlarında gelişen gelişmeler doğrultusunda uygulanan dini politikanın yanı sıra, 1812'de, 6 ve 18 Temmuz kararnamelerine göre milis kuvvetlerinin kurulması emredilmiştir. Buna göre, 16 guberniyada birlikler oluşturulacak ve Kazan da bunlar arasında yer alacaktır. 1 Eylül'de kurulan Kazan Birliği'nin atlı taburları tamamen Tatarlardan oluşmaktaydı. Tatar-Başkurt birlikleri, sınır çatışmalarından başlayarak Borodino Muharebesi'nde yer almış ve Dresden, Leipzig, Danzig, Berlin ve Lüksemburg'un kurtarılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca Kazan'dan, Tatar tüccarları ve toplulukları tarafından 8,3 bin ruble parasal yardım gönderilmiştir.¹⁶⁵

Bölgenin hem savaşta hem diğer zorunluluk ortamında ekonomik olarak rol oynaması XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazan Eyaleti'nde sanayi ve ticaret önemli ölçüde geliştiğinin göstergesidir. Yeni ekonomik sistem, geleneksel sistemin etkileri nedeniyle yavaş ilerlemiştir. Toplumsal ve ekonomik yapıda süregelen eski düzen özellikle toprak köleliliği, değişimin önündeki en büyük engellerden biri olarak kalmıştır. Bu çıkarım doğrultusunda, Kazan Bölgesi'ndeki ekonomik dönüşüm sürecinde bölgenin ticari aktörleri arasında yer alan Türk-Tatar tüccarları da önemli bir rol oynamıştır. Aleksandr döneminde Tatar tüccarlar, hükümetin Doğu'daki ekonomik çıkarlarının aracıları olmaya devam etmişlerdir. 6 Ağustos 1807 tarihli ferman, Tobolsk ve Tomsk vilayetlerindeki tüccarlara, Asya dillerini bilen yasaklı Tatarlar ve laşmanlar arasından kervanlara eşlik edecek rehber tutma izni vermiştir. Bu kişilerin sayısının fazlalığı nedeniyle, resmi belgelerde ve kararnamelerde dâhil olmak üzere "Ticaret Tatarları" kavramı kullanılmaya başlanmıştır. 1812 yılında sabun ve mum üretiminin yarısı, Yusupov, Kitayev ve Şatukov gibi Tatar ailelerin tekeline girmiştir. Tatar tüccar ve sanayicileri, söz konusu modernleşme dönemi boyunca ekonomik konumlarını korumuşlar ve hatta ilerletmişlerdir.¹⁶⁶

Tatar ticaret sermayesinin ülke ekonomisindeki rolü ise, 1 Ocak 1807 tarihli *Tüccarlara Tanınan Yeni İmtiyazlar, Ayrıcalıklar, Avantajlar ve Ticari Girişimlerin*

¹⁶³ Anıt EK-5'te yer almaktadır.

¹⁶⁴ Anatoliy Mihayloviç Eldaşev, *Utraçennie Monastırskie Nekropoli Kazani (XVI - Naçalo XX Vv.)* (Kazan: Tsentr İnnovat Tehnologii, 2008), 60.

¹⁶⁵ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 97.

¹⁶⁶ Abdullin vd., *İstoriya Kazani*, 153.

Genişletilmesi ve Glendirilmesi Hususunda adlı manifesto ile resmen tescillenmiştir.¹⁶⁷ Bu belgeye gre *Soylu Tccar Ailelerinin Kadife Kitabı (Barkhatnaya Kniga)*¹⁶⁸ adıyla özel bir sicil defteri açılması ve bu defterin aynısının Kazan’da Tatar tccarlar için açılması emri verilmiştir Ticaret Bakanlığına:

*İşbu defter, Rus İmparatorluğu’nun hâkimiyeti altında bulunan ve Hristiyan mezhebine mensup tccr zümresi için açılacaktır. Bu deftere kaydedilmeye onura nil olan dedeleri ve babalarının, kendileri gibi, Rus hâkimiyeti altında en yüksek tccr loncasında ticretle meşgul oldukları açıkça görülmelidir. Müslüman dinine mensup tccrlar için ise, Kazan şehrinde müstakil bir sicil defterinin açılmasını ferman buyuruyoruz.*¹⁶⁹

Söz konusu kararname, Tatar-Türk sermayesinin imparatorluk içindeki rolünü gösteren bir nitelik taşımaktadır. Ancak Tatar sermayesinin gelişimi, Türkistan pazarına hâkim olunması ve serbest ticaret haklarının elde edilmesi ile yakından ilişkilidir. 1808 yılında Orenburg Gümrük Müdürü Veliko, raporunda şu sözleri dile getirmiştir: “şu anda Buhara’ya ticaret için yalnızca Rusya tebaası olan Tatarlar gitmekte; gerçek Rus tccarları da mallarını onlara emanet etmektedir.”¹⁷⁰ Bu durum, Tatar tccarlarının Türkistan ticaretindeki stratejik önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Kazan’da, çeşitli Türkistan rnleri ticareti ile ilgilenen özel bir tccar grubu bulunmaktaydı. Bu tccarlar, halk arasında “Buharyurtılar” olarak adlandırılmıştır. Aralarında Murtaza Azimov ve Tüccar Yunusov ailesi gibi tanınmış Kazanlı tccarlar da yer almıştır. Buharyurtılar, Kazan’ı Türkistan ticaretinde önemli bir merkez haline getirerek hem yerel hem de uluslararası ticaretin gelişimine sağlamışlardır.¹⁷¹

3.2.2. XIX. Yüzyılın İlk eyreğinde Kazan’da Eğitim ve Modernleşme

Türk-Tatar toplumunda aydınlanma hareketinin gelişiminde, XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazan’daki Erkek Lisesi ve niversitenin kurulup faaliyete

¹⁶⁷ Aydar Nogmanov, “Tatarskiy Vopros V Tsartvovaniye Aleksandra I”, 464.

¹⁶⁸ Kadife kapmalı cilde sahip olduğu için Kadife Kitap olarak adlandırılmıştır.

¹⁶⁹ Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesi, *Manifest o Darovannih Kupeestvu Hovih Vigodah, Otliiyah, Preimuşestvennah i Novih Sposobah k Rasprostraneniyu i Unisilineniyu Torgovih Predpriyatiy*, 3 Ocak 1807, 35185d, 11.

¹⁷⁰ Nikolay Nikolayeviç Skunov, “Orenburje V Site Torgovo-Ekonomieskih Otnoşeniy Rossi Co Stranami Vostoka: Vtoraya Polonian XVIII - Pervaya Polovina XIX VV.” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mordovya Devlet Üniversitesi, 2002), 107.

¹⁷¹ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 96.

geçmesi belirleyici bir etken olmuştur. Rus modernleşmesinin Kazan Türkleri üzerindeki en müspet etkisi Kazan Üniversitesinin kuruluşu olmuştur.

Liselerde verilen eğitim, üniversitede Tatarcanın ve diğer Doğu dillerinin daha ileri düzeyde öğretilmesine büyük katkı sağlamıştır. 5 Kasım 1804 kararnamesiyle, I. Aleksandr'ın direktifi doğrultusunda Kazan Üniversitesi kurulmuştur.¹⁷² İdil-Ural, Sibirya ve Türkistan'ın bir eğitim bölgesi haline gelmesi ve aynı zamanda bu bölgelerin hem politik hem kültürel merkezi olması hedeflenmiştir.¹⁷³

Dil öğrenimi, Tatar halkının tarihini, geleneklerini, göreneklerini, yazılı ve maddi mirasını bilimsel olarak araştırmaya yönelik sonraki çalışmalar için en önemli adımlardan biri olmuştur.

Bu sebeple, 1812'de Tatar dili Kazan Üniversitesi müfredatına alınmıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren İdil ve Ural halklarının tarihi ve kültürü hususunda Kazan Üniversitesi şarkiyat araştırmaları Osmanlıdan Moğol araştırmalarına kadar Türkolojinin önemli bir yeri haline gelmiştir. Tarihî-filolojik ve karşılaştırmalı tarihsel metoduyla ve çok yönlü araştırma karakterine sahiptir. Aslında Türkolojinin ve Türk dillerini öğretimi öncülüğünü 1759 yılında kurulan Kazan Lisesi yapmıştır. Burada 1769 yılından itibaren Tatarca öğretimi başlamıştır. Uzun yıllar boyunca Tatarca derslerini, tanınmış eğitimci ve aydınlar olan Sagit Halfin, İshak Halfin ve İbrahim Halfin (1778-1829) tarafından okutulmuştur. Haziran 1835'te, Maarif Bakanı S. S. Uvarov'un raporu doğrultusunda, Çar I. Nikolay tarafından, imparatorluk kurumları için tercüman yetiştirmek amacıyla Kazan şehrindeki lisenin müfredatına Arapça, Farsça, Tatarca ve Moğolca öğretiminin dâhil edilmesine dair bir kararname yayınlanmıştır. *Kazan Birinci Lisesinde Doğu Dillerinin Öğretimine Dair Nizamname* başlıklı nizamname uyarınca Arapça ve Farsça, Türk-Tatarca ve Farsça, Moğolca ve Türk-Tatarca olmak üzere üç dil sınıfı oluşturulmuştur. Buna müteakip Nisan 1836'da Türk-Tatar diline Muhammed Ali Kâzım

¹⁷² “1804. Noyabrya 5. Ustavı İmperatorskih Moskovskogo, Harkovskogo i Kazanskogo Universitetov”, (Erişim Tarihi 05.01.2025), <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/426121#mode/inspect/page/1/zoom/4>

¹⁷³ Alfiya Şavketonovna Yusupova, *Dvuyazychnaya Leksikografiya Tatarskogo Yazıka XIX Veka*, (Kazan: Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2008), 18.

Bey¹⁷⁴, Farsçaya K. Voigt, N. Sonin, Arapçaya M. Pervuhin, Moğolcaya A. Popov, Lama G. Nikituev, ve Türkçe uygulamalı derslere Molla M. Aliyev getirilmiştir.¹⁷⁵

İlk Tatarca eğitimi İbrahim Halfin tarafından okutulmuştur. Halfin, Kazan Lisesi ve üniversitesinde Tatarca ve Arapça dersleri vermiş, Türk dilbilimi alanında Rus Türkolojisinde önemli bir yer edinmiştir. 1809 ve 1812 yıllarında *Arapça Okuma Kuralları ve Tatar Dili Alfabeti ve Grameri*, eserini meydana getirmiştir. 1825 yılında H. D. Fren ile birlikte Ebu'l-Gazi Bahadır Han'a (1603-1663) ait *Türklerin Şeceresini* yayımlamışlardır.¹⁷⁶

1826 yılında en dikkat çeken figür ise Türkolog Azerbaycan Türkü Muhammed Ali Kâzım Beydir. Kazan Üniversitesi Doğu Edebiyatları kürsüsüne okutman olarak atanmıştır. 1853 yılından itibaren Eğitim Bakanlığı Bilim Komitesi'nin daimi üyesi olarak çalışmış ve bu görevi 27 Kasım 1870'teki ölümüne kadar sürdürmüştür. Kâzım Bey aynı zamanda Sankt-Peterburg Bilimler Akademisi üyesi, Britanya Kraliyet Asya Derneği, Kopenhag Kraliyet Derneği, Paris'teki Asya Derneği, Boston'daki Amerikan Şarkiyatçılar Derneği, Amerikan Felsefe Derneği ve Berlin'deki Alman Şarkiyatçılar Derneği'ne üye olarak seçilmiştir.¹⁷⁷

Muhammed Ali Kâzım Bey diğer yandan Azerbaycan dilinin tanınmasına katkı sağlamıştır. *Gramer* adlı eserinde Azerbaycan Türkçesini bilimsel olarak incelemiştir. Kâzım Bey sayesinde Azerbaycan Türkçesi oryantalistlerce tanınmıştır. Çalışmalarına devam ederken Azerbaycan ile bağlarını koparmamıştır. A. Bakıhanov'un *Farsça Grameri* adlı eserinin yayımlanmasına da vesile olmuştur. 1660'ta *Astrahan'ın Zaptı Hakkında, Uygurlar Üzerine Araştırmalar*, ve *Müridizm ve Şamil* önemli eserleri arasındadır.¹⁷⁸

¹⁷⁴ 22 Haziran 1802'de doğan Muhammed Ali Kâzım Bey, 1821 yılında, Rus hükümeti babası Hacı Kasım'ı Derbent'ten Astrahan'a sürgüne göndermiştir. İngilizce eğitimi aldığı İskoç misyonerler vasıtasıyla 1823 yılında Hristiyanlığı kabul etmiş ve Aleksandr Kâzım Bey adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Kanlıdere, "Mirza Kâzım Bey", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30:162-164.

¹⁷⁵ P. M. Valeyev, A.M Abdullin, P. Z. Valeyeva, "Universitetskaya Tuyurkologiya V Kazani: Traditsii i Novatsii (XIX- Naç. XX VV.)", *Uçonnye Zapiski Kırımskogo Federalnogo Universiteta İmeni V. İ. Verdanskogo*, 2/3 (2016):103.

¹⁷⁶ P. M. Valeyev, A.M Abdullin, P. Z. Valeyeva, "Universitetskaya Tuyurkologiya V Kazani: Traditsii i Novatsii (XIX- Naç. XX VV.)", 103.

¹⁷⁷ Muhammed Kazem Bek, *İzbrannie Proizvedeniya* (Bakü: Elem, 1985), 5-6.

¹⁷⁸ Muhammed Kazem Bek, *İzbrannie Proizvedeniya*, 8-9.

Diğer alanlarda, İlya Nikolayeviç Berezin, Müslüman hat sanatının öğretiminde Muhammedgali Mahmudov gibi isimler çalışmalarını sürdürmüştür. 1854-1855 yıllarında St. Petersburg Üniversitesi'nde tüm Rusya'yı kapsayan tek bir Doğu Dilleri Fakültesi'nin kurulması sonucunda, Kazan Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ne bağlı Doğu Çalışmaları Bölümü kapanmıştır. Ancak bu gelişmeye rağmen, Kazan Üniversitesi bünyesinde Tatar dili eğitimi kesintisiz bir biçimde devam etmiştir. Ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tatarca eğitimi, Tobolsk, Tomsk, Orenburg, Saratov, Astrahan, Stavropol ve Simferopol gibi şehirlerin liselerinde müfredatında yer almıştır. Ayrıca Orenburg'daki Neplyuev Askeri Okulu'nda da Tatar dili öğretimine özel bir önem verilmiştir.¹⁷⁹

Doğu dilleri, özellikle Tatarca eğitimi, yalnızca laik eğitim kurumlarıyla sınırlı kalmamış; Kazan Ortodoks Ruhban Akademisi ve Kazan Ruhban Okulu gibi Ortodoks dini eğitim kurumlarında da bu alanda uzmanlar yetiştirilmiştir. Kazan Ortodoks Ruhban Akademisi'nde Tatarca öğretimini üstlenen ilk isim, 1814 yılında Tatarca gramer kitabı ve 1833-1835 yıllarında Tatarca-Rusça sözlük hazırlamış olan Aleksandr Alekseyeviç Troyanskiy olmuştur. Ekim 1846'da ise Türk-Tatar Dili Kürsüsü'nün başına Nikolay İvanoviç İlminskiyy getirilmiştir. İlminskiyy, 1858 yılına kadar hem doğa bilimleri hem de Türkçe ve Tatarca dersleri vermeye devam etmiştir.¹⁸⁰

Kurulan Kazan Üniversitesi, Rusya'nın sosyal ve ekonomik gelişimi için atılmış önemli bir adım olduğu gibi modernleşme sürecinde, özellikle de İdil-Ural Türkleri açısından hem de bölgedeki çok etnikli halklara kültürel ve eğitim yönüyle önemli etkileri olmuştur. Bu etkiler aynı zamanda aydınlanmanın Rusya'da ki merkezlerinden biri olduğu gibi Tatar aydın sınıfının ortaya çıkmasını da sağlamıştır.

1823 ve 1827 yıllarında rektörlük yapan ve Kazan aydınlanmasını öncülerinden Karl Fuchs (1776-1846)¹⁸¹ Ruslar dışında Tatar entelijansı etkilemiş ve çevresine

¹⁷⁹ Alfiya Şavketonovna Yusupova, "Rol Tatarskogo Yazıkı, Tatarsko-Russkih i Russko-Tatarskih Slovary V Obşestvenno-Politiçeskoy Jizni Rossi XIX Veka", *Vestnik Vyatskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 4(2008):118.

¹⁸⁰ Alfiya Şavketonovna Yusupova, "Rol Tatarskogo Yazıkı", 118.

¹⁸¹ Karl Fuchs, 6 Eylül 1776'da, Herborn'da doğmuştur. Göttingen ve Marburg Üniversitesilerinde aldığı eğitimin ardından tıp doktoru unvanını almıştır. 1800 yılından itibaren Rusya'da, 1805'ten itibaren Kazan Üniversitesi'nde rektör olarak görev yapmıştır. Kazan Türklerini etnografik alanda araştıran ilk bilim insanlarından biridir. Kazan İmparatorluk Üniversitesi'nin açılmasıyla bağlantılı olarak Almanya'dan Kazan'a gelen birçok bilim insanından biri olmuş ve bu üniversitenin kuruluşuna büyük katkı sağlamıştır.

toplamıştır. Bu çevrede İbrahim Muminov, çevirmen ve eğitimci Salihcan Kuklyayev, pedagog ve bilim insanı Muhammedgali Mahmudov, ahunlar, mollalar ve Yunusov ailesinden tüccarlar yer almıştır. Lakin üniversitenin kuruluş yıllarında Tatarlar, Başkurtlar ve diğer Hristiyan olmayan yerel halk için üniversiteye giriş imkânı bulunmamaktaydı. Bu durum, 20 Türk öğrencinin tıp fakültesine kabul edilmesine yönelik ilk resmi iznin üniversitenin kuruluşundan ancak on iki yıl sonra verilmesiyle değişmeye başlamıştır. Bu uygulama, 1849 yılında yeniden izne tabi tutulmuştur.¹⁸²

XIX. yüzyılında ilk yarısında Kazan'da 500 köy mektebi ve medrese bulunmaktaydı. Mevcut dini okullar kısıtlama altında faaliyet gösteriyor, laik eğitim veren okulların açılması üstelik kısıtlanmıştı. Yüzyılın ilk yarısında Tatarca periyodik yayınlar mevcut değildi ve gerekli desteği görememiştir.¹⁸³

Hal böyleyken Fuchs *İstatistiksel ve Etnografik Açılardan Kazan Tatarları* eserinde Kazan Türklerinin eğitim ve kültür seviyesi için şunu belirtir: “Kazan Tatarlarının, şüphesiz bazı halklardan-hatta bazı Avrupalı topluluklardan bile daha eğitilmiş olduğu gelen herhangi bir ziyaretçiye şaşırtıcı görünebilir. Okuma yazma bilmeyen bir Tatar, hem hemşehrileri tarafından küçümsenmekte hem de vatandaş olarak başkaları tarafından saygınlık kazanamamaktadır.”¹⁸⁴

Yerinde ve zamanın tam içinden Fuchs'un tespiti, Kazan Türklerinin eğitim seviyesi ve Rus modernleşme sürecine nasıl dâhil olup rol oynadığını göstermektedir. Ancak, arka planda Bulgar Türklerinin mirasını taşıyan Kazan Türkleri, tarihi kökenleri itibarıyla Türk-İslam medeniyetinin bir parçasıdır. Dolayısıyla, ait oldukları medeniyetin bilgi birikimini hali hazırda taşımakta oldukları unutulmamalıdır.

II. Katerina'nın Müslüman politikası pratiklerinin devamı sürdüren I. Aleksandr, 9 Şubat 1824 tarihli Neptyuyev Okulu'nun kurulması hususunda kararname ile, Müslüman öğrencilerin Hristiyanlardan ayrı olarak sadece kendi dinlerini değil, bilimsel dersler de öğrenim imkânı tanınmıştır. Müslüman öğrenciler, okulda öğretilen tüm dersleri alabiliyor, Hristiyan dininin inanç esasları üzerine dersler yerine Kur'an ve

Fuchs hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Gabdrahman Hafizov, “Karl Fuchs i Ego Mesto V Sotsiokulturnom Prospanstve Kazanskoy Gubernii”, *Kazanskiy Meditsinskiy Jurnal*, 87/5(2006):398-400.

¹⁸² Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 101.

¹⁸³ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 101-102.

¹⁸⁴ Karl Fuchs, *Kazanskie Tatari v Statiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşenşiyah* (Kazan: Poznanie, 2013), 93.

İslam'ın temellerini öğretileri okutuluyordu. Bu konularda sınava tabi tutulmak için, Müslüman yetkin din adamları davet ediliyordu.¹⁸⁵ Bu okul aynı zamanda doğu uzmanları yetiştiren ve bu uzmanları sonra devletin ordu ve diğer kadrolarında istihdam edilmek üzere faaliyet göstermiştir. Buraya, Orenburg Kolordusu'nda görev yapan memurların çocukları dışında her türlü özgür statüdeki bireyler kabul edilmekteydi. Aynı zamanda, Rus olmayan halklara yönelik eğitim veren ilk kurum olma özelliğini taşımaktaydı. Dahası, oğlunu bu okula yerleştiren her Kazak, Başkurt, ve Tatar çeşitli Türki grupta halklar, çocuğunu öğrenimini tamamlamadan okuldan almama taahhüdü verdiği takdirde, Orenburg askeri valisi tarafından kendisine bir takdir belgesi verilmekteydi.¹⁸⁶

Bu dönemde yalnızca Rus olmayan halklara yönelik eğitim kurumları değil, bilim ve aydınlanma alanında önemli roller üstlenen Kazan Üniversitesi diğer bilim ve aydınlanma yolunda zamanın Avrupasında ve Rusyasında önemli roller üstlenmiştir. Ünlü bir matematikçi ve geometri alanında öncü Nikolay İvanoviç Lobaçevskiy, Rus astronom ve Antarktika'nın keşfedicilerinden İvan Mihailoviç Simonov (1794-1855), Organik kimyanın gelişmesine önemli katkılarda bulunan Nikolay Nikolayeviç Zinin bu üniversitede çalışmalarını yürütmüştür. Lobaçevskiy, sadece bilimsel alanda değil toplumsal çalışmalarda bulunup katkı sağlamıştır. Kazan Ekonomi Topluluğu'nun kurucuları arasında yer almış, bu topluluğun deneme tarım çiftliğini organize etmiş¹⁸⁷ ve Kazan'da periyodik basının oluşturulması ile bilimsel çalışmaların yayınlanmasına öncülük etmiştir. Ayrıca, Kazan Eğitim Bölgesi Mütevelli Yardımcısı olarak görev yaptığı dönemde, bu bölgedeki eğitim kurumlarının öğretim kalitesini iyileştirmek için yoğun bir çaba göstermiştir.¹⁸⁸

3.3. Muhafazakâr Modernleşme: I.Nikolay

14 Aralık'ta, I. Nikolay iktidarı devralmasıyla birlikte Dekabrist ayaklanması ile karşılaşması anlık oldu. Fransızlarla muharebeler, yurtdışındaki savaşlar ve Batı Avrupa'nın siyasi fikirleri ve kurumlarıyla daha yakından tanışma süreci, Rus

¹⁸⁵ Aydar Nogmanov, "Tatarskiy Vopros V Tsartvovaniye Aleksandra I", 463-464.

¹⁸⁶ Aydar Nogmanov, "Tatarskiy Vopros V Tsartvovaniye Aleksandra I", 460.

¹⁸⁷ Saveya Mihaylova Muhametdinovna, Olga Nikolayevna Korşunova, *Kazanskiy Universitet: Mejdu Vostokom i Zapadom* (Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2006), 178.

¹⁸⁸ Veniamin Fedoroviç Kagan, *Lobaçevskiy 1792-1856* (Moskova: İzdatelstvo Akademiy Nauk SSSR, 1944), 169.

ordusundaki birçok subayın düşüncelerini şekillendirmesine yardımcı olmuştur. Özellikle, dönemin önde gelen devlet adamlarından Arakçeyev'in aşırı sert ve despotik yönetim anlayışı, subayların memnuniyetsizliğinin giderek artırmıştır. Bundan evvelinde, Çar I. Aleksandr'ın saltanatının ikinci yarısında, genç subaylar arasında Rusya'daki mutlak monarşiyi Batılı modeller temelinde anayasal bir yönetime dönüştürmeyi amaçlayan, Kuzey Cemiyeti, Güney Cemiyeti ve Birleşik Slav Birliği çeşitli gizli oluşumlar Rus subaylarınca kurulmuştur.¹⁸⁹ Bu cemiyetlerin varlığından haberdar olunsa da somut bir darbe planı ortaya çıkana kadar sert önlemler alınmamıştır.

Dekabrist ayaklanmasını özetlemek gerekirse, 1825 yılında Çar I. Aleksandr'ın ani ölümü ve yerine kimin geçeceğine dair belirsizlik, Rusya'da ciddi bir siyasi krize yol açmış veliaht olarak görülen Konstantin Pavloviç, tahta çıkmadan önce taht üzerindeki haklarından feragat etmiştir. Ancak bu tahtan feragat, kamuoyuna duyurulmadığı için meşru varis olarak kabul edilmemiştir. Bu durum, St. Petersburg'daki grup subayın, Çar I. Nikolay'a bağlılık yemini edilmesini engellemek amacıyla harekete geçmesine neden sebebiyet vermiştir. 14 Aralık 1825'te, Dekabristler, Senato Meydanı'nda toplanarak Konstantin'in gerçek çar olduğunu ilan ettiler. Ancak liderlerinin eksikliği ve planlarının belirsizliği nedeniyle, birlikler uzun süre harekete geçememiştir. Çar I. Nikolay ise bu süreçte Kışlık Saray çevresinde birliklerini toplamış, isyanı bastırmak amacıyla önce barışçıl yollar denediyse de; ancak St. Petersburg Genel Valisi Mihail Miloradoviç'in öldürülmesi bardağı taşırmıştır. Bunun üzerine, Çar güç kullanma kararı alarak meydanda isyana katılanlar top ateşine tutulmuştur. Olayların ardından Çar I. Nikolay, Yüksek Soruşturma Komisyonu'nu kurarak isyanı tertip edenleri ve destekçilerini yargılatıp beş lideri idam edilirken, birçok subay Sibiry'a sürgüne gönderilmiştir.¹⁹⁰

I. Nikolay dönemini anlayabilmek ve Rus muhalif siyasal hareketinin modernleşme tarihinde ki yerini anlayabilmek için öncelikle Dekabrist İsyanını etkisini iyi analiz etmek mühimdir. Bu isyanın nedenleri ve soruşturması üzerine ülkenin temel sorunları da anlaşılmaya başlanmıştır. Böylelikle bu süreç zamanın hükümdarlığı sırasında gerçekleştirilen reformlara büyük ölçüde etki etmiştir. Diğer bir göze alınması gerek etken ise Samohin'e göre Avrupa'daki gelişen devrimci hareketlerin dolaylı

¹⁸⁹ Militsa Neçkina, *Dekabristi* (Moskova: Politkatorjan, 1933), 85.

¹⁹⁰ Dimitri İlovayskiy, *Kratkie Oçerki Russkoy İstori* (Moskova: Olma Media Grup, 2015), 238-239.

etkisidir.¹⁹¹ Fransa'daki devrimler, doğrudan Rusya üzerinde büyük bir etkiye sahip olmasa da, modernleşme süreçlerini olumsuz yönde etkilemiş ve muhafazakâr politikaların güçlenmesine yol açmıştır. Bu durum, XVIII. yüzyılın sonunda II. Katerina ve I. Pavel'in politikaları üzerinde de benzer şekilde etki göstermiştir. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında hem Rus İmparatorluğu'nda hem de Avrupa ülkelerinde yaşanan devrimci dalgalar nedeniyle modernleşme sürecini yavaşlatmıştır. Bu süreçte, 14 Aralık 1825 ayaklanmasının yanı sıra, 1830 Avrupa devrimleri, özellikle 1830-1831 Polonya isyanı ve 1848-1849 yıllarında Macaristan'daki devrim de göz önüne alınması gerekir.

Be gelişmelerin sonucu olarak, Rusya tarihinde totalitarizmin sistemli şekil aldığı bir döneme bürünmüştür. Rus mutlakiyetinin askeri-bürokratik biçiminin en yüksek dönemi olduğu gibi, bu dönem “muhafazakâr modernleşme” olarak da anılmaktadır; çünkü bu dönemde mutlakiyetin temellerinin değişen koşullara uyum sağladığı bir süreç yaşanmıştır. Dönemin ideolojik ruhunu, 1833 yılında Eğitimi Bakan Sergey Uvarov tarafından formüle edilen “resmî milliyetçilik” (Ofitsanalnaya Narodnost) üç temel ilkeye dayanarak temsil edilmiştir: “Mutlakiyet, Ortodoksluk ve Milliyetçilik.” (Samoderjavie, Pravoslavie, Narodnost)¹⁹²

Ne var ki yönetimi ayaklanma ile devralması I. Nikolay'ı bütün tebaa üzerinde tam kontrol sağlamak ve böylece merkezi yönetimin güçlendirilmesi sonucunu getirmiştir. Bu doğrultuda, siyasi gözetimi sağlamak amacıyla Çarlık Özel Dairesi Üçüncü Şube kurulmuştur.¹⁹³ Bütün muhalif unsurlar dairenin takibatına uğramıştır. Aleksandr Polejyev şiirleri nedeniyle tutuklanmış, Mihail Lermantov Kafkasya'ya sürgüne gönderilmiş, Pyotr Çadayev hakkında soruşturma açılmış, Turgenyev köye sürgüne yollanmış hatta Friedrich Schiller'in eserleri bile yasaklanmıştır.¹⁹⁴

Pratiklerden anlaşılacağı üzere zamanın iç politikası, korumacı ve muhafazakâr bir karaktere sahiptir. Önceki yönetimlerden devralınan devlet kurumları büyük ölçüde korunmuş, ancak bazı alanlarda kademeli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde bir diğer önemli gelişmelerden biri, Rusya'nın hukuki sistemini düzenleyen *Kanunlar*

¹⁹¹ K. V. Samohin, “Protsezi Russkoy Modernizatsi v kontse XVIII.- Pervoy Palavenie XIX Vekov”, 10-11.

¹⁹² Sergey Valereviç Udalov, *İmperiya Na Yakore: Gosudarstvennaya İdeologiya, Vlast i Obşestvo v Rosii Vtoroy Çetverti XIX Veka* (Saratov: İzdatelstvo Saratovsgoro Universiteta, 2018), 176.

¹⁹³ A.V Nikolskaya, İ.S Belanovskaya, “Gosudarsyvennaya İdeologiya i Sotsialnie Progresi v Epohu Pravleniya Nikolaya I”, *Vlast İstorii- İstoriya Vlasti*, 54(2024): 32.

¹⁹⁴ Nikolskaya, Belanovskaya, *Gosudarsyvennaya İdeologiya*, 34-35.

Külliyatı'nın (Svod Zakonov) yayımlanmasıdır.¹⁹⁵ Bu derleme, mevcut yasaların sistematik bir şekilde bir araya getirilmesini ve yürürlükteki hukukun daha erişilebilir hale getirilmesini amaçlamıştır.

Dört yıllık bir çalışmanın ardından tam 45 ciltlik *Rus İmparatorluğu'nun Tam Kanunlar Derlemesi (Polnoye Sobraniye Zakonov Russoy İmperi)* yayımlanmıştır. Bu derleme, Çar I. Aleksey dönemindeki *Ulozheniye* adlı kanunlar kitabından başlayarak, I. Aleksandr'ın ölümüne kadar geçen sürede çıkarılan 30 binden fazla yasal düzenlemeyi içermiştir. Söz konusu girişimler, Rus hukuk tarihinin en önemli yasama faaliyetlerinden biri olarak kabul edildiği gibi merkeziyetçi devlet anlayışının güçlendirilmesinin somut bir göstergesidir.¹⁹⁶

Otokrasinin meşruluğuna inanan I. Nikolay saygı duyduğu Karamzin'in siyasal öğretilerini takip etmiştir. Mutlak monarşinin inisiyatifine inanmakla birlikte, onu yalnızca iç istikrarın garantisi olarak görmüştür.¹⁹⁷ İç siyaset modernleşme ekseninde, Yönetim mekanizmasının güçlendirilmesi, hukuki düzenin sistematik hale getirilmesi amacıyla kapsamlı yasa derlemelerinin hazırlanması, bütçe açığının giderilmesi, basın üzerindeki sansürün sıkılaştırılması, eğitim kurumlarının ideolojik kontrol altına alınması ve rejim karşıtı hareketlerin bastırılması, asilzade sınıfının konumunun güçlendirilmesi, köylülerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi çerçevesinde gerçekleşmiştir.¹⁹⁸

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Rus İmparatorluğu'nun devlet aygıtının karakteristik özelliği bürokratikleşme olmuştur. Bu özelliğin belirgin bir tezahürü, temelleri 1826 yılında atılan ve nihai biçimini I. Nikolay'ın hükümdarlığı döneminde alan I. Nikolay'a Bağlı Özel İmparatorluk Dairesidir. Özellikle bu kurumun Üçüncü Şubesi, I. Nikolay'ın hükümdarlığı dönemindeki muhafazakâr eğilimlerin ve mutlak monarşi kurumunun güçlenmesinin adeta simgesi olarak kabul edilir. Bu yeni yapı, yalnızca klasik polis işlevlerini değil, aynı zamanda istihbarat, iç güvenlik ve siyasi gözetim faaliyetlerini de üstlenmiş, yönetimi ise Jandarma Birliği'nin başkomutanına verilmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Tatyana Mikoslavovna Bajenova, Sergey Vladimiroviç Kodan, “«K Yedinoobraziyu i Pravilnomu Sostavu Zakonov Rossiyskih...» (Sozdaniye i İzdaniye Polnogo Sobraniye i Svoda Zakonov Rossiyskoy İmperi)”, *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2008): 4.

¹⁹⁶ İlovayskiy, *Kratkie Oçerki Russkoy İstori*, 240.

¹⁹⁷ V. L. Milov, İ. N. Tsimbaev, *İstoriya Rossi XVIII.-XIX. Vekov* (Moskova: Eksmo, 2006), 506.

¹⁹⁸ Yuliya Sergeyevna Kabluçkina, “Finansovaya Reforma Nikolay I.(1839-1843 gg.)”, *Problemy Nauki*, 10/34(2018): 37.

¹⁹⁹ K. V. Samohin, “Protsey Russkoy Modernizatsi v kontse XVIII.- Pervoy Palavenie XIX Vekov”, 15.

Nikolskaya ve Belanovskaya'ya göre Nikolay döneminde uygulanan baskıcı ve aşırı merkeziyetçi devlet modeli, toplumsal evrim süreçlerini yavaşlatmıştır. Devlet, mevcut düzeni koruyarak istikrarı sürdürmeyi amaçlamış, ancak bu süreçte sanayileşmeyi de bilinçli olarak yavaşlatmıştır. Bu politikaların bir sonucu olarak, Rusya'nın teknik geriliği İngiltere ve Fransa karşısında zayıf düşmesine yol açmış ve Kırım Savaşı'nın ardından Rusya'nın modernleşmeye olan ihtiyacı bir kez daha ortaya çıkmıştır.²⁰⁰

Bu bağlamda Rus İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal modernleşme yolundaki en büyük engel, hâlâ kölelik (serflik) sistemi olmaya devam etmiştir. Sonuç olarak, serbest iş gücü piyasasının oluşumu ve kentleşme imkânı büyük ölçüde sınırlanmıştır. Siyasi açıdan ise hukukun üstünlüğüne dayalı bir devlet yapısı ile sivil toplumun oluşumuna yönelik eğilimler oluşmaya başlamıştır. Ancak, mutlak monarşi varlığını koruması açısından bu süreç ancak başlangıç olarak kabul edilebilir. Bu süreçlerde liberal eğilim ve değerlerin yerleşmesi üst sınıflarda gerçekleşmiş, halkta ise XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın ilk yarısı arasında kayda değer bir zihniyet değişimine uğramamıştır.

3.3.1. I. Nikolay Döneminde İdil-Ural Türkleri: Merkeziyetçilik, Dinî Tahakküm ve Direniş

XVIII. yüzyılın sonlarında Çarlık yönetiminin ulusal siyasetinin bir parçası olan İdil-Ural Türkleri, I. Nikolay döneminde öncelikli bir mesele olarak değerlendirilmemiştir. Esas neden, söz konusu dönemde Çarlık yönetiminin Yahudi, Polonya, Baltık (Ostzee) ve Finlandiya meseleleri gibi öncelikli ulusal sorunlarla meşgul olmasıdır. Dolayısıyla, İdil-Ural Türkleri meselesi, yönetimin öncelikli çözüm gerektiren meseleleri arasında yer almamıştır. Kazan Türklerin Rus devlet sistemine dâhil etme süreci önceden başlamış, genişleyen imparatorluk temelinde, Müslüman politikasının bir parçası olarak kalmıştır. Özellikle 1817-1864 Kafkas Savaşı, dönemin en baskın sorunları arasında yer almıştır. İdil Türkleri, erken dönemde Rus idare ve hukuk sistemine dâhil olmuşlardır. Ancak bu süreci ayıran temel özellik, gayri Rus halkların bütünlük oluşturmalarını engelleyerek ekonomik, sosyal ve kültürel özgünlüklerini fiili olarak ortadan kaldırma ve böylece Tatar meselesini minimize etme hedefidir. Dolayısıyla, I. Aleksandr'dan sonra Tatar Türklerinin aynı sosyo-ekonomik özelliklerini ele alıp bu

²⁰⁰ Nikolskaya, Belanovskaya, "Gosudarsyvennaya İdeologiya", 40-41.

statüye göre düzenlemeler yapma ve göz önüne alma eğilimi giderek ortadan kalkmaya başlamıştır.²⁰¹

Ancak Rus İmparatorluğu'ndaki temel istisna, Osmanlı ve Habsburg İmparatorluklarına kıyasla, ikinci en büyük dini unsurun İslam olmasıdır. İmparatorluk, iki yüzyıl içinde hızla çok etnikli bir yapıya bürünmüştür. XIX. yüzyılın ortalarına kadar, demografik ve siyasi yapı çerçevesinde gayri Rus halkların toplumsal yapıları ve kurumları büyük ölçüde korunmuştur.²⁰²

Eğer Müslüman halklarla bir karşılaştırma yapılacak olursa, imparatorluğun kuzey ve batı bölgelerinde yani Finlandiya, Baltık eyaletleri, Litvanya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın bazı kısımlarında Rus idari sistemi yeterince güçlü değildi. Bunun temel sebebi, adı geçen bölgelerde çoğunluğu oluşturan köylüler ile toprak aristokrasisi arasındaki etnik farklılıklardır. Finlandiya'da İsveçliler, Baltık bölgesinde Alman soyluları, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Litvanya'da ise Leh soyluları yönetici sınıfı oluşturmaktaydı. Kumar'a göre, bu tür bir yönetim ve toplumsal yapıya Rus idari elitleri bilinçli olarak müsamaha göstermekteydi; böylece, üst sınıfın sadakatini kazanarak yönetim yükünü hafifletmekte ve aynı zamanda köylü sınıfının yanında, yerel aristokrasiye karşı dengeleyici bir aktör rolü üstlenmiştir. Emperyal bir devlet olarak imparatorluk, kaçınılmaz olarak müsamaha siyasetini sürdürmek zorundadır. Ele geçirilen üst zümre, Rus soylu sistemine (Soslovıa) entegre edilmiştir. Bu durum, bir nevi Rus "Ancien Régime"inin imparatorluğu bütünlük içinde tutmasını sağlamaktaydı. Ancak aşağıda ele alınacağı üzere, II. Aleksandr'ın reformları bu seçkin sınıfı tehdit etmiştir. Aslında, Rus modernleşmesi, diğer halkların özerkliği ve güçlenmesi açısından Rus hükümeti için bir tehdit unsuru oluşturmıştır.²⁰³

Kazan Türkleri üzerindeki dinî politikaların da dâhil olduğu yönetim araçsallığı meselesi, diğer halklarla mukayese edildiğinde, Rus modernleşme sürecinin bir bileşeni olarak merkezîleşen ve bürokratik rasyonaliteyi benimseyen devlet yapısının, geleneksel bir polis devletine dönüştüğünü göstermektedir. Söz konusu evrim, otoritenin dinî hayatın

²⁰¹ Aydar Nogmanov, "Tatarı Srednogo Povoljya i Priuralya v Period Pravleniya Nikolay I", içinde *İstoriya Tatar s Drevneyshih Vremen v Semi Tomah Tom VI Formirovanie Tatarskoy Natsi XIX- Naçalo XX Vekah*, ed., Rafael Hekimov, (Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş.Marjani, 2013), 459-463.

²⁰² Kumar, *İmparatorluk Tasavvurları*, 343.

²⁰³ Kumar, *İmparatorluk Tasavvurları*, 348.

belirli alanlarına nüfuz etmesine yol açarken, yönetimin yerel elitlerle tesis ettiği iş birliği çerçevesinde İdil-Ural Türkleri ile kurulan ilişkiyi, onların sistemin tamamlayıcı bir unsuru hâline getirmiştir.

Bununla birlikte, birçok farklı inanca karşı hoşgörü gösterilmesine rağmen, 1820'lerin sonlarından itibaren misyonerlik, devlet faaliyeti olarak teşvik edilmiştir. Bu maksatla, 1830 yılında Kazan Piskoposluğu'na misyonerler atanarak Ortodoksluktan dönenleri geri döndürme faaliyetleri başlatılmıştır. I. Nikolay'ın Kazan Türklerine yönelik siyaseti, misyonerlik ve dinî tahakküm çerçevesinde yürütülmüştür. Böylece, 1842 yılında Kazan'da Ruhani Akademi kurulmuş, 1856 yılında ise özellikle İslâm'a yönelik karşıt faaliyetlerin yürütülmesi için özel bir şube açılmıştır. Kurulan bu şubelerde Tatarca ve Çuvaşça öğretilmiştir. 1829 yılında, Tatar ve Rusların birlikte yaşadığı köylerde cami inşa edilmesi yasaklanmış, 1837 yılında genç askerleri etkilememesi için İslâm inancına mensup eğitim çavuşlarının alaylarda görev yapmaları engellenmiştir. 1839'da ise Müslümanların çoğunlukta olduğu birliklerin ayrılarak diğer bölüklere nakledilmesi emredilmiştir.²⁰⁴

Bu bağlamda, muhafazakâr modernleşme sürecine giren imparatorluk, dinî alanı da merkezileştirme ve kontrol altına alma amacıyla kapsamlı ve yasal olarak düzenlemelere tabi uygulamalara yönelmiştir. Otoriter modernleşmesinin bir gereği olarak imparatorluk, her alanda düzenleme işlevini yerine getirmeye başlamıştır. İslâm'ın gelenek ve kurallarını göz ardı ederek yaşamın her alanına müdahale edilmiştir.

Örneğin, Müslümanların defin kurallarına müdahale edilmiş, üç gün geçmeden defnedilmeleri yasaklanmıştır. Hoşnutsuzluk yaratan bu uygulama nedeniyle, 1833 yılında Orenburg'tan 677 Müslüman din adamı imparatora dilekçe sunarak geri çekilmesini talep etse de talepleri reddedilmiştir. 22 Mart 1835 tarihli çıkarılan yasaya göre, Ortodokslar için belirlenen evlilik yaşı (erkekler için 18, kadınlar için 16) sınırlamaları Müslümanlara da uygulanmıştır.²⁰⁵ 1829 yılında Müslümanlar için standart

²⁰⁴ Aydar Nogmanov, "Tatarı Srednogo Povoljya", 467-468.

²⁰⁵ *Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom X 1835* (Sankt-Peterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii, 1856), 266.

bir örnek cami projesi²⁰⁶ çizilmesi kararı alınmış, 18 Ocak 1844 tarihli Senato kararnamesi²⁰⁷ ile örnek cami çizimi onaylanmıştır. ²⁰⁸

I. Nikolay'ın saltanatının sonlarına doğru, 1854'te Tatar şehir meclisi kaldırılmış, Devlet Konseyi Kazan'daki şehir Duması'na temsilci seçme hakkı vermiştir. Ancak, temsilci sayısının meclis üyelerinin üçte birinden fazla olmaması şartı getirilmiştir. Devletin Kuzey Türkleri üzerindeki tam kontrol yetkisini artırmak amacıyla, 1828 yılında kayıt defterleri (Metriçeskie Knigi) tutulması zorunluluğu getirilmiştir. Müslüman nüfusun demografik yapısı hakkında daha kesin veriler elde etmek amacıyla, bu kayıtları tutma görevi yerel imamlara verilmiştir. Buna göre, doğum, ölüm, evlilik ve boşanma kayıtları eksiksiz bir şekilde defterlere işlenmiştir. ²⁰⁹

Dini çerçevede uygulanan politikalar dışında, feodal vergiler ve devletin uyguladığı zorunlu reformlara karşı bir tepki olarak, 1830'ların sonu ve 1840'ların başında Çuvaş ve Tatar Türkü devlet köylülerinin katıldığı Akramovo Ayaklanması olarak anılan isyan meydana gelmiştir.²¹⁰ 1839'dan itibaren Kazan Guberniyası'nda devlet köylüleri zorla ortak ekim sistemine dâhil edilerek mülk köylüleriyle aynı statüye getirildi. Bu uygulama kapsamında, köylü topluluklarına ait en verimli topraklar ortak ekime tahsis edildi. Bu durum köylüler arasında büyük bir hoşnutsuzluk yaratarak, tepkisini toplu ekim alanlarını işlemeyi ve patates ekmeyi reddederek tepki göstermişlerdir.²¹¹

Özellikle Yadrinsky, Kozmodemyansky, Tsvilsky, Çeboksari, Svajsky ve Buinskiy bölgelerinde etkili olmuştur. Gerçekleşen düşük yoğunluklu direniş daha kararlı hale geldi. Devlet, isyanı bastırmak için köylere askeri birlikler göndermiş, bu çatışmalarda her iki tarafta da yaralananlar olmuş ve birçok köylü tutuklanmıştır. Özellikle 20 Mayıs 1842'de Kozmodemyansky bölgesindeki Akramovo köyünde tutuklananları kurtarma girişimi sırasında sekiz köylü öldürülmüştür. En yoğun çatışmalar Çeboksari, Yadrinsky ve Tsvilsky bölgelerinde yaşanmıştır. İsyan, aralarında çok sayıda Tatar'ın da bulunduğu on binlerce kişiye ulaşmıştır. Ancak köylüler, askeri

²⁰⁶ Örnek plan EK-12'de yer almaktadır.

²⁰⁷ *Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom XIX 1844* (Sankt-Peterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii, 1845), 41.

²⁰⁸ Aydar Nogmanov, "Tatarı Srednogo Povoljya", 469.

²⁰⁹ Aydar Nogmanov, "Tatarı Srednogo Povoljya", 472.

²¹⁰ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 92.

²¹¹ Vitaliy Petroviç İvanov, *Çuvaşı İstoriya i Kultura Tom I* (Çeboksari: Çuvaşkoe Knijnoe İzdatelstvo, 2009), 105.

birliklerin silah ve toplarına karşı ellerinde karşı koyacak güç bulunmadığı için isyan sert bir şekilde bastırıldı. Sonuç olarak, isyana katılan 400'den fazla kişi yargılanmış, bunlardan 23'ü kürek cezasına çarptırılmış, 376 kişi ise sürgüne gönderilmiştir. Bunun dışında 1830-1840'lı yıllar arasında yaklaşık otuz köylü ayaklanması yaşanmıştır.²¹²

I. Nikolay döneminde, uygulanan bütün sert politikalara rağmen, güney ve doğu sınır bölgelerinde görevlendirilmek üzere nitelikli kadrolara duyulan ihtiyaç nedeniyle Tatarlara yükseköğrenim hakkı tanınmıştır. Ancak Kazan Üniversitesi'nde sadece tıp fakültesinde eğitim almalarına izin verilmiştir. Bu çerçevede ele alındığında, Nogmanov'a göre Avrupa'da başlayan devrimci hareketler, I. Nikolay'ı İslâm'ı toplumsal düzenin belirleyici ve düzenleyici unsuru olarak kabul etmeye zorlamıştır. İktidarının son on yılında Müslüman politikasını sertleştirmekten vazgeçmiştir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslümanlara ve dolayısıyla İdil Türklerine yönelik daha yumuşak bir politika arayışına gidilmiştir. Zamanın otokratik ideolojisine göre, Avrupa'dan sızan “dinsiz ve ihtilalci” fikirler daha tehlikeli bulunmuştur. Özellikle bu dış tehditler, Volga-Ural Müslümanlarının Avrupa fikir ve kültürüne yakın kesimiyle uzlaşma arayışına yönelmesine neden olmuştur.²¹³

3.4. II. Aleksandr Dönemi Reformlarının Sosyo-Politik Mirası

II. Aleksandr tarafından XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen reformlar, Rusya tarihinin en önemli dönüşüm süreçlerinden biridir. 1855 yılında tahta çıkan çar, ülkenin derin bir modernizasyona ihtiyaç duyduğunun farkındaydı. Reformları zorunlu kılan başlıca sebepler arasında, Rusya'nın Batı Avrupa'ya kıyasla süregelen geri kalmışlığı, ekonomik zorluklar ve Kırım Savaşı'nda (1853-1856) alınan yenilginin Rus ordusunun ve devlet mekanizmasının zayıflığını gözler önüne sermiştir. Reformların en önemli aşamalarından biri, 1861 yılında serflik sisteminin kaldırılması olmuştur. Bu adım, çoğu araştırmacı tarafından Rus toplumunda yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Diğer yandan 1850 ve 1860 yıllarından sonra devlet iktidarını meşrulaştırmak için daha fazla yükümlülükleri yerine getirmeye başlanmıştır.²¹⁴

²¹² Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 92.

²¹³ Aydar Nogmanov, “Tatarı Srednogo Povoljya”, 472-473.

²¹⁴ Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu*, 358.

Serfler, kişisel özgürlüklerini ve toprak sahibi olma hakkını kazanmış, bunun teorik olarak yaşam koşullarını iyileştirmesi ve tarımsal üretimin artmasına katkı sağlaması beklenmiştir. Ancak uygulamada reform, çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Serflere tahsis edilen toprak miktarı yetersiz kalmış, yüksek bedelli toprak ödemeleri büyük bir ekonomik yük oluşturmuş ve devletin sağladığı destek yetersiz kalmıştır. Buna rağmen, serfliğin kaldırılması Rus toplumunun modernleşmesi sosyal çelişkileri giderememiştir.

Bununla birlikte, reformlar toplumsal kesimlerin tamamı tarafından olumlu karşılanmamıştır. Muhafazakâr çevreler, çarın geleneksel değerlere fazla mesafeli yaklaştığını ve reformların devletin temel yapısını zayıflattığını savunmuştur. Zamanla artan toplumsal huzursuzluk, reform karşıtı hareketlerin doğmasına ve siyasi komploların yoğunlaşmasına neden olmuştur. Nitekim 1866 yılında Dimitriy Karakozov tarafından süikast tertip edilmiş ancak 1881 yılında II. Aleksandr, “Narodnaya Volya” (Halkın İradesi) adlı örgüt üyeleri tarafından suikast sonucu öldürülmüştür.²¹⁵

II. Aleksandr’ın ölümü, reformlarının etkisini ortadan kaldırmamıştır. XX. yüzyılın başındaki ihtilalci hareketler dâhil olmak üzere, ilerleyen dönemlerde gerçekleştirilen reformların birçoğu, II. Aleksandr döneminde atılan adımlara dayanmaktadır. Onun yönetimi sırasında topluma kazandırılan liberal cereyanlar, siyasi otoritenin giderek daha baskıcı bir karakter kazanmasına rağmen varlığını sürdürmüştür.

3.5. Modernleşme Sürecinde Tatar Burjuvazisinin Doğuşu: 1850 Sonrası Kazan Örneği

XIX. yüzyılda 1850’li yıllarının ikinci yarısından itibaren, Rusya yeni bir dönüm noktasına girmiştir. 1860-70’li yıllarda gerçekleştirilen reformlar, toplumsal yaşamın farklı alanlarını kapsayarak bir dönüm noktası meydana getirmiştir. Bu reformlar rastgele ortaya çıkan değişimler içermemiş, aksine derinlikleri, kapsamı ve sonuçları bakımından Rusya’nın modernleşme tarihinde eş benzeri görülmemiş reformlardır. Ülkenin sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimine kazandırdığı ivme son derece güçlüdür. Yeni imparatorun otokrasi temellerini koruma konusundaki muhafazakâr politikası ve II. Aleksandr’ın reformlarındaki tutarsızlık, Rusya’nın toplumsal geçiş sürecindeki temel

²¹⁵ Vittorio Strada, *Etika Terrora: Ot Fedora Dostoyevskogo Do Tomasa Manna* (Moskova: Rosspen, 2014), 21-55.

sorunların tam anlamıyla çözülmesini engellemiştir. Bu çerçevede meydana gelen gelişmeler Kazan Tatarları üzerinde ciddi etkileri toplumsal geçiş sürecinin bir parçası olarak sonuçlarını da beraberinde getirmiştir.

Tarihsel sürece bakıldığında, Petro dönemi modernleşme sürecinde yeni Rus elitleri ortaya çıkmıştır. Konumunu güçlendiren Rus Hristiyan elitiyle birlikte, Tatar mülk sahibi ve üst sınıfı zayıflatılmıştır. Bu geriletmeye rağmen, geleneksel kimliğini koruyabilmiştir. XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarında, Tatar asilzade sınıfı zayıflamış bir durumdadır. Çünkü 1552'den sonra, Tatarların geleneksel gelir kaynaklarına, örneğin vakıf ve diğer taşınmaz mülklere el konulmaya başlanmıştı. Ancak XVIII. yüzyılın sonunda, tüccar sınıfı ortaya çıkmaya başlamıştır. Zagidullin'e göre, kapitalistleşme süreci, liberalleşme, reformlar ve diğer faktörler bu süreci hızlandırmış ve Rus toplumuyla bütünleşmesini sağlamıştır.²¹⁶

Örneğin, XVIII. yüzyılda, Rusya'nın merkezi ve Oloneç bölgesinin ardından, bölgelerde de kapitalist manüfaktürler ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılın 1760-1780'li yıllarında yalnızca Kazan ve çevresindeki kasabalarda 34 deri işleme atölyesi faaliyet göstermekte olup her birinde 3 ila 9 usta çalışmaktaydı. Sabun ve mum üretim tesislerinin yıllık üretimi 100 bin tona ulaşmaktaydı. Bunun yanı sıra, bölgede tekstil üretimi gelişmekte, içki damıtma tesisleri ile demir eritme fabrikalarının ağı genişlemekteydi. Abdullin'e göre, bölgedeki iktisadi ve toplumsal gelişim ve işbölümünün derinleşmesiyle birlikte ticaret hacmi genişlemiş, piyasa ilişkileri yaygınlaşmıştır. XVIII. yüzyılın sonunda Kazan guberniyasında 2876 tüccar kayıt altına alınmış olup, bunların bir kısmı yalnızca ülke içindeki çeşitli bölgelerle değil, aynı zamanda uluslararası pazarlarda da ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca, Kazan şehri sürekli olarak Rusya'nın farklı kentlerinden ve yabancı ülkelere gelen tüccarların uğrak noktası olmuştur. Zamanla kırsal ekonomi de şehir piyasa ilişkilerine dâhil olmuş, özellikle XIX. yüzyılın 1860'lı yıllarında gerçekleştirilen reformlardan sonra modernleşmenin kentleşme-sermaye birikimi bakış açısından analiz etmek gerekirse, bölgenin kapitalist gelişimi ivme kazanmıştır.²¹⁷

²¹⁶ İldus Zagidullin, "Tatarı v Organah Samoupravleniya: Zemskih, Gorodskih i Krestyastkih", içinde *İstoriya Tatar s Drevneyshih Vremen v Semi Tomah Tom VI Formirovanie Tatarskoy Natsi XIX- Naçalo XX Vekah*, ed., Rafael Hekimov, (Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş.Marjani, 2013), 478.

²¹⁷ Yahya Abdullin, *Tatarskaya Prosветitelskaya Misl* (Kazan: İman, 2002) 15.

Serfliğin kaldırılmasından sonra ki süreçte, devlet köylüleri 24 Kasım 1866 tarihli yasa ile toprak sistemi yeniden düzenlenmiştir. Köylülerin mevcut toprakları kendilerine bırakılarak ancak kişi başına düşen ortalama arazi miktarı neredeyse değişmemiştir. Devlet köylüleri (Çoğunluğu Tatarlar ve Çuvaşlardan oluşmak üzere) topraklarının sahibi olarak ilan edilmiştir. Ancak, toprak sadece onların kullanımında kalarak ve eskiden olduğu gibi devlete kira ödemeye devam etmişlerdir. Devlet köylülerinin çoğunluğu Rus olmayan köylüler oluşmasına rağmen, Rus devlet köylülerine kıyasla çok daha az toprak almışlardır. Örneğin, Rus çiftçileri kişi başına ortalama 6,4 desyatina²¹⁸ toprak alırken, Mordvin ve Udmurtlar 6 desyatina, Mariler 5,7 desyatina, Çuvaşlar 5 desyatina ve Tatarlar 4,7 desyatina almıştır. En az toprağı Tatarlar almıştır. Ayrıca vergi yükü de eşit dağılmamış, bir desyatina toprak için en fazla vergiyi Tatar köylüler ödemiştir. Kazan Bölgesi'nin kuzey ve doğu ilçelerindeki devlet köylüleri büyük oranda orman arazilerini kaybettiler. Toprak reformlarının sonuçları, toprak sahibi, devlet ve udel köylüleri arasında büyük farklılıklar göstermiştir. Buna göre eski devlet köylüleri, eski udel köylülerine ve özellikle de toprak sahiplerine bağılı köylülere kıyasla daha fazla toprak almıştır. Devlet köylülerinde kira ödemeleri, toprak sahiplerine ve udel yönetimine yapılan ödemelerden önemli ölçüde düşmüştür.²¹⁹

Toprak köleliğinin kaldırılması Kazan köylüleri arasında tabakalaşmaya yol açmıştır. Başka bir deyişle yoksul kesimde, Rus köy hanelerinin neredeyse %40'ı, Tatar köy hanelerinin ise yaklaşık %57'si bulunuyordu. Orta halli köylüler Rus köylüleri arasında neredeyse yarıyı, Tatar köylüleri arasında ise %38'i oluşturuyordu. En fazla orta halli köylü hanesi Çuvaş, Mordvin ve Mari köyleri arasında bulunmaktaydı. Bu yoksullaşma sürecinde en fazla topraksız köylü yüzyılın sonlarına doğru en çok Tatar çiftçileri arasında yer almıştır. Geçim kaynakları arayışında olan köylüler, geçici olarak şehirlere çalışmaya gidiyor veya başka bölgelere tarımsal işlerde çalışmak için göç etmişlerdir. Bölgede II. Aleksandr dönemi ve sonrası kırk yıl içinde bu tür geçici işçilerin sayısı on kat artmıştır. Bunlar arasında en fazla Tatarlar ve Ruslar bulunuyordu. 1860'lı yılların ikinci yarısından XIX. yüzyılın sonuna kadar Kazan Guberniyası'nda 130'dan fazla köylü ayaklanması gerçekleşmiştir. Toprak ağalığının devam etmesi, toprak yetersizliği, yüksek mali yükümlülükler ve hukuksuzluk gibi sebepler Tatar köylüleri

²¹⁸ Rus İmparatorluğu'nda arazi ölçüm birimi yaklaşık 1,09 hektara eşittir.

²¹⁹ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 106.

mücadeleye itmiştir. Ulusal köylü topluluklarını ayaklanmaya sevk eden bir diğer etken ise hükümetin Ruslaştırmaya yönelik politikalarıdır.²²⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleştirilen reformlar sermaye sahiplerini sayısını artırmış ve ekonomik konumlarını güçlendirmiştir. Önemli sermaye birikimi sağlamış imalathane sahipleri, varlıklı köylüler, tüccarlar, esnaflar ve girişimci soylular arasında yeni üyeler kazanarak genişlemiştir. Bu zamana kadar ana sermaye Rus burjuvazisinin elinde yoğunlaşmıştır. Ancak reform sonrası dönemde Tatar ulusal burjuvazisi de güç kazanmaya başlamıştır. Ancak Tatar toplumu içinde sermaye birikiminin gelişimi diğer yandan devam etmesine rağmen Rus burjuvazisinin ve devlet mekanizmasının direnciyle karşılaşmıştır. Tatarların orta sınıflaşmasını ve ekonomik bağımsızlık kazanmasını engellemek amacıyla, onların sanayi ve ticaret faaliyetleri çeşitli kısıtlamalara tabi tutulmuş, şehirlerde serbestçe yerleşmeleri ve ticaret yapmaları zorlaştırılmıştır. Kültürel ve dini alanlarda da baskılara maruz kalmış, bu durum onların ekonomik rekabet gücünü zayıflatmıştır. Ancak, bazı alanlarda Tatar tüccarları ve girişimcileri, Rus ve yabancı sermaye ile rekabet edebilmiştir. Özellikle Türkistan'ın Rus hâkimiyetine girmesinden sonra, Tatar tüccarları Türkistan'da önemli bir ekonomik aktör haline gelmiş ve burada serbest ticaret yapabilme imkânına sahip olmuştur.²²¹

1850'li yılların ikinci yarısına gelindiğinde, Kazan'da yaklaşık 90 sanayi kuruluşu Tatar Türklerine aitti. Yine aynı girişimcilere ait beş kumaş fabrikası, altı deri işleme tesisi, on sabun üretim fabrikası ve on bir küçük mum üretim atölyesi bulunmaktaydı. Bu işletme sahipleri Mehemmet Apanayev, Yunusov ailesi, Apakovlar ve Azimovlar yer almaktaydı. Ayrıca, tüccarlar Abdullin ve Fayzullin'e ait iki fabrika, geleneksel deri çizmeler üretimi onlara aitti. Türk ticaret ve sanayi sermayesinin güçlenmesinde, Eski ve Yeni Tatar mahallelerindeki tüccar ve burjuva sınıflarının özyönetim organı olan Tatar Meclisi²²² önemli bir rol oynamıştır. Bu meclisin başkanlığını üç kez İbrahim Yunusov yapmıştır. Tatar Meclisi 1855 yılında varlığı sona ermiştir. Bu tarihten sonra, Kazan'da yaşayan Türkler, kamu ve ekonomik işlerde Şehir Duması'na, yargı işlerinde ise Şehir Mahkemesi'ne bağlanmıştır. Şehir Duması'nda koltukların üçte biri Tatarlara ayrılmışken, Şehir Mahkemesi'nde üç görev Tatar tüccar temsilcileri tarafından

²²⁰ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 112.

²²¹ Abdullin, *Tatarskaya Prosvetitskaya Mısl*, 16-17.

²²² Tatarskaya Ratuşa

üstlenilmiştir. Tatar girişimciler sadece Kazan bölgesiyle sınırlı kalmayarak, diğer bölgelerde de işletmeler kurmuştur. Viyatka bölgesinin Urkum ilçesinde, Mamatovlara ait iki kâğıt fabrikası faaliyet göstermiştir. Simbirsk bölgesinin Zızran ve Korsun ilçelerinde, Akçurinlere (Akçura) ait iki fabrika bulunuyordu. 1840'lı yılların sonunda, Simbirsk bölgesinin Bobilyovka ve Lyahovka köylerinde, Valiyev kardeşlere ait iki kumaş fabrikası açılmıştır. Aynı bölgenin Staroe Timoşkino köyünde, yine Akçurinlere ait iki kumaş fabrikası faaliyet göstermiştir. Saratov bölgesinin iki köyünde, Deberdeev ailesine ait büyük kumaş fabrikaları bulunmaktaydı.²²³

Gelişmelerin kökenine bakıldığında, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleştirilen reformlar sermaye sahiplerini sayısını artırmış ve ekonomik konumlarını güçlendirmiştir. Burjuvazi, önemli sermaye birikimi sağlamış imalathane sahipleri, varlıklı köylüler, tüccarlar, esnaflar ve girişimci soylular arasından yeni üyeler kazanarak genişlemiştir. Bu zamana kadar ana sermaye Rus burjuvazisinin elinde yoğunlaşmıştır. Ancak reform sonrası dönemde Tatar ulusal burjuvazisi de güç kazanmaya başladı. Bu kesim öncelikle zengin köylü-tüccarlar ise Buraevler, Mamatovlar, Huzyaeyitovlar, Bayazitovlar ve Valitovlardı. Zengin köylüler dışında Tatar soylularında bulunuyordu; örneğin Aleyev, A. İşmuratov ve İ. Deberdeyev toprak sahibi A. İşmuratov gibi isimler öne çıkmaktaydı. Tatar sanayici ve fabrika sahipleri- Utamışevler, Arslanovlar, Huseynovlar, Akçurinler, Ramievler ve Yauşevler bankacılık sektörü ile uğraş içindelerdi.²²⁴

Tatar tüccarlar ticarete ki rolü yalnızca yerel pazarlarda değil, aynı zamanda büyük ticari faaliyetler yürütmüşlerdir. Örneğin, Nijniy Novgorod, Samara, Saratov, Rostov-na-Donu, Orenburg, Ufa, Vyatka, Perm ve diğer şehirlerin pazarlarında geniş çapta faaliyet göstermişlerdir. Söz konusu tüccarlar ve ticaret ağı, mallarının büyük bir kısmını Asya ve Doğu ülkelerine ithal etmişlerdir. Bu ticaretin gelişmesine, farklı bölge ve şehirlerde kurulan Volga-Kama Ticaret Bankası şubeleri önemli katkıda bulunmuştur. Yerel kredi kuruluşları, kredi-tasarruf kooperatifleri ve karşılıklı kredilerle birlikte bu bankalar, tüccarların ve ticaretle uğraşanların ticari faaliyetlerini geliştirmek için ek finansal kaynaklar sağlamaya yardımcı olmuşlardır. Ananiç'e göre bu minvalde Müslümanlar için herhangi bir inanç sınırlaması olmaması, Türk-Tatar girişimcilerin

²²³ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 95.

²²⁴ Salyam Hatıpoviç Alişev, "*Vse Ob İstorii Kazani*" (Kazan: Rannur, 2005), 319-320.

önemli bir sermaye biriktirmesine ve elde etmesine olanak tanımıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki modernleşme yolundaki adımlar ve reformlar, ulusal burjuvazinin sosyal tabanını önemli ölçüde genişleterek yeni sermayenin akışı sayesinde ticari sektörde pozisyonlarını önemli ölçüde güçlendirmelerini sağlamıştır.²²⁵

Abdüllin'in ifade ettiği gibi gelişen ekonomik ilişkiler ve nüfus hareketliliği ataerkil-toplumsal ilişkilerin temellerini zayıflatmış, nüfusun okuryazarlığını artırarak²²⁶ yerel modernleşme biçiminin bir parçası haline gelmiştir. Ekonomik gelişim yani kapitalistleşme süreci, toplumsal yapısının çözümü anlamına gelmektedir. Artık ortaçağ toplumsal form ve kurumların çözünerek modern bir bilince ulaşmasını gerekli kılmıştır. Durkheim'ın ifade ettiği gibi cemaatten-cemiyete geçişin bir sembolüdür. Ulusal bilincin uyanması sonucunu getiren kaçınılmaz modern süreç, tek bir ulusal dilin ve millet bilincinin gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Kapitalist üretim ilişkileri yüzyıllık gelenekleri ve dini ilişkileri değişime uğratmıştır. Ancak gelişen sosyo-ekonomik şartların dışında, toplumsal geçiş süreçlerinde aydınların oynadığı rol yadsınamaz.

3.6. 1860-1880 Döneminde İdari Reformlar ve Ulusal Kimlik İnşası'nın Kazan Türkleri Üzerindeki Etkisi

Literatürde reform sonrası olarak adlandırılan bu dönemde yönetim, imparatorluk yasalarının kendi periferisinde uygulamasını genişletmeye ve Rus olmayan tebaayı dilsel ve kültürel açıdan birleştirmeye yönelik çaba göstermiştir. Bu doğrultuşa gerçekleştirilen girişimler 1860-1870 yıllarında ki liberal reformlar çerçevesinde, Batı Avrupa'nın dönüşümlerinin sosyal, kültürel ve idari alanlarda hayata geçirilmesi çerçevesinde yürümüştür. Çok uluslu imparatorluğun devlet mekanizması ve toplumsal yapının evrimi ve modernleşmesi öncelikli olarak imtiyazlı sınıfların ve Rus halkının çıkarlarına öncelik verilmiştir.

İdari yöndeki adımlar, İdil Türklerinde 1862-1865 yıllarında askeri kanton sistemi (Voyennaya Kontonnaya Sistema) kaldırılması ile birlikte, Ural Türkleri sivil idareye devredilmiş, İdil bölgesi gibi hızla merkezi Rusya'ya entegre edilemeye başlanmıştır. İç

²²⁵ Boris Vasilyeviç Ananiç vd., "Çastnoe Predprinimaltelstvo v Dorevolyutsionnoy Rossii: Etnokonfensiyonalya Struktura i Regionalnoye Razvitiye, XIX – Naçalo V XX." (Moskova: Rosspen, 2010.), 10.

²²⁶ Abdullin, "Tatarskaya Prosветitelskaya Mysl", 18.

Rusya'dan göçmenler bölgeye yerleştirilmiştir. Bu yeni yönetim ile birlikte, Orenburg Genel Valiliği kaldırılarak Orenburg Müftülüğüne bağlı, Müslümanların büyük çoğunluğunu oluşturan Tatar ve Başkurt Türkleri, ortak bir idari yönetim sistemi içinde 1881 yılında hukuki bir çerçeveye oturtulmuştur.²²⁷ Böylelikle, Müslüman Türkleri tek bir idari sistem içine dâhil edip kontrol etme anlayışı gelişmiştir.

Rus toplumunun özelliklerine dinamiklerine göre hazırlanan 1860-1870 reformları imparatorluğun her yerinde eşit olmayan bir şekilde uygulanmıştır. Nüfusun çoğunluğunun Rus olmadığı yerlerde (Polonya, Belarus, Ukrayna'nın sağ yakası ve Baltık Bölgesi) Zemstvoların (Yerel Meclis) kurulması, bu bölgelerde ulusal elitinin yerel yönetimde etkisini artırmıştır.²²⁸ 1864' yılında Kazan'da dâhil 34 vilayette Zemstvolar kurulmuştur. Bu yerel yönetim organlarının başlıca rolü yeni yolların yapılması, okulların açılması, sağlık hizmetleri ve sosyal yardımlar sağlamaktır.²²⁹

Ancak Zemstvo sistemi farklı sosyal ve etnik grupların işbirliği yapmasını amaçlayan bir sistem olmasına rağmen Tatarlar açısından Rus yönetim sisteminin bir parçası olarak görülmüştür. Tatarlar genellikle sosyal statüleri nedeniyle köylü topluluklarını temsil eden gruplar arasında seçilmekteydi. Rusça bilmemeleri yerel meclislerde etkili olmalarını zorlaştırmıştır. Ancak bazı bölgelerde, Tatar soyluları ve toprak sahipleri, yerel yönetim faaliyetlerinde görev almıştır.²³⁰

Söz konusu yönetim ve köy özyönetim organlarına atama yapılırken, dini faktör belirleyici bir unsur haline gelmiştir. Kazan'da, yerel Ortodoks piskoposluğunun etkisiyle ve Hristiyanlıktan İslam'a geçen Tatarların artış göstermesiyle, sorun daha net ortaya çıkmaya başlamıştır. 1867'de yerel yönetim, Tatarlar ve Ortodoksların birlikte yaşadığı köylerde tüm Müslüman köy ihtiyarlarının görevden alınması kararı alınmıştır. Bu durum, birçok Tatar köyünde huzursuzluğa yol açmıştır. 1884 yılında ise Bakanlar Komitesi, Müslümanların köylü idarelerine seçilme hakkının yasaklarla kısıtlanmasının uygun olmadığına karar vermiştir. Köy özyönetim organlarına, mümkünse Rus köylüler ve “fanatik” olmayan Müslümanlar arasından seçim yapılmasına karar verilmiştir.²³¹

²²⁷ İldus Zagidullin, “Tatarı v Organah Samoupravleniya: Zemskih, Gorodskih i Krestyastkih”, 479.

²²⁸ İldus Zagidullin, “Tatarı v Organah Samoupravleniya: Zemskih, Gorodskih i Krestyastkih”, 479

²²⁹ Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 188.

²³⁰ İldus Zagidullin, “Tatarı v Organah Samoupravleniya: Zemskih, Gorodskih i Krestyastkih”, 479-480.

²³¹ İldus Zagidullin, “Tatarı v Organah Samoupravleniya: Zemskih, Gorodskih i Krestyastkih”, 481.

Rus toplumunun modernize edilmesi, milli meselelerin çözümünü daha da çıkmaz hale sokmuştur. Bütün Rusya Türkleri üzerinde polis denetimi kurma ve eğitim sistemini kontrol edecek zorlayıcı ve baskı altında tam kontrol uygulanmaya çalışılmıştır. Eğitim sistemi üzerinde kontrolün sağlanması için mektepler ve medreseler denetim altına alınarak sıkı bir şekilde denetlenmiştir. Örneğin, 1857’de II. Aleksandr dönemi modernleşme ortamının getirdiği reform ortamından faydalanmak isteyen Hüseyin Feyizhanov Kazan’da *Çulpan* adlı gazete çıkarmak için başvuru yapmış ancak reddedilmiştir.²³²

Aradan çok geçmeden, Müslüman okulları üzerinde Eğitim Bakanlığı tarafından bu denetleme zorunluluğu 1866 yılının başında gündeme getirilmiştir. 1870 yılında mekteplerin ve medreselerin hükümet denetimine tabi tutulması tekrar gündeme getirilmiştir. Buna göre, 24 Kasım 1874 tarihli yasa ile Kazan, Orenburg, Nijniy Novgorod ve Penza eğitim bölgesinde faaliyet gösteren tüm Tatar, Başkurt ve Kazak okulları Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. 26 Ocak 1876’da gerçekleştirilen Eğitim Bakanlığı Bilim Komitesi toplantısında Kazan Projesi masaya yatırıldı. Buna göre, Kazan’daki Müslüman okullar denetim altına tutulacak ve Rus eğitim sistemi cebren yaygınlaştırılacaktır. Müfettişlerin denetlediği bu okullarda, dini eğitime müdahale edilmemekle birlikte iki unsura dikkat edilmelidir: Çar’a ve imparatorluk hanedanına aykırı beyanlarda bulunulmaması ve Hristiyan nüfusa karşı husumet uyandıran ifadelerde bulunulmaması.²³³

1875 yıllarına gelindiğinde, söz konusu eğitim politikaları çerçevesinde Dimitriy Tolstoy, Müslüman din görevlilerinin Rus-Müslüman okullarının müfredatının bilinmesini zorunlu hale getirilmesi önerisinde bulunmuştur. Buna göre, mollalar cemaatlerine Rusça öğrenmenin Kur’an’a ve şeriata aykırı olduğu iddiasını savunamayacak, devlet dilini bilme zorunlu hale getirilecekti. Müslümanların Rus-Tatar okullarında eğitim almalarına karşı öne sürülen gerekçe de ortadan kalkacaktı. Orenburg Müftülüğü bünyesindeki bölgelerde, Rusça bilenlere öncelik tanınması önerisinde bulunulmuştur. 1877’de Devlet Konseyi’ne yasalaştırılması için; sivil ve kamu

²³² Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 188.

²³³ İldus Zagidullin, Çulpan Samatova, “Politika Samoderjaviya v Sfere Şkolnogo Obrazovaniya”, içinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI Formirovanie Tatarskoy Natsi XIX- Naçalo XX Vekah*, ed., Rafael Hekimov, (Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş.Marjani, 2013), 510.

görevlerine (zemstvo, şehir ve köy yönetimleri) aday olanlar için Rusça eğitim yeterliliği getirilmesi, 1878'den itibaren Müslüman okullarındaki öğretmenlerden ve dini görevlilerden Rusça okuyup yazmaları, yeni Müslüman okullarının açılmasına ve bu okullarda Rus sınıfı açılması şartıyla izin verilmesine, Sibiryâ, Türkistan, Kafkasya ve Transkafkasya hariç tüm imparatorluk topraklarında uygulanacaktı. Ancak bu girişimler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu olaylardan kaynaklı Kırım ve İdil bölgesindeki Müslüman nüfusu huzursuz edeceği endişesiyle hayata geçirilememiştir. Bu önlemlerin, daha elverişli koşullar altında yeniden gündeme getirilmesi tavsiye edilmiştir.²³⁴

Böylece, imparatorluğun çok uluslu yapısı sistemin en zayıf noktalarından biri olarak görülmüştür. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, sosyal ve siyasi istikrarın korunması, devletin dış güvenliğinin yanı sıra geleneksel unsurlar dışı idari ve kültürel birlik sağlama eğilimi ortaya çıkmıştır. Bu yeni yönelim, etnik grupların devletin daha aktif müdahalesini ve onları Rus toplumsal sistemine bütünleştirmesini ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte, Kazan ve diğer Türklerin kültürel farklılıkları bir engel olarak görülmüş ve bunları ortadan kaldırarak tektipleşme eğilimi uygulanmaya başlanmıştır.

3.7. III. Aleksandr Döneminde Karşı Reformlar: Otokrasi ve Baskı

Babası II. Alexander dönemi liberal reformların uygulanmasının aksine, III. Alexander, hükümdarlığı boyunca daha muhafazakâr eğilimleri benimsemiştir. İmparator, devletin otoritesinin güçlendirilmesine ve sosyal istikrarın korunmasına özel önem vermiştir. Bu bağlamda, muhafazakâr siyasi kararları da bu yönde şekillenmiştir. II. Aleksandr'ın süikast sonucu öldürülmesinin ardından devranılan iktidarda önceki gerçekleştirilen reformlar ve kamusal özgürlük devletin gösterdiği zayıflık olarak algılanmıştır. Sinod Başsavcısı Pobedonostsev, reformların modernleşme sürecine giden eksik ve hatalı olduğunu varsaymıştır. Suikast bunun en büyük örneğidir. Buna göre Rusya'nın modernleşme yolunda izleyeceği süreç otokrasinin güçlendirilmesi olacaktır. Buna göre 29 Nisan 1881 tarihli manifestoda çar ifade ettiği gibi "Otokrasi iktidarın karakterine olan güvenim milli çıkarın teminatıdır."²³⁵ Anlayışıyla ortaya çıkmıştır.

1882 yılından itibaren siyasi örgütler ve milli hareketlerin direncini kırmak için baskıcı tedbirleri artırarak, 1885'te çıkartılan Ceza Yasasına göre bütün toplum gözetim

²³⁴ İldus Zagidullin, Çulpan Samatova, "Politika Samoderjaviya v Sfere Şkolnogo Obrazovaniya", 506.

²³⁵ d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 180.

altına alınmıştır.²³⁶ 14 Ağustos 1881'de *Devlet Güvenliği ve Kamu Huzurunun Korunmasına Yönelik Önlemler Yönetmeliği* uygulamaya kondu. Bu yönetmeliğe göre, herhangi bir guberniyada kamu düzeninin sağlanması amacıyla olağanüstü hal ilan edilmesine izin verilmiştir. Tebaadan herhangi biri yargılanmaksızın tutuklanabilir, beş yıla kadar sürgüne gönderilebilir veya askeri mahkemeye sevk edilebilirdi. Valilere ise; basın organlarını, ticari ve sanayi işletmelerini, eğitim kurumlarını kapatma, ayrıca zemstvoların ve belediye meclislerinin faaliyetlerini askıya alma yetkisi verilmiştir. Geçici bir önlem olarak ilan edilen ancak olağanüstü hal rejimi kuran bu yönetmelik, sürekli olarak yenilenmiş ve 1917'ye kadar yürürlükte kalmıştır.²³⁷

Karşı Reformlar dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, 1884 Üniversite Reformu, 1890 Zemstvo (Yerel Yönetim) Reformu, 1892 Belediye Reformları bu kapsam içinde değerlendirilir. Bu reformlar yargı sisteminde de gerici dönüşümlere yol açmış, 1882 yılında kabul edilen *Geçici Basın Kuralları* ile sansür daha da sıkılaştırılmış, 1886 yılında o dönemde mevcut olan tüm kadın kurslarına öğrenci alımı durdurulmuştur. Ayrıca, 5 Temmuz 1887 tarihli genelge ile alt sınıflardan gelen çocukların ortaöğretim kurumlarına kabulü kısıtlanmıştır.²³⁸

Öğrenciler ve üniversiteler, ihtilalci fikir ve hareketlerin kaynağı olarak görüldüğünden, yeni üniversite tüzüğü üniversitelerin özerkliğini ortadan kaldırmıştır. Her türlü öğrenci derneği yasaklanmıştır. Ayrıca, üniversitelerin bilim kurulları tarafından seçilen öğretim üyelerinin, Eğitim Bakanı tarafından onaylanması zorunlu hale getirilmiştir. Ağustos 1882'da yeni basın kanunu ilan edilmiş buna göre; hükümete herhangi bir gazete veya dergiyi kapatma, yayıncıları ve editörleri meslekten men etme yetkisi verilmiştir. Hatta editörler, yetkililerin talebi üzerine yazarların takma adlarını açıklamak zorunda bırakılmış, sansürle basın daha sıkı bir şekilde kontrol altına alınmıştır.²³⁹

²³⁶ d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 180.

²³⁷ Dimitriy Samorodov, "Kontreform Aleksandra III: Soderjaniye i Posledsviya", *Tsarskoselskie Çiteniya*, 3/15(2011): 78.

²³⁸ Lyudmila Panova Nikolayevna, "Reformı i Kontreformı v Pravleniye Aleksandra III" içinde *VIII. Mejdunarodnaya Nauçna-Praktičeskaya Konferentsya «Nauçnie İsledovaniya: Ot Teorii K Praktike» Tom I*, editör Oleg Nikolayevič Şirokov vd. (Çeboksarı: Tsentr Nauçnogo Sotrudničestvo İnteraktif Plyus, 2016), 38-41.

²³⁹ Dimitriy Samorodov, "Kontreform Aleksandra III: Soderjaniye i Posledsviya", 80.

Bu sıkı gözetim ve denetlemelerden köylülerde nasibini almıştır. 1889 ve 1890’da gerçekleştirilen yerel yönetimlerde reformlarla 1861’de soyluların kaybettikleri otoriteyi geri almalarını sağlamış ancak esas amaç köylüler üzerinde tamamiyle denetim kurmaktır.²⁴⁰ 1890 tarihli *Eyalet ve Yerel Yönetim Kurumları Yönetmeliği* ile zemstvo sistemi yeniden düzenlendi. Bu reformla birlikte soylular (dvorjanstvo), zemstvo meclislerine seçilen üyelerin (glasnih) çoğunluğunu oluşturma hakkını kazandı ve toplam üye sayısının yaklaşık %57’sini soylular belirlemeye başladı. 1892 tarihli *Yeni Şehir Yönetmeliği’ne* göre, seçimlere katılma hakkı için gerekli mülkiyet şartı getirilmiştir. Şehir meclisleri (duma) ve belediye idarelerinin bağımsız hareket edebileceğine dair hüküm yasadan çıkarıldı. Dolayısıyla, çar yönetiminin şehir idaresine doğrudan müdahalesi yasal olarak güvence altına alınmıştır. Hükümet, şehir meclisi başkanını (şehir duması başkanı) onaylamama hakkı kazanmış ve meclisin toplantı sayısı kısıtlanmıştır. Bu düzenlemeler sonucunda, şehir yönetimi fiilen devletin bir parçası haline getirilmiş ve özerk bir yerel yönetim olmaktan çıkarılmıştır.²⁴¹

Ancak Panova’ya göre özellikle devletin ülkenin modernleşmesindeki özel rolü göz önünde bulundurulduğunda Örneğin, belediye “karşı reformu”, kent yönetimi üzerindeki idari denetimin artırılması yoluyla, yerel yönetimlerin esas olarak ekonomik boyuta odaklanmasına neden olmuştur. Bu durum, XIX. yüzyılın sonlarında kent ekonomisinin hızla gelişmesini sağlamıştır.²⁴² Bu kent ekonomisinin içine Kazan bölgeside katılmıştır.

Karşı reformlara rağmen, ülkenin kapitalistleşme sürecinde dönemin ekonomi politikaları ivmeleyici rol oynamıştır. Maliye Bakanları Nikolay Von Bunge (1881-1886), İvan Vişnegradski (1887-1892) ve Sergey Vitte (1892-1903) öncülüğünde finansal alanda önemli adımlar atılmıştır. Bunge’nin vergi sistemi ve devlet kredisi alanındaki atılımları, sanayileşme sürecinin finansal kaynağını oluşturmuştur. 1882, 1884 ve 1885 yıllarında Koruyucu gümrük politileri yerli sanayinin gelişimine hız kazandırmıştır. Ruble’nin istikrar kazanması ve altın standardına geçiş, yabancı ülkelerin Rus finans sistemine güvenini artırarak yabancı sermaye akışının çoğalmasını sağlamıştır.²⁴³

²⁴⁰ d’Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 180.

²⁴¹ Dimitriy Samorodov, “Kontreformu Aleksandra III: Soderjaniye i Posledsviya”, 79.

²⁴² Lyudmila Panova Nikolayevna, “Reformu i Kontreformu v Pravleniye Aleksandra III”, 38-41.

²⁴³ Lyudmila Panova Nikolayevna, “Reformu i Kontreformu v Pravleniye Aleksandra III”, 38-41.

Böylelikle finansal kapitalizm Rusya’da gelişme göstererek, modernleşmenin itici gücü olarak kapitalistleşme sürecini hızlandırmıştır.

Bu çerçevesinde değerlendirildiğinde geri modernleşme olarak dönemin politikaları sayılamaz. Çeşitli toplumsal alanlar üzerindeki devlet kontrolünü yeniden tesis etme çabalarını bu sürecin bir parçasıdır. Öncelikli olarak çarlık düzeni ve otoriteyi korumayı, geleneksel Rus prensiplerine dönüşü sağlamayı ve her yerde Rus çıkarlarını güvence altına alma amaçlanmıştır.²⁴⁴

3.7.1. XIX. Yüzyılın Sonunda Rusya Türklerine Yönelik Baskı, Sansür ve Eğitim Politikaları

Kontrol ve baskı mekanizması haline gelen Rus devlet iktidarından diğer halklar da payını almıştır. Ruslaştırma politikası yüksek milli benliğe mensup eğitimli milletler Polonya, Ukrayna ve İdil-Ural Türkleri arasında milliyetçiliğin yükselmesine neden olmuştur. Çok uluslu imparatorluk içinde Rus ve Ortodoks kimliği sürekli ön planı çıkarılıp devletin resmi ideolojisine dönüşmüştür.²⁴⁵

1863 Polonya Ayaklanması sonrasında Tatarların seküler aydınlanma ve ulusal bilinci geliştirecek girişimlere karşı olumsuz bir tutum sergilenmiştir. Rusya Türkleri modernleşme sürecinin göstergelerinden biri, ana dillerinde periyodik basın organları oluşturma girişimleri olmuştur. 1905 yılına kadar Sankt-Peterburg Sansür Komitesi ve Kazan Valisi’ne 20’den fazla anadilde yayın için izin istenmiştir. Ancak Kazan Tatar Öğretmen Okulu (KTÖO) müfettişi Ahmerov'un 1894-1895 yıllarında gazete yayımlamak için izin talebinde bulunması üzerine Kazan Valisi, bu girişime ilişkin olarak şu değerlendirmede bulunmuştur:

Rusya’da yaşayan yabancı halklar arasında Tatar dilinde edebiyatın ve periyodik yayınların gelişimi, bu unsurların Rus halkıyla kaynaşmasına ve birleşmesine pek de hizmet etmeyecektir... Dahası, ana dillerinde edebiyatın gelişimi, yabancı

²⁴⁴ Bu amaçla harekete geçerek 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan edinilen tecrübe askeri reformun gerekliliği orta çıkmıştır. III. Aleksandr’ın askeri ve denizcilik alanındaki modernleşme faaliyetleri, Rusya’daki mutlak monarşi daha da güçlenmesini sağlamıştır.

²⁴⁵ d’Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 180.

*milletler arasında ulusal bilincin uyanışına ve belki de daha da ötesinde - siyasi hayallere yol açabilir.*²⁴⁶

Bu yasak ortamında dönüm noktasını 1883 yılında İsmail Gaspıralı tarafından Tercüman gazetesinin yayımlanması teşkil etmiştir. Ancak bu yayının, Tatarca ve Rusça metinlerin paralel olarak basılması ve Sankt-Peterburg Sansür Komitesi'nin ön denetimine tabi olması koşuluyla yayımlanmasına izin verilmiştir. 1884 yılında ise Gaspıralı, söz konusu komitenin denetiminden çıkarak, gazetesini doğrudan Simferopol'de sansürlenmek üzere yayımlamayı başarmıştır. İlginçtir ki sansür uygulaması, Sansür komitesi tarafından Müslüman halklara Rus milletine karşı olumlu bir imaj yaratmak için bu doğrultuda Aleksandr Puşkin, Nikolay Gogol ve Lev Tolstoy'un *Kreutzer Sonatı* romanı Tatarcaya çevirisini basıma uygun görmemiştir. Lev Tolstoy'un *İlk Damıtcı* adlı öyküsünün çevirisi, "Türk halkları arasında Rus milletine dair yanlış algılara yol açacağı" gerekçesiyle yayımlanmamıştır. Benzer şekilde, Kâzım Nasırî'nin *Kırk Bağça* adlı eseri, Rus ulusal onuruna zarar verdiği iddia edilen bazı ifadeler nedeniyle basımına izin verilmemiştir. Diğer taraftan Rızaeddin Fahreddin'in *Terbiya* adlı eserini, yeni okulların açılması yönünde ateşli bir bildiri olarak değerlendirerek yasaklamıştır. 1890lara gelindiğinde Sansür Komitesi yayınlarda cihat, kâfir ve gâvur kelimelerinin geçmesini yasaklamıştır. Zagidullin'e göre toplumsal ve siyasal hayatın modernizasyonuna rağmen Rus devletinin Tatarlara karşı tutumu, reform öncesi dönemde belirlenen yaklaşımları büyük ölçüde korumuştur. Ulusal sorun bağlamında ise Leh, Yahudi, Ukraynalı ve Ermeni milli meseleleriyle kıyaslandığında, İdil-Ural Türkleri meselesi, mutlak monarşi için ciddi bir sorun teşkil etmemiştir. Temel neden olarak Zagidullin, Rusya'ya daha erken katılmış olması, Tatarların toplumsal sınıf statüsünün düşük olması, etnokültürel elitlerin vatandaşlık haklarını savunma konusundaki yetersizliği ve Tatar halkının sosyokültürel gelişimindeki özellikleri olduğunu savunur.²⁴⁷

Ancak diğer yandan eğitim ve kültür politikaları şekillendirilmeye çalışılmıştır. 1880 yılında müdahaleler başlamıştır. Örneğin bu yılda KTÖO finansmanı için 20.000 ruble tahsis edilirken Konstantin Pobedonostsev bu harcamalara karşı çıkmıştır. 1882-1897 yıllarında eğitim bakanlığı yapan İvan Delyanov, Türkler arasındaki modern

²⁴⁶ İldus Zagidullin, "Ososbennosti Tsenzuri Tatarskih Knig", içinde İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI Formirovanie Tatarskoy Natsi XIX- Naçalo XX Vekah, ed., Rafael Hekimov, (Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş.Marjani, 2013), 487.

²⁴⁷ İldus Zagidullin, "Ososbennosti Tsenzuri Tatarskih Knig", 488-489.

bilincin gelişimini tehdit olarak görüp KTÖÖ'nun dini eğitim veren bir öğretmen okuluna çevrilmesi önerisinde bulunmuştur.²⁴⁸

1888-1890 yılları arasında toplumsal huzursuzluğa dönük endişeler doğrultusunda Müslümanlar tarafından kitlesel dilekçe kampanyaları yürütülmüştür. Ancak 1891'den itibaren OMRM üyeliğine sadece Rusça okuma ve yazma bildiklerine dair belge istenmeye başlanmıştır. 1896'da ise şehir mektebini tamamladıklarına dair belge sunulmasını zorunlu hale getirilmiştir. Lakin köy mollaları adaylarından ise Rusça konuşma ve yazma becerisine sahip olduğunu kanıtlar belge istenmeye başlanmıştır. Bu kural 21 vilayet ve 4 bölgede uygulanmaya başlanmıştır.²⁴⁹

Kazan, Moskova ve Orenburg eğitim bölgeleri müfettişlerine gönderilen 10 Temmuz 1892 tarihli genelgeye göre mektep ve medreselerde “Rus devlet ilkelerine düşman” fikirleri el yazması kitapların ders materyali olarak kullanıldığı gerekçesiyle, bu eğitim kurumlarında yalnızca devlet sansürü tarafından onaylanmış basılı kitapların kullanılması zorunlu hale getirilmiştir. Yalnızca Rusya'da eğitim görmüş ve Rus tebaasından olan kişilerin öğretmenlik yapmasına izin verilmiştir.²⁵⁰

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde mollaların ve köy halkının tepkilerine rağmen Rus ve Rus-Tatar okulları ciddi bir öğrenci kitlesine sahip olmuştur. Lakin camii cemaatleri medreselerde Rusça okutulmasına izin vermemiştir. Hal böyleyken, devlet dilinin öğrenimi, Tatar entelektüelleri için bir ayrıcalık haline gelmiştir. Diğer taraftan Rus-Tatar okullarına genellikle özel öğretmen tutmaya maddi gücü yetmeyen ailelerin çocukları kabul edilmekteydi. Rus-Tatar okulları yüzyılın dönüm noktasında Tatar milli eğitiminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. 1905'ten sonraki süreçten sonra ceditçi hareketin güçlenmesiyle birlikte bu okulların sayısı artmaya başlamıştır.²⁵¹ Taymas bu okulların önemini şu şekilde belirtir:

Birinci misal: Kazan'da koyu Buhara örneği “Kölboyu” medresesinde yıllarca İslâmî” bilgiler öğrenip “İkmal-i nüshah” eden Gerey Ahmeroğlu, yukarıda adı mükerreren anılmış olan misyoner papaz Y. Malov ile sohbetleri neticesinde ortodoksluğa geçerek, müslüman-Türk topluluğundan ayrılmıştı. İkinci misal:

²⁴⁸ İldus Zagidullin, Çulpan Samatova, “Politika Samoderjaviya v Sfere Şkolnogo Obrazovaniya”, 505.

²⁴⁹ İldus Zagidullin, Çulpan Samatova, “Politika Samoderjaviya v Sfere Şkolnogo Obrazovaniya”, 507.

²⁵⁰ İldus Zagidullin, Çulpan Samatova, “Politika Samoderjaviya v Sfere Şkolnogo Obrazovaniya”, 512.

²⁵¹ İldus Zagidullin, Çulpan Samatova, “Politika Samoderjaviya v Sfere Şkolnogo Obrazovaniya”, 508.

*Buna karşılık Rusya'nın göbeğindeki Penza şehrinde, Rus asrı gimnaziasında (lisesinde) okumuş olan Musa Akyığıtzade'nin Türk millî duygusu uyanmış ve bu yüzden Rus okulunu bitirir bitirmez İstanbul'a göçmüş ve orada Türklüğe ve İslâma hizmet etmeye başlamıştı.*²⁵²

Taymas'a göre gelişen ekonomik ve kültürel zemin içinde, XIX. yüzyılın ilk yarısından sonra ve sonlarına doğru artık Türk-Tatar burjuvazisinin oluşumu tamamlanmıştır. Ancak İdil-Ural bölgesi batı ile olan ilişkisi Rus duvarlarıyla örülmüştür. Batı ilmi ve fikri yönünü Ruslar üzerinden sadece alabiliyorlardı. Batılı her adet ya da fikir Ruslaşmış bir kimlik olarak kabul edilip şüpheyile bakılmıştır. Hatta Rusça öğrenilmesinden bile sakınılmıştır. Kazan Türkleri böylelikle Rus dünyası içinde ayrı bir şarklı kavim olarak kabul görülmüştür. Eski sistem içinde kalıp, aynı medrese sistemi ve mektep sistemi içinde okumanın, Rus okullarında seküler eğitim alarak birikim elde etmesinden daha az zararı olacağı kanısı Rus hükümetince kabul edilmiştir.²⁵³ Misyoner İlminskiy, Eğitim Bakanı Dimitriy Tolstoy'a 16 Ekim 1886 tarihli yazdığı tavsiye mektubunda hem Rus hem Osmanlı modern eğitim sisteminin Tatarlar üzerindeki etkisine şu şekilde değinir:

*Bizim Tatarlar, bu ülkelerde fırsatçı unsurların, Polonyalıların, Macarların ve diğer Rusya düşmanlarının etkisine girebilirler. Üstelik bu ülkelerde Batı Avrupa etkisiyle gelişen İslami eğitim ve modernleşme süreci, yeni kurumlar ve edebiyat yoluyla Batı Avrupa modellerini taklit eden bir yönelim kazanmıştır. Bu durum, Doğu'daki Müslüman okullarına ve dolayısıyla yüksek bilgi arayışındaki Tatar öğrencilerine de sirayet edebilir. Uzak bir gelecekte şöyle bir manzara belirmektedir: Tatar okulu, Buhara'nın ortaçağ skolastiği yerine Osmanlı-Avrupa aydınlanmasının ve medeniyetinin parlaklığına yönelme eğilimi gösterecektir; o zaman, Tatarların Ruslara karşı olan dini temelli antipatisi kültürel bir boyuta geçecek ve hatta belki de siyasi bir vaziyete dönüşecektir.*²⁵⁴

3.7.2. Dini Baskı, İdari Kontrol ve Siyasi Temsilîyet

III. Aleksandr'ın iktidara gelişi ve hükümet çevrelerinde K. P. Pobedonostsev liderliğindeki muhafazakâr kanadın etkisinin artmasıyla birlikte, Müslümanların

²⁵² Taymas, *Kazan Türkleri*, 119.

²⁵³ Taymas, *Kazan Türkleri*, 117-118.

²⁵⁴ İldus Zagidullin, Çulpan Samatova, "Politika Samoderjaviya v Sfere Şkolnogo Obrazovaniya", 511-512.

Hristiyanlaştırılmasına yönelik faaliyetlerin yeniden hız kazandı. 1870'lerden 1890'lara kadar Tatarlar arasında toplumsal hareketlerin artmasına yol açan en önemli nedenlerden biri, geniş çaplı bir Hristiyanlaştırma sürecinin başlatılacağına dair yayılan söylentilerdi. Ancak genel olarak, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında, dini politikaların, çarlık hükümetinin Kazan Türklerine yönelik genel iç politika çizgisinde büyük bir rol oynamamıştır. Bu faaliyetlerin daha önemli bir sonucu, bölgedeki toplumsal gerilimin artması, Tatar nüfusu arasında hükümet karşıtı hareketlerin ortaya çıkması ve Osmanlı topraklarına yönelik göçün hızlanması olmuştur.²⁵⁵

Toplumsal kontrolün bir aracı ve modern devletin gerekliliği olarak, Aralık 1896 -Ocak 1897 yılları arasında hane bazlı nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Nüfus sayımına karşı Kazan Guberniyası'nda 85 volostta ve 422 köyü içine alan isyanlar çıkmıştır. Buna karşın mutlakiyete meydan okuma olarak görülmüş ve buna göre cezalandırılmıştır. Sayımın zamanında gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla Vyatka, Kazan ve Ufa valilerine, 14 Ağustos 1881 tarihli *Devlet Düzeninin ve Kamu Huzurunun Korunmasına Yönelik Önlemler Husunda Düzenleme* başlıklı emirname ile olağanüstü yetkiler verilmiştir. Bunun için Kazan'da üç cezai müfreze oluşturulmuştur. 19-30 Ocak tarihleri arasında yerel yetkililer, askerî birliklerin desteğiyle, Çistopol uyezdinde 254 köylüyü tutuklamış ve çoğu mahkûm edilmiştir. Sadece Kazan'da değil Ufa, Zlatoust, Bırsk uyezdlerine bağlı bazı köylerde ve Belebeevsk uyezdinin büyük ölçüde Müslüman köylerinde yaşayan halk, bilgi vermeyi reddetmiş, sayım memurlarını köylerine sokmamış veya kovmuş, nüfus sayımına ait formları imha etmiştir.²⁵⁶

Diğer yandan, 1883'lü yıllara gelindiğinde, 1886'ya kadar Rus modernleşmesinin Kazan Tatarları üzerindeki yerel düzeyde önemli bir etkisi olan zemstvolarda, başlangıçta Tatarların faaliyetleri yeterli olmamıştır. Söz konusu yıllarda seçilen Tatar vekillerinin oranı düşük kalmıştır. %25 oranında seçilmiş olmalarına rağmen, toplam vekil sayısı %10 olarak kalmıştır. Kazan Valisi P. A. Poltoratskiy'nin 1889 yılı tarihli raporuna göre,

²⁵⁵ Radik İshakov , “Kreşeniye i Hristianizatsiya Tatar-Musulman”, içinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI Formirovanie Tatarskoy Natsi XIX- Naçalo XX Vekah*, ed., Rafael Hekimov, (Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş.Marjani, 2013), 493-494.

²⁵⁶ İldus Zagidullin, “Vıstupleniya Protiv Provedeniya Pervoy Vseobşey Perepisi Naceleniya 1897 g.”, içinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI Formirovanie Tatarskoy Natsi XIX- Naçalo XX Vekah*, ed., Rafael Hekimov, (Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş.Marjani, 2013), 583-584.

zemstvolarda Tatarların etkinliğini kırmak için Tatar vekillerin sayısının sınırlandırılması ve Rusça okuryazarlık şartının getirilmesi önermiştir.²⁵⁷

1890 yılında zemstvo karşıtı reformla Müslüman vekillerin sayısı daha da azalmıştır. Meclis yöneticileri, vekil seçiminde tercihli davranarak Rus köylü seçmenler arasından seçilen adayları görevlendirmiştir. Ancak 1906’da Müslüman vekil sayısı artış göstermiştir. 1898’de İçişleri Bakanlığı, zemstvo sisteminin yaygınlaştırılması için iki proje sunmuştur. Bunlardan ilki Batı’daki dokuz guberniyayı, ikincisi ise Astrahan, Orenburg ve Stavropol guberniyalarını kapsamaktaydı. Ancak Senato Başsavcısı Pobedonostsev ve Maliye Bakanı Witte, “Ülkede kim iktidardaysa yönetimde o hâkim olmalıdır.” diyerek bu projeleri reddetmişlerdir.²⁵⁸

²⁵⁷ İldus Zagidullin, “Tatarı v Organah Samoupravleniya: Zemskih, Gorodskih i Krestyastkih”, 480.

²⁵⁸ İldus Zagidullin, “Tatarı v Organah Samoupravleniya: Zemskih, Gorodskih i Krestyastkih”, 479.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XX. YÜZYILIN BAŞINDA RUSYA'DA MODERNLEŞME VE KAZAN TÜRKLERİ

4.1. II. Nikolay Döneminde Modernleşme

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, geçmiş yüzyılla karşılaştırıldığında devletin karakteri ve işlevi değişmeye başlamıştır. Pek çok yönetim, bünyesine kattığı toprakları idari, hukuki ve eğitim alanında aynı yapısal vasıtayla kontrol etme eğiliminde olup böylece vergilendirip onlardan yararlanmayı amaçlamıştır. Artık daha müdahaleci bir devlet yönetimi ortaya çıkmıştır. Devlet yapısı, kral üzerinden şekillenen mekândan belirli bir yer üzerinde yerleşik hâle gelen bir aygıtla dönüşmüştür. Saray hiziplerinin yerini artık hükümeti ele geçirmeye çalışan siyasi partiler almıştır. Devlet, böylelikle kendi içinde özel bölümlere ayrışarak işlevsel açıdan karmaşık bir hâle gelmiştir. Savaşlarda daha geniş örgütlenmiş bir organizasyon kurmak için vatandaşların asker olarak örgütlenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.²⁵⁹

Avrupa'da, halk ya da ulus adına fark etmeksizin, belli bir toprak bütünlüğü üzerinde devlet, sınıf ve askerî mecburiyetlere kadar indirgenmeyecek ölçüde bir organizma niteliğindedir. Devletin modernleştirici rolü, toplumu; medeniyet fikrini, düzeni ve teknolojik mükemmeliyeti idealize edip somutlaştırmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda çoğu devletin yapısı, tepeden inme bir yapı oluşturmuştur.²⁶⁰ Bu dönemde modern devletin doğuşu, ivmelendirici bir görüngü olarak ortaya çıkmıştır.

Devletin modernleştirici rolü bağlamında, ön formunu oluşturan mekânın Avrupa olduğu inkâr edilemez. Avrupa ve Kuzey Amerika'da birçok farklı şekli olmasına karşın

²⁵⁹ Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu*, 327-328.

²⁶⁰ Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu*, 328.

modern devletler, XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde tam anlamıyla emperyal egemenliklerini kuramamışlardı. Avrupa dışındaki modern monarşiler ise değişen koşullara ayak uydurmayı başarmıştır. Japonya, Rusya ve Osmanlı gibi devletler bu sürece geç dâhil olmuştur. Ancak Batı’da, 1900’lü yıllarda artık devletlerin birçoğu hâkimiyetlerini sağlamlaştırmış, yönettikleri toprakları ve sömürgeleri denetleyip daha iyi işletebilir hâle gelmiştir.²⁶¹

Bu bağlamda, II. Nikolay dönemi Rusyası, imparatorluğun modernleşme yolunda konumu bütün süreçler içinde son ve en mühim yerde durmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında, Avrupa devletleri modern bürokratik mekanizmalarını oturtmuş ve egemenliklerini sağlamlaştırmışken, Rusya’da mutlakiyetçi yapı ile modernleşme arasında bir denge arayışı ortaya çıkmıştır. Sanayileşme, askeri reformlar ve ekonomik politikalar aracılığıyla devletin gücünü artırma çabaları devam etse de, merkezi otoritenin baskıcı yapısı toplumsal dönüşümün yönetilebilir olmasını zorlaştırmıştır.

Nitekim II. Nikolay döneminde modernleşen devletin idari kapasitesini geliştirmeye yönelik reformlarla birlikte toplumsal huzursuzluk ve ihtilalci hareketlerin yükselişle iç içe ilerlemiştir. Gelişen bu süreçte, Rusya’nın Batılı devletler gibi istikrarlı bir modern devlet haline gelmesini engellemiş ve nihayetinde 1917 Devrimi’ne giden süreci hızlandırmıştır.

Ekonomik modernleşmenin I. Petro dönemindeki atılımlarından beri maliyeti halka yansımaktaydı. Bu dönemde de maliyet halka yansımıştır. 1904 yılında Rus devleti, finans alanında demiryollarının geliştirilmesi ve Asya’ya yayılımın hızlandırılmasını hedeflese de bu girişimler beklenen faydayı sağlamamıştır. Bu tür modernleşme, toplumun zararına olan bir dönüşüm niteliğindeydi.²⁶² 1890 sonrası sanayileşme zaten oldukça yavaş ilerlemişti. 1890 ve 1900 yılları arasında dökme demir üretimi %200’ün üzerinde, demiryollarının uzunluğu ise %70 oranında artmıştır. Ancak Rusya, Batı Avrupa’dan ziyade Çin ve Osmanlı ile kıyaslanabilecek bir konumdaydı. 1900’lü yıllarda Rusya’daki dokuma tezgâhı sayısı, Hindistan’a kıyasla bile düşüktü. Ülkenin karşı karşıya olduğu temel problemler; elverişsiz hava koşulları, taşımacılık sorunları, iş gücü eksikliği ve yetersiz yatırımlardı. XX. yüzyılın başında nüfusun çoğunluğu kırsalda

²⁶¹ Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu*, 337-352.

²⁶² d’Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 188-189.

yaşamaktaydı. Ancak büyük miktardaki insan kaynağına rağmen, Rus İmparatorluğu'nun endüstriyel kapasitesi Batı Avrupa ülkelerine nazaran zayıf bir durumdaydı. Türkistan'ın işgali, sanayileşme yönünde pamuk tedariki açısından önemli bir rol oynamıştır.²⁶³ Türkistan'ın işgali ve dolayısıyla pamuk üretimine el konulması Rusya'nın kapitalistleşmesini hızlandırmıştır.

Vitte tarafından yürütülen, 1899'dan 1903'e kadar siyasi muhafazakâr konumda kalarak halka pahalıya mal olacak ekonomik modernleşme politikaları devreye konulmuştur. Ancak söz konusu ekonomik değişim, otokrasiyi hiçbir şekilde rahatsız etmemiştir. Vitte'ye göre, ekonomik reformlarla büyüyen ekonominin istikrarı için tavizsiz bir otoritenin varlığı şarttır. II. Aleksandr reformları, muhalefet hareketini güçlendirmekten başka bir şey yapmamıştır. Ancak yüzyılın başından itibaren siyasi bir çalkantı iklimi hâkim olmuştur. Rus entelijansiyası artık sosyalizme²⁶⁴ Türk-Tatar aydınları Türkçülüğe eğilim göstermiştir.

9 Ocak 1905'e Rusya'da, tüm boyutlarıyla eşi benzeri görülmemiş bir ihtilal yaşanmıştır. İki buçuk yıl sürerek ve toplumun tüm kesimlerinin yaşamını derinden etkilemiş,²⁶⁵ Rus siyasi partileri oluşmuş ve parlamantarizm atılım göstermiştir.

Devrimin tetikleyici dış etmeni 1904 yılında gelişen Rus-Japon savaşıdır. Fakat çarlık kendinden önce modernleşme hızı yakalayan Japonya'nın bu denli zafer elde edeceğini hesap edememiştir. Otokrasinin böyle küçük bir devlete yenilmesi zayıflığı apaçık göstermiş imparatorluk içinde sivil çatışmaları şiddetlendirmiştir. Pyotr Struve ve Pavel Milyukov'un liderliğini yaptığı Özgürlük Birliği illegal olarak teşkilatlanmasını zaten 1903'te başlamıştır. Eylül 1904'te Paris'te gerçekleştirilen bir konferansta, Özgürlükler Birliği, temsili yönetimin genel oy hakkına dayandırılması ve ulusların kendi kaderini tayin etme hakkının tanınması yönünde bir çağrıda bulunan bir blokta yer almıştır. Bu blokta, Sosyalist Devrimciler, Letonyalı Sosyal Demokratlar, Polonyalı

²⁶³ Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu*, 236-237.

²⁶⁴ d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 189.

²⁶⁵ İhtilal, Osmanlı'yı da etkiledi. II. Abdülhamid, 1905 Devrimi'nin etkilerini engellemek için II. Nikolay ile işbirliği yapmıştır. Rus donanmasında çıkan isyanı engellemek için Abdülhamid, donanmaların Ereğli Limanı'na sığınmasına müsaade etmemiştir. XX. yy'ın başında Rusya Müslümanları, Osmanlı'ya eğitim amaçlı öğrenci yollardı. Devrim cereyan ettiği vakit bu öğrencilerin gelmesi de yasaklandı. Rus gazetelerinin ülkeye girişi yasaklanmış, özellikle Azerbaycan üzerinden girişine yasak konulması için Rusya ile iş birliği yapılmıştır.; Eren Tellal, "1905 Rus Devrimi'nin 1908 Üzerine Etkileri", içinde *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed., Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 633-634

Sosyalistler ve diğer azınlık sosyalist grupları da bulunmuştur. Ekim ayının sonunda, Özgürlükler Birliği gizli bir toplantı için Petersburg'da bir araya gelerek otokrasinin yerine anayasal bir yönetim getirilmesi amacıyla siyasi bir kampanya başlatma kararı almıştır. Bu süreçte, Zemstvo'ların yanı sıra çeşitli ilerici kent dumaları ve meslek birliklerinin desteğini sağlamaya yönelik girişimlerde bulunmayı hedeflemiştir. Özgürlükler Birliği üyeleri, kongrenin daha kapsamlı siyasi talepler öne sürmesi gerektiğinde ısrar etmiştir. Sonuç olarak, kongre, tüm bireysel hakların tanınmasını ve Rusya'daki tüm yurttaşlar için tam hukuki eşitliği savunan militan bir siyasi program olan On Bir Tez'in kabul edilmesiyle sona etmiştir. Bölgesel zemstvolar ve kent dumaları, On Bir Tez'i destekleyen kararları kabul etmişlerdir.²⁶⁶

Bu gelişmeler, II. Nikolay'ın artık görmezden gelemeyeceği bir gelişmelere yol açmıştır. Ancak çarın gelişmekte olan krizlere verdiği yanıt, durumu daha da kötüleştirmiştir. 12 Aralık'ta yayımladığı kararnamede, halkın memnuniyetsizliğini gidermek amacıyla yalnızca sınırlı reformların başlatıldığı, farklı dini gruplara yönelik ayrımcılıkla mücadele edildiği ve basın üzerindeki bazı kısıtlamaların kaldırıldığı duyuruldu. Ancak bu kararname ve sonrasında gelen benzer girişimler, hem liberallerle hem de giderek daha radikal bir çizgiye kayan işçi kesimini doğrudan karşı karşıya getirmiştir.²⁶⁷

6 Ağustos tarihli bir bildiri ile seçimle belirlenen temsilcilerden oluşacak Türklerinde dâhil olacağı Devlet Duması'nın toplanacağı duyurulmuştur. Bu meclise yalnızca Hristiyanlar değil, diğer inanç gruplarından temsilciler katılmıştır. 17 Ekim'de yayımlanan bir manifesto (Ekim Manifestosu) ile Devlet Duması, yalnızca danışma organı olmaktan çıkıp yasama yetkisine sahip bir meclis hâline getirilmiştir. Ardından, Devlet Konseyi'nde reform yapılarak, bu reforma göre, konsey artık yalnızca hükümdarın atadığı üyelerden değil, farklı toplumsal sınıflar ve kurumlar tarafından seçilen temsilcilerden de oluşacaktır. Böylece Avrupa'daki örneklerle benzer şekilde iki meclisli bir yasama sistemi kurulmuştur: Üst meclis olarak Devlet Konseyi ve alt meclis olarak Devlet Duması. Yasa tasarısının yürürlüğe girmesi için önce Duma tarafından kabul

²⁶⁶ Murray Bookchin, *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, çev. Ali İhsan Başgöl, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2011), 102-109.

²⁶⁷ Bookchin, *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, 109-110.

edilmesi, ardından Konsey tarafından onaylanması ve son olarak çar tarafından tasdik edilmesi gerekmiştir.²⁶⁸

1906 yılının Mart ve Nisan aylarında imparatorluk genelinde halk temsilcilerinin seçimi gerçekleştirildi. Ancak muhalif basının kışkırtmalarıyla üst düzey devlet ve polis yetkililerine yönelik suikastlar devam etmiştir. Devlet Duması'nın açılışına birkaç gün kala Witte'nin başkanlığındaki bakanlar kurulu istifa etti ve yerine İvan Goremykin liderliğinde yeni bir hükümet kuruldu. Aynı dönemde, bazı değişikliklere uğrayan *Temel Yasalar* yeniden ilan edilerek çift meclisli yasama yapısı resmen kuruldu. Ancak, yasama yetkisi yalnızca bu meclislere verilmiş, yürütme gücü tamamen çarın elinde kalmıştır.²⁶⁹

27 Nisan 1906'da St. Petersburg'da Rusya'nın ilk Devlet Duması açıldı. Ancak iki buçuk ay sonra feshedildi. Ardından yeni bir bakanlar kurulu oluşturularak başına Pyotr Stolypin getirildi. Şubat 1907'de ikinci Devlet Duması toplandı. Merkezde anayasal demokratlar yer alırken, sol kanadı birkaç fraksiyona bölünen sosyalist partiler oluşturuyordu. İlk Dumadan farklı olarak, bu kez monarşist ve Rus milliyetçisi partilerden gelen bazı milletvekilleri de meclise girmeyi başarmıştır. Haziran ayında ikinci Duma da feshedildi ve seçim sistemi bazı değişikliklere uğradı. Bu değişikliklerin yanı sıra, toplumun sol partilere olan güveninin sarsılması ve monarşist ittifakların güçlenmesi sonucunda, yapılan yeni seçimlerde mecliste otokrasi yanlılarından oluşan güçlü bir sağ grup oluştu. Böylece, anayasal monarşi yanlısı 17 Ekim Birliği üyeleri mecliste çoğunluğu elde etti. 1907 yılının Kasım ayında toplanan üçüncü Devlet Duması, yasama çalışmalarına başladı ve bu dönemde ülkedeki ihtilalci hareketlerin etkisi bir nebze azaldı. Sol milletvekillerinin muhalefetine rağmen, Duma bazı önemli yasaları geçirmeyi başarmıştır. Bunlar arasında, Finlandiya'nın belirli konularda imparatorluk yasalarına tabi olması ve güneybatı bölgelerinde zemstvo kurumlarının oluşturulması gibi düzenlemeler yer almıştır. 1 Eylül 1911'de, Başbakan Stolypin suikast ile öldürülmüş, 1912 yılına gelindiğinde, milletvekillerinin beş yıllık görev süresi sona ermiş ve dördüncü Devlet Duması için seçimler yapılmıştır.²⁷⁰

17 Ekim 1905'te yayımlanan üçüncü manifestoya getirilen yeniliklerle birlikte, Rusya otokratik geçmişinden kopmaya başlamıştır. 1906'da seçilen ilk Duma kısa ömürlü

²⁶⁸ İlovayskiy, *Kratkie Oçerki*, 296.

²⁶⁹ İlovayskiy, *Kratkie Oçerki*, 297.

²⁷⁰ İlovayskiy, *Kratkie Oçerki*, 299.

olmuş ve yalnızca iki buçuk ay faaliyet gösterebilmiştir. Ancak 1905'te elde edilen kazanımlar, geri döndürülemez bir şekilde parlamenter rejimin kurulacağına dair umut vermiştir. Rusya tarihinde ilk kez, otokrasi karşıtı böylesine büyük bir reform, tepeden inme bir şekilde Çar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bu süreçte kilit rol oynayan Stolipin, modernleşmeye yeni bir boyut kazandırmıştır. Duma'nın dört kez istikrarlı bir şekilde toplanabilmesi onun başarısıydı ve siyasi hayatın modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak en dikkat çekici reformu tarım reformuydur. II. Aleksandr'ın toprak köleliğini kaldırarak köylüleri kölelikten kurtarıp ancak topraksız bırakan reformları gibi, Stolipin'in tarım reformu da tamamlayıcı bir amaç taşıyordu. Bunun yanı sıra, eğitim ve kültür reformları da onun diğer önemli girişimleri arasında yer alıyordu. 1908'den 1922'ye kadar tüm Rus çocuklarının okula gitmesini öngören yasalar bu dönemde yürürlüğe konmuştur.²⁷¹

Vitte ve Stolipin'in getirdiği reformların, Rusya'nın modern bir ülke olma sürecindeki etkisi büyüktü. Duma ve Zemstvo kurumlarıyla 1914'ün başında parlamenterizmden yararlanan bir ülke haline gelmiştir. Çok sayıda siyasi parti, kamuoyuna farklı nitelikte sorunları taşır hale gelmiştir. II. Aleksandr'ın reformlarından sonra, siyasi modernleşme noktasında II. Nikolay'ın iktidarında son derece büyük değişimler meydana gelmiştir.²⁷²

4.2. 1905 Devrimi ve Kazan Türklerinde Modernleşme ve Örgütlenme

XIX. ve XX. yüzyılın kesişiminde, Rusya'da modern anlamda ilk siyasi partiler oluşmaya başlamıştır. 1905-1907 Rus Devrimi süreci ise, yalnızca yeni siyasi partilerin ve toplumsal örgütlerin ortaya çıkmasına değil, aynı zamanda imparatorluk sınırları içerisindeki milliyetçi hareketlerin de belirgin şekilde güç kazanmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu dönemde, Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan pek çok halk, siyasi hayatta daha görünür ve etkin eylemlerde bulunmaya başlamışlardır. Ülkenin farklı bölgelerinde, özellikle Kazan gibi çok etnik yapılı coğrafyalarda, çeşitli ulusal kimlikleri temel alan siyasi oluşumlar ve örgütler ortaya çıkmıştır.

1901 yılında Kazan'da, medrese talebeleri Çarlık sistemi ve baskılarına karşı çıkmak amacıyla gizli bir teşkilat kurarak *Terakki* adlı bir yayın organı çıkarmışlardır.

²⁷¹ d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 200.

²⁷² Hélène Carrère d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, 201.

Müslümanları Aydınlatmak Teşkilatı (Musulmanskih Blagotvoritelnih Obşçestva) ise kültürel aydınlanma faaliyetleriyle ilgilenmiştir. Daha çok kırsal bölgelerde faaliyet gösteren bu teşkilat, 1905 Duma seçimlerinde de etkin bir rol üstlenmiştir. Diğer yandan, Rus-Japon Savaşı sırasında gizli olarak kurulan *Hürriyet Partisi*'ne birçok Türk-Tatar aydını katılmıştır. Bu grup, ilk Müslüman Kurultayı'nda da aktif bir rol oynamıştır.²⁷³

1905-1907 yılları arasındaki Birinci Rus Devrimi sırasında Kazan'da Bolşevik eğilimli sosyal demokratlar arasında en çok öne çıkan isimler arasında İ.A. Sammer, S.A. Adoratskiy, S.A. Lozovski gibi Rus isimler yer almıştır. Ayrıca bu dönemde, ilerleyen yıllarda Sovyet yönetiminde önemli görevler üstlenecek olan V.M. Skraybin (Molotov) ve S.M. Kostrikov (Kirov) gibi isimler Kazan çıkışlı kimselerdir. Bolşeviklerin siyasal görüşleri, dönemin önemli Tatar sosyalistlerinden olan ve ilk Tatar sosyal-demokrat gazetesi Ural'ın kurucularından Hüseyin Yamaşev başta olmak üzere, G. Sayfutdinov ve G. Kulahmetov gibi isimler tarafından büyük ölçüde benimsenmiştir. Bununla birlikte, Tatar kültür çevresinden bazı önemli isimler de Bolşevik fikirlerine kısmen sempatiyle yaklaşmıştır. Menşevikler arasında ise Kazan'da öne çıkan figürler arasında İbrahim Ahtyamov, V. Denike ve A. Nelidov gibi isimler dikkat çekiyordu.²⁷⁴

1905 Devrimi'nin getirdiği değişimler, Rusya'nın meşruti bir karakter kazanmasını sağlamıştır. İhtilalin yarattığı dönüşümlerle Kuzey Türkleri, örgütlenme fırsatı bulmuş, İhtilal Tatar toplumunun siyasal bilincinde uyanışı tetiklemiştir.

Ancak bu sürece kadar Kazan Türkleri örgütlü bir yapıya sahip değildi; yalnızca eğitim reformlarına dayalı bir ilerleme kaydedilmiştir. Bu süreçte dört siyasi eğilim ortaya çıkmıştır: İttifakçılar, İslahçılar, Tanğcılar ve Sosyal Demokratlar. İttifakçılar grubu, Rusya Türkleri'nin siyasete tam anlamıyla katılımını amaçlamıştır. Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi ise bu teşebbüslerin ilkinin teşkil etmiştir.²⁷⁵ Tüm bu faaliyetler sonucunda, Devlet Duması'nda Müslüman fraksiyonu oluşacak ve birçok Müslüman vekil Jan Baudouin de Courtenay toplanmıştır.²⁷⁶

²⁷³ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 114.

²⁷⁴ Sofiya İvanovna Boyko, "Kazanskoe Gubernskoe Jandarskoe Upravlenie v 1880 - 1917 gg.: Organizatsionnye Osnovy i Deyatelnost v Polietnokonfessionalnom Regione", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çuvaşkiy Gosudarsvenniy Universitet, 2013), 107.

²⁷⁵ Aykut Kartal, "Kazan Türklerinde Örgütçü Bir Aydın: Ayaz İshaki ve Tanğcılar", *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2 (2022): 118.

²⁷⁶ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 114.

1905 yılında Kazan’da kurulan Tanğçılar (Şafakçılar) adını taşıyan örgüt, esasında bu yapı, İdil-Ural bölgesinde faaliyet gösteren Sosyalist-Devrimci Parti'nin yerel bir komitesi olarak faaliyet yürütmekteydi. Örgüt, *Tan Yulduzı (Sabah Yıldızı)* gazetesi etrafında toplanmış ve çalışmalarını bu yayın üzerinden yürütmüştür. Ancak gazete yalnızca altı ay yayımlanabilmiş, Kasım 1906’da kapatılmıştır. *Tan Yulduzı* gazetesinin faaliyetlerine son verilmesinin ardından onun yerini *Tavış (Ses)* adlı gazete almıştır. Her iki gazetenin de editörlüğünü ve yöneticiliğini, Ayaz İshaki (1878-1954) yapmıştır.²⁷⁷ İshaki aynı zamanda *Tanğçılar* örgütünün lider kadrosunda da yer almıştır. Örgütün diğer önemli isimleri arasında ise yazar ve gazetecilerden Fuad Tuhtarov, Şakir Muhammedyarov ve dönemin çeşitli Tatar siyasi figürleri bulunmaktaydı.²⁷⁸

1905 sonbaharında ise Rusya genelinde siyasi mücadelede liberal gruplar örgütsel biçim kazandı. Bu dönemde *Anayasal Demokratlar Partisi (Kadetler)* ile *17 Ekim Birliği (Oktabristler)* adını taşıyan partiler kuruldu. Kadetler, aydınlar, serbest meslek sahipleri, öğretmenler ve orta-alt düzey memurlar gibi toplumsal kesimlerden destek alıyordu. Kadetler, Rusya’da anayasal bir rejim kurulmasını ve kapsamlı reformların gerçekleştirilmesini savunarak liberal hareketin daha radikal kanadını oluşturuyorlardı. Buna karşın *Oktabristler*, daha ılımlı reformları benimseyen hareketin muhafazakâr kanadı olarak öne çıkmıştır. *17 Ekim Birliği* esas olarak büyük sanayiciler, toprak sahipleri ve bir kısım yükseköğretim kurumu hocalarından oluşmaktaydı. Kadet Partisi’nin komiteleri Kazan’ın yanı sıra bölgedeki pek çok taşra kentinde, örneğin Laishev, Çistopol, Tsivilsk ve Yadrin gibi şehirlerde de faaliyet göstermekteydi. Kazan Kadetlerinin basın organları *Kamsko-Voljskaya Reç (Kama-Volga Sözlere)* ve *Kazanskiy Veçer (Kazan Akşamı)* adlı gazetelerdi. Kadetlerin önde gelen isimleri arasında Kazan Üniversitesi profesörlerinden G.F. Şerşenyeviç, A.V. Vasilyev ve A.A. Simolin bulunuyordu. Kadet Partisi içinde Türkler arasındaki en dikkat çekici siyasi figürler ise Muhammediye medresesi öğretmeni Yusuf Akçura ile hukukçu ve Kazan Şehir Duması üyesi Saidgiray Alkin’di.²⁷⁹

Yusuf Akçura Kadet Partisi’nin Merkez Komitesi üyesi olarak da aktif görev yapmıştır. RFDA (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi) kayıtlarına göre Akçura ile

²⁷⁷ Farit Nailoviç Şakurov, “Rasvitiye İstoriçeskih Znaniy U Tatar v Kontse XIX-Naçale XX Vekov”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kazanskiy Gosudarsvenniy Universitet, 2003), 59.

²⁷⁸ Fayaz Şaripoviç Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 136.

²⁷⁹ Huzin vd., *İstoriya Tatarstana*, 136.

Kornilov'un telegraf yazışmaları Yusuf Akçura'nın sadece sıradan bir Türk aydını değil, aynı zamanda dönemin Rus liberal hareketi içinde etkin bir aktör olduğunu göstermektedir. Kadet Partisi Merkez Komitesi'ne Kazan'dan çağrılması, onun merkez siyasetteki ağırlığını ve fikirlerine duyulan ihtiyacı ortaya koyuyordu.²⁸⁰

Diğer yandan, ihtilal Kazan Tatarları içinde sosyal çatışmaların oluşmasına neden olmuştur. Reformcu medrese mezunları, 1905'ten sonraki süreçte Avrupa kültürünün taklitçiliğine yönelmiş ve sosyalist söylemlerin etkisi altına girmiştir. 1900'lü yıllardan itibaren Rusça okur-yazarlığın artması ve Rus sosyal hayatında ortaya çıkan inteligenți (aydınlar) sınıfına aşinalığın yaygınlaşması, Türk aydın sınıfının oluşumunu hızlandırmıştır. Bu yeni aydın sınıfının ilk söylemi, kemikleşmiş ulema sınıfına karşı çıkmak oldu. *Tanğ Yıldızı* gazetesinde, açıkça otokrasinin ve bürokratik devlet sisteminin isyan yoluyla devrilmesi gerektiği fikri işlenmiştir.²⁸¹

4.3. Müslüman Kurultayları ve Duma'da Temsil

Rusya Müslümanlarının siyasi arenadaki ilk temsilcisi Abdürreşid İbrahim kabul edilmektedir. 1895'te *Çolpan Yulduzu* (*Çoban Yıldızı*) adlı broşürü yayınlayarak çarlığa açıkça karşı çıkmış Rusya Türklerine yapılan baskıyı dile getirmiştir. İmparatorluk Türkleri tarafından yazılan ilk siyasi belge niteliğindedir.²⁸²

Türkiye'deki Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmed Vefik Paşa, Muallim Naci ve Ahmed Midhat gibi fikir adamı ve siyasetçilerle tanışmış olan İbrahimov'a göre, İslam'a bağlı kalma şartıyla Batı fikir dünyasına yaklaşmak mümkündür. 1904 yılının Ekim ayında Moskova ve Petersburg'da zemstvo idarecilerinin gayri resmî toplantılarını gözlemlemiş, reform yapılması fikrini öne sürmüştür. 1905 Mart ayında Kazan'a dönmüş; burada Bünyamin Ahmetov ve Yusuf Akçura ile buluşmuştur. Bu doğrultuda büyük bir toplantı organize etmek istemişlerdir. Ahmed Bay Hüseyinov'un evinde, din adamları, zenginler ve diğer tanınmış kişilerden oluşan 60 kişilik bir toplantı yapılmıştır. Reşid Efendi'nin başkanlığını yaptığı toplantıda, Rusya Müslümanlarının durumu görüşülmüştür. Toplantı sonucunda, Müslümanların ihtiyaçlarını bildiren bir dilekçe

²⁸⁰ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, *Sostav TS.K. Partii Naradnoy Svobodı (Kom.-Dem.) Akçurin Yusuf Asafoviç*, 1741129282.

²⁸¹ Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 290-299.

²⁸² Türkçeye çevrilmiş tam metin için bkz.: Abdürreşid İbrahim, *Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar Çoban Yıldızı*, haz. Seyfettin Erşahin, (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2015)

yazılması görevi Mirza Gerey Alkin'e verilmiştir. Petersburg'a bir heyet gönderilecek ve bu heyette Mirza Gerey Alkin, Abdullah Apanayev ve Yusuf Akçura yer alacaktır. Ertesi gün, "Umum Rusya Müslümanları" toplantısının yapılması için Kırım, Kafkasya ve Türkistan Türklerine davet gönderilmesine karar verilmiştir. Akçura, Gaspıralı'ya mektup yazarak kendisini Petersburg'a davet etmiş, İbrahimov ise Topçubaşı'na yazarak Azerbaycan Türklerinin temsilcilerini davet etmiştir.²⁸³

8 Nisan 1905 tarihinde Abdürreşid İbrahim'in ev sahipliğinde Ali Merdan Topçubaşı, Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Âlim Maksud ve Bünyamin Ahtam bir araya gelerek *Müslüman İttifakı* adlı bir parti kurma kararı aldılar. Bu girişime takiben, ikinci istişare toplantısı 20 Mayıs 1905'te Çistay'da gerçekleştirildi. Bu toplantıda Abdürreşid İbrahim, "halkın siyasi ve ekonomik meselelere aşinalığını artırmak amacıyla Neşr-i Maarif" adlı bir derneğin kurulmasını önermiştir. Henüz kesin bir karar alınmamış olsa da, 1905 yılı boyunca cereyan eden olaylar Türkistan'a kadar geniş yankı uyandırmıştır. Orenburg vilayetinden yaklaşık 20 delegenin katıldığı toplantıya, Kazak zenginlerinden Bahtcan Karatay ve Bayram Sal Hacı gibi isimler de iştirak etmişti. Bu kişiler, Abdürreşid İbrahim ile görüşerek, Tatarlar ile Kazakların müşterek bir zeminde hareket etmeleri gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁸⁴

8 Nisan 1905'te alınan kararlar doğrultusunda, Müslüman toplumunun genel temsil toplantısının 10 Ağustos'ta Nijni Novgorod'da (Mekerce) gerçekleştirilmesine karar verildi. Bu doğrultuda, Türklerin yoğun olarak yaşadığı İdil-Ural, Kırım, Kafkasya, Türkistan ve Sibirya bölgelerinden temsilciler toplantıya katılmak üzere gelmeye başladılar. Katılımcılar arasında Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı, Kırım'dan İsmail Gaspıralı, Kazan'dan Seyid Gerek Alkin, Yusuf Akçura ve Fatih Kerimi, din adamları arasında ise Kadı Abdürreşid İbrahim, Musa Carullah Bigi(yev) ve Abdullah Apanay yer aldı. Troyski'den Veli Yauş(ev), Orenburg'tan Zakir Remi(ev), Ahmed ve Gani Hüseyinov kardeşler, Kutlukay Mirza Tevkil(ev), Şah Haydar Şırtlan(ov) ve Selim Gerey Cantüre de toplantıya katılan diğer önemli isimler arasındaydı.²⁸⁵

8 Ağustos 1905'te düzenlenmesi planlanan Kurultay için validen resmi izin talebinde bulunulmuş, ancak bu talep reddedilmiştir. Bunun üzerine, 13 Ağustos'ta Ali

²⁸³ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 120.

²⁸⁴ Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 137.

²⁸⁵ Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 136.

Yauş(ev)'in mihmandarlığında yemekli bir toplantı düzenlenmiştir. Şemşi Esadulla(yev), Haşim Vezir(ev), Ali Merdan Topçubaşı, Ebusuud Ahtem, İsmail Gaspıralı ve Takizade Sata'nın katıldığı bu toplantıda, valilikten yeniden izin alınması yönünde karar alınmıştır. Yeniden yapılan başvuru Ahtem tarafından gerçekleştirilmişse de, bir kez daha olumsuz yanıt alınmıştır. Bu gelişme üzerine, Abdürreşid İbrahim'in girişimiyle bir gemi kiralanarak toplantının su üzerinde yapılmasına karar verilmiştir. Zira mevcut yasal düzenlemelerde nehir ya da deniz üzerinde gemide toplantı yapılmasına dair bir yasak bulunmamaktaydı. Nihayet, 15 Ağustos sabahı saat 09.00 civarında “Gustav Struve” adlı yolcu gemisiyle Oka Nehri üzerinde açılarak Kurultay toplantısı gerçekleştirilmiştir.²⁸⁶

Toplantının temel amacı, Rusya Müslümanlarının bir birlik oluşturarak haklarını savunmaları yönünde ortak bir karar alınmasıydı. Bu kurultaya 120'den fazla kişi katılmıştır Katılımcılar, Rusya Müslümanlarının 16 şubeye ayrılması ve bu şubelerin merkezin göndereceği talimatlara göre hareket etmesi gerektiği konusunda uzlaşmaya varıldı. Etkileri bakımından bu toplantı, özellikle Türkler arasında olumlu bir yankı uyandırmıştır. Toplantıda alınan kararlara göre:

Bugünkü hayat şartları umum Rusya Müslümanlarının siyasi, sosyal ve kültürel işlerinde birleşmelerini gerektirmektedir.

Rusya Müslümanları bu maksatlarına erişmek hususunda Rus terakkiperverleriyle (ilericileri) aynı fikirde olup, halkın oyuyla seçilen vekillerin devleti yönetme, kanunları hazırlama ve yetkili kılınması esasına dayanan hukuk düzenini gerçekleştirmek yolunda faaliyette bulunacaktır.

Ruslara verilen haklar aynen Rusya Müslümanlarına da verilmezse, ikinci maddede belirtilen maksatlara ulaşmak asla mümkün değildir. Rusya Müslümanları bu görüşte olup, siyasi, sosyal ve dini haklarda Ruslarla (aynen) tam anlamda eşit duruma gelmek, halen yürürlükte olan kanunları, hükümet kararnamelerini, yönetim şekillerini, Rusya Müslümanlarına konulan kısıtlamaları, istisnaları ortadan kaldırmak yolunda, meşru maksatlarına ne şekilde olursa olsun erişmeye çalışacaklardır.

Rusya Müslümanları faaliyetlerine devletin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarına (şartlarına) göre yön vereceklerdir. Müslümanlar kendilerini devlette olacak değişikliklere, yeni şartlara, hayat tarzına uygun bir şekilde hazırlamak için itina

²⁸⁶ Salavat Mitatoviç İshakov, *Pervaya Russaya Revolyutsiya i Musulmane Russkoy İmperii* (Moskova: İzdatelstvo Sotsialno-Politiçeskaya Mısl, 2007), 162-172.

göstereceklerdir. Buna göre her yerde ve kendi ihtiyaçlarına uygun her çeşit okul kurarak; kitap, gazete, dergi neşrederek; kütüphane, kıraathane (okuma odası) açarak, halktan toplanan ianelerle halkı bugünkü güncel şartlara göre yetiştirmeye çalışacaklardır.

Bu dört maddede belirtilen gayelere ulaşmayı kolaylaştırmak için, Müslümanların belli zamanlarda toplanacak kongreleri tarafından verilecek talimata göre hareket edecek, yerel “meclisler “ teşkil edilecektir.”²⁸⁷

15 Ağustos 1905’te gerçekleştirilen ilk toplantının ardından, kongrenin toplanması sorumluluğunu, siyasi parti sıfatıyla hareket eden İttifak’ın Kazan şubesi üstlenmiştir. Bu doğrultuda, Kazan Komitesi’nin aktif üyelerinden Yusuf Akçura harekete geçmiş ve kongrenin 15 Ocak 1906 tarihinde Sankt-Peterburg’da yapılacağını ilan etmiştir. Bu süreçte, Ekim Manifestosu ilan edilmiş; Rusya, meşrutiyetçi bir monarşiye geçtiğini duyurmuş ve Devlet Duması’nın kurulacağı bildirilmiştir. Bu gelişmeler Türkler üzerinde olumlu etki yaratmıştır. 19 Ocak’ta, Petersburg’ta yapılacak kongreye tüm Müslüman bölgelerin temsilcileri gelmeye başlamıştır. Ali Merdan Topçubaşı tarafından Rusça olarak hazırlanan 23 maddelik *İttifak* tüzüğü ile 79 maddeden oluşan program taslağı okunmuş ve müzakere edilmiştir.²⁸⁸ Kongrede Kadet Partisi ile işbirliği konusu da tartışılmış; bazı bölgelerde Kadetlerle ortak hareket edilmesi yönünde karar alınmıştır:

Geçen yıl ilan edilen İmparator Hazretlerinin 17 Ekim beyannamesi ve 12 Aralık tarihli fermanına binaen Müslümanlar, Rusya İmparatorluğunun başşehrinde, İmparator Hazretlerinin, Yüce Hükümetin, Rus toplumu ve basınının önünde Müslümanların dini ihtiyaçlarını tespit ile ilgili meseleleri halletme ve Devlet Duması seçimleri hakkında fikirlerini açıklamağa karar vermişlerdir.

Rusya’nın çeşitli sosyal grupları, hükümetten izin alarak yaptıkları kendi kurultaylarında kendi fikirlerini bildirdiler. Fakat biz (Müslümanlar), kanuni hakkımıza diğer vatandaşlar gibi, kurultay yapmak için hükümete müracaat ettikse de maalesef ricamız bugüne kadar neticesiz (cevapsız) kaldı. Hükümetin bu haksız davranışı karşısında biz Müslümanlar 13-22 Ocak tarihlerinde düzenlenen mecliste (toplantı) bir nizamname (tüzük) hazırladık. Buna göre, Devlet Duması seçimlerine çok az bir zaman kaldığından bütün Rusya

²⁸⁷ Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 139.

²⁸⁸ Yusuf Ekinci, *Gaspıralı İsmail* (Ankara: Ocak Yayınları, 1997), 38.

*Müslümanları “Konstitüsyon Demokrat (Meşrutiyetçi Demokrat) Partisi” ile işbirliği yaparak, bu parti çevresinde seçimlere katılacaklardır. Bunun dışında Rusya Müslümanları Duma seçimlerine kendi nüfusları nisbetinde üyenin seçilmesini sağlanması gerektiğine dair kararlarını gerçekleştirmek için imkân verilmesini talep etmektedirler.*²⁸⁹

16-21 Ağustos 1906 yılında Nijniy Novgorod (Mekerce) şehrinde, gizlilik kaygısı duymadan 800 delegenin katılımıyla III. Rusya Müslümanları Kurultayı gerçekleştirilmiştir. Bu sırada I. Duma, 10 Mayıs 1906 yılında toplanmış, 21 Temmuz’da ise çok fazla talepten dolayı kapatılmıştır. Kongre başkanlığını Ali Merdan Topçubaşı yapmıştır.²⁹⁰ Yusuf Akçura, kongredeki konuşmasında bu kongrenin bütün dünya Müslümanlarına değil, sadece Rusya Türklerine hitap edeceğini belirtmiştir. Bu noktada, Bulgar Müslümanlarının ve Avusturya’da Leh ve Çek milliyetçilerinin siyasi partiler aracılığıyla siyasal mücadele yürüttüğünü ve milliyetçi eğilimlere sahip olduklarını ifade etmiştir. Kongrenin ana konusunun en önemli noktası eğitimdi. Buna göre, Kazan’dan muallim Abdullah Apanay başkanlığında 15 kişilik bir komisyon kurulmasına karar verildi. Alınan kararlarla birlikte *İttifak* siyasi parti niteliğine bürünmüştür. Programı ise Kadet’lere yakındı. Akçura zaten Ocak 1906’da bu partiye kaydolmuş Parti Merkez Komitesi üyeliğine seçilmişti.²⁹¹ 30. Madde en mühim maddeyi teşkil etmektedir Buna göre mahalli şiveyle birlikte Türkiye Türkçesi okutulup öğretilcektir.

Kongre sonucunda alınan kararlar şunlardır:

1. *Bütün köylerde Müslüman çocukların ilk tahsillerini yapabilmelerini sağlayan okullar açılacaktır.*
2. *Müslümanların çok sayıda yaşadıkları yerlerde iki sınıflı ortaokullar açılacaktır.*
3. *Okullarda eğitim ana dilde olup, Arapça alfabe kullanılır. Rus dili eğitimi ilkokullarda mecburi değildir, ancak ortaokullarda ders programına alınmalıdır.*
4. *İlkokula alınacak çocuklar sekiz yaşından ufak olmamalıdır.*
5. *İlk ve ortaokullarda tedrisat 4 yıl olup, ders yılı köylerde 1 Ekim’den 15 Nisan’a, şehirlerde 1 Eylül’den 15 Mayıs’a kadar sürer.*

²⁸⁹ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 137.

²⁹⁰ İshakov, *Pervaya Russaya Revolyutsiya*, 253.

²⁹¹ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 137-145.

6. Ortaokullara ancak ilkokulu bitirenler alınacaktır.
7. Müslüman çocukların eğitimleri, imkân dâhilinde her yerde aynı programa göre yapılacaktır.
8. Okullarda tek bir programın tespiti gayesi ile Mayıs 1907'de Rusya'nın muhtelif şehirlerinde, mesela Kazan, Petropavlovsk (Kızılyar), Taşkent, Tiflis, Bahçesaray ve benzeri merkezlerde kongreler düzenlenmelidir.
9. Ağustos 1907' de Kazan' da bütün Rusya Müslümanları öğretmenlerinden seçilecek delegelerin bir kongresi düzenlenecektir. Burada mayıs sonunda çeşitli şehirlerde yapılan kongrelerin kabul ettikleri programları birleştirme işi yapılacak ve “Bütün Rusya Muallimler Birliği” kurma meselesi görüşülecektir.
10. Okullarda sağlık kurallarına önem verilecektir.
11. Okulların tanzim ve tamiri için gerekli masraflar devlet, Zemstvo (özel idare) ve belediyeler tarafından yapılacaktır. Bu iş ilkokul mecburiyetinin kabulünden sonra veya önce gecikmeksizin tatbik edilecektir.
12. Her Müslüman erkek ve kız çocuğu için ilkokul eğitimi mecburi olacaktır.
13. Okulların yönetimi ve teftişi Müslümanların elinde olacaktır.
14. Mektepler yerli ahali tarafından seçilen bir heyetin gözetimi altında olacaktır.
15. Öğretmenler yerli halkın gizli oyları ile seçilecektir.
16. Öğretmen okullarının ihtiyacı karşılayacak sayıda öğretmen yetiştirmelerine kadar bazı okullarda eğitimciler yetiştirecek iki sınıflı kurslar açılacaktır.
17. Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi şehirlerde erkek ve kız öğretmen okulları açılacaktır.
18. Müslüman okullarının öğretmenleri ve talebeleri, askerlik görevi ve başka hususlarda Rus meslektaşları ile aynı haklardan yararlanırlar.
19. Şehirlerde Rus lisesinde tahsil görenlere ana dili ve edebiyatı okutulur ve öğretilir.
20. Okullarda okutulacak kitapları ve en iyi eserlere verilecek mükafatları belirlemek için Bütün Rusya Öğretmenler Kongresi 'nde bir komisyon kurulacaktır.
21. Rus dilinde eğitim yapan öğretmen okullarında din öğretimi ve ana dil dersleri daha esaslı yapılmalıdır.
22. Müslüman çocukların okudukları Rus okullarının pedagoji ve mütevellî heyetlerine Müslümanlar da üye olarak seçilir.

23. *Medreselerde (yüksek okul) eğitim ve maddi imkanların geliştirilmesi, programlara fen derslerinin de konulması gerekmektedir.*
24. *Dini bir müessese olan medreselerin gözetimi ıslah edilmiş ruhani müesseselere devredilmelidir.*
25. *Medreselerin program ve talimatları yüksek dini müesseseler tarafından teşkil edilen heyetler tarafından hazırlanır.*
26. *Medrese talebeleri Rus ortaokul talebeleri ile eşit hukuka sahiptirler.*
27. *Medresede müderris olanların, mahallelerdeki imamlık sıfatından ayrı tutulmaları, sadece imam-hatip sıfatlarını haiz olanların müderrislik yapmaları lazımdır.*
28. *Medreseler halk tarafından seçilen imam ve mütevellilerin gözetimi altında olacaktır.*
29. *Müderrislik hakkını almak için*
 - a) *Seçilmiş olmak.*
 - b) *İmtihan vermiş olmak,*
 - c) *Dini meclis tarafından tasdik edilmiş olmak gerekmektedir.*
30. *Edebi Türk dilinin (Türkiye Türkçesinin) öğretilmesine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman talebeleri için ortaokullarda (iki ve üç sınıflı) mecburi olup, imkân dâhilinde ilkokullarda da okutulmalıdır.*
31. *Medreselerin masrafları vakıflardan ve talebelerden alınan ücret ile karşılanır.*²⁹²

Duma'da temsiliyet meselesi, Kazan Türkleri açısından değerlendirildiğinde, diğer imparatorluk Müslümanlarıyla (örneğin Türkistan Türkleri ve Kafkasya Müslümanları) karşılaştırıldığında farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Kazan Türklerinin büyük çoğunluğu zemstvoların bulunduğu vilayetlerde yaşamamıştır. Bu durum, onları siyasal katılım açısından daha avantajlı bir konuma getirmiştir. Nitekim diğer Müslüman halklara kıyasla Devlet Duması'nda daha etkin bir rol oynamışlardır.²⁹³

I. Duma'da yer alan 25 Müslüman vekilden 12'si Kazan Türklerinden oluşmaktaydı. Ancak II. Nikolay, 7 Temmuz 1906 tarihinde Duma'yı feshetmiştir. Ancak bu karara karşı bir tepki olarak Trudovik milletvekilleri tarafından kaleme alınan "Vıborg Manifestosu"na imza atanlar arasında Müslüman vekillerden S. Alkin, S. Cantürin ve E.

²⁹² Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 147-150.

²⁹³ Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 247

Ahmetov da bulunmaktaydı. II. Duma, 20 Şubat-1 Haziran 1907 tarihleri arasında toplanmış, bu dönemde Kadet Partisi 99 sandalye elde etmiştir. Bu sandalyelerin 15'i İdil-Ural Türklerine aitti. Ali Merdan Topçubaşı, Müslüman milletvekillerini Kadetlerden bağımsız olarak örgütlemeye yönelik bir girişimde bulunmuştur. Ancak bu çağrının ardından Müslüman vekillerin bir kısmı Rus Trudoviklerle iş birliği yapmaya yönelmiştir. Buna karşılık, Kazan Tatar mebusları Kadetlerin siyaset felsefesi ve programına bağlı kalmayı sürdürmüşlerdir.²⁹⁴ Müslümanların Kadet Partisi'ne ilgi göstermelerinin başlıca sebebi, bu partinin programında Rusya'nın tabiiyetindeki tüm milletlere eşit haklar tanınmasını öngören madde olmuştur.

Birinci ve ikinci Devlet Duması seçimlerinde Rusya Müslümanları büyük gayret sarf ederek mümkün mertebe Kadet adaylarının seçilmesini sağlamaya çalışmışlardır. Ancak zamanla Kadet Partisi'nin daha ziyade Yahudilerin meselelerine ilgi gösterip diğer milletlerin menfaatlerini ihmal ettiği anlaşıncı Müslümanların bu partiye olan rağbeti azalmıştır.²⁹⁵

III. Duma döneminde hem Kadetler hem de Müslümanlar oldukça zayıf konumda kalmışlardır. Dördüncü Duma ise 15 Kasım 1912 ile 16 Şubat 1917 tarihleri arasında faaliyet göstermiştir. Bu dönemde Duma'da yalnızca altı Müslüman milletvekili yer almıştır.²⁹⁶ Bu isimler: İbn Emin Ebusuud Ahtemov, Abdüllatif Bayteryakov, Muhammed Dalgatov, Mini hacettin Minnialiyev, Kutluğ Muhammed Tevkilev ve Muhammed Yusuf Caferov'dur.²⁹⁷ Tatar okullarında İslam dininin öğretilmesi amacıyla Müslüman vekillerin girişimleri sonucunda devlet tarafından maddi yardımın onaylanması sağlanmıştır. Öte yandan, Müslüman mebuslar halktan gelen eleştirilere karşı kamuoyundaki imajlarını iyileştirmek ve toplumu siyasi gelişmeler hakkında bilgilendirmek amacıyla 1910-1916 yılları arasında *Milliyet* adlı yayın organı çıkarmışlardır.²⁹⁸

²⁹⁴ Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 244-259.

²⁹⁵ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, *Tsirkurlyar 6 Deloproizvodstva № 105310 C Trebovaniyem Prinyatiya Mer K Nedopuşeniya Proizvodstva Denejnih Cborov C Musulmanskogo Naseleniya Dlya Okazaniya Pomoşi Musulmanskoy Fraktsii Gosudarstvennoy Dumı.*, 09.06.1916, 102260468, 3.

²⁹⁶ Rorlich, *Volga Tatarları*, 250-251.

²⁹⁷ Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı* (İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011), 187.

²⁹⁸ Rorlich, *Volga Tatarları*, 250-251.

RFDA arşivindeki polis istihbarat raporlarına göre, 1914 yılında Almanya ve Avusturya ile savaşın ilanı üzerine, Müslümanlar hükümete yardım etmekten ziyade siyasî ve içtimaî bir mevki elde etmek niyetiyle Petrograd'da *Müslüman Asker Ailelerine Yardım Komitesi* tesis etmiş ve bir sıhhiye birliği kurma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ancak bu komite, kongrenin kararlarını uygulamada faal olamamış ve Müslüman halk nezdinde itibarlı bir mevki elde edememiştir.²⁹⁹

1914 yılında, *Sıratü'l-Müstakim* adında bir teşkilatın kurulacağına dair çıkan haberler Müslüman ilerici basında büyük bir endişe uyandırmıştır. Muhammed Safa Bayazıtov, Bayraşev ve diğer kurucular tarafından tesis edilmek istenen bu teşkilatın gayesi, Rus Müslümanlarını geçmiş ve güncel İslamî meseleleri tetkik etmek, maarifi yaymak ve mutlak sadakatle monarşiye bağlı kalmak şartıyla Müslümanların refahını artırmak olarak ilan edilmiştir. Ancak bu teşebbüs, ilerici Müslümanlar tarafından Rusya'daki aşırı sağcı partilere benzetilerek şiddetle eleştirilmiş ve *Turmuş* gazetesinde Duma üyeleri Tevkelev, Akhtyamov ve başkaları imzasıyla yayınlanan bir açık mektupta, bu hareketin Müslümanların tarihi geçmişi ile çelişip, kültürel gelişimini engelleyeceği beyan olunmuştur. Haziran 1915'e gelindiğinde ise, Orta Rusya Müslümanlarının Şeyhülislamı Muhammedyar Sultanov'un vefatı üzerine, Müslüman ilericiler, bu makama kendi görüşlerine uygun bir zatın tayini için yoğun bir kampanya başlatmışlardır. Ne var ki, hükümetin Muhammed Safa Bayazıtov'u bu makama tayin etmesi ilericiler arasında büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Müslüman gazetelerde Bayazıtov'a karşı sert bir kampanya başlatılmış ve bu atamaya karşı Duma'daki Müslüman fraksiyonuna ve bazı üyelerine (bu arada Kerenski'ye de) protesto telgrafları gönderilmiştir.³⁰⁰

3 Eylül 1915'te Duma'nın feshi sonrasında Müslüman ilericiler arasında bir canlanma görülmüş ve gizli bir kongre düzenleyerek diğer siyasi hareketlerle ilişkilerini ve bir ortak eylem programı belirlemeyi tartışmışlardır. Mart 1916'da Müslüman fraksiyon nezdinde özel bir istişare bürosu kurulmuş ve bu büro Kazan, Ufa, Orenburg ve Troitsk şehirlerinden dört temsilciden teşkil edilmiştir. Bu istişarelerde Müslüman oluşumunun hükümete muhalefette yer alması ve imparatorlukta başka milletlele iş birliği yapması kararlaştırılmıştır. Bu kanadın faaliyetlerini desteklemek amacıyla bazı

²⁹⁹ RFDA, *Tsirkurlyar 6 Deloproizvodstva*, 3.

³⁰⁰ RFDA, *Tsirkurlyar 6 Deloproizvodstva*, 4.

bölgelerde para toplanmış, imamlar vaazlardan sonra bağış toplamıştır. Bu durumun önüne geçmek için geleceğin Sovyet askeri figürü Tümgeneral Anton Karloviç Klimoviç 9 Mayıs 1916'da para toplanmasına mani olunması için Astrahan, Bakü, Kazan, Orenburg, Tavriya, Tiflis ve Ufa Vilayetleri Jandarma Müdürlükleri'ne, Petrograd Şehri Ohranka Müdürüne ve Türkistan Bölgesi Ohranka Şubesi Müdürüne genelge göndermiştir.³⁰¹

4.4. Bir İç Modernleşme: Ceditçilik

Devlet'e göre 1905 Devrimi ise devlet açısından beklenmedik bir şekilde, özellikle Ceditçiler için önemli imkânlar yaratmıştır. Türkler, Rusya'daki idari ve siyasi modernleşme sürecine doğrudan dâhil olamasalar da, kültürel alanda bir reform hareketine yönelmişlerdir. Bu yenileşme fikri yalnızca Rus modernleşmesinin etkisiyle şekillenmemiş; Osmanlı'nın siyasi ve diğer alanlarda ki tecrübeleri de bu süreçte Türk aydınları üzerinde önemli bir etki yaratmıştır.³⁰²

Aynı zamanda bir iç modernleşme süreci de yaşanmıştır. Rusya Türkleri içinde İsmail Gaspıralı'nın adı, Usul-ü Cedit ile çok yan yana anılır hale gelmiştir. Gaspıralı'nın okuma yazma öğretme ve öğrenmede uygulanan metotları onun tarafından kaleme alınmıştır. Usul-ü Cedit hareketi, yayılma alanı bulmaya çalışarak geliştirilen Usul-ü Savtiye yöntemi ve heceleme sistemi ile çakışır hale gelmiştir. Bu durum, anlayışlar arasında Kadimcilik ve Ceditçilik tartışmalarını yaratmıştır.³⁰³

Ancak uygulayıcıları sadece onunla sınırlı kalmamış; bu noktada eğitim sahasında modernleşme eğilimine giren tek kişi de değildir. Bu metot, esasında Rusya Müslümanlarının aydınlanması amacıyla geliştirilmiş; XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazan'dan Şihabeddin Mercani, Abdülkayyum Nasrı ve Hüseyin Feyizhani öncülüğünde İdil Türkleri tarafından uygulanmıştır. Kazan Türklerinde modernleşme fikri, Mercani'nin öğrencisi Feyizhani tarafından dini okullarda reform yapılması irdelenmiştir.³⁰⁴

³⁰¹ RFDA, *Tsirkurlyar 6 Deloproizvodstva*, 7.

³⁰² Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 51.

³⁰³ Savtiye metodu ile (harflerin seslerine dayanan eğitim metodu) okutulan okullara "Usul-ü Cedit Okulları", bu harekete de "Usul-ü Cedit" adı verilmiştir.

³⁰⁴ Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 51.

Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesi vasıtasıyla reform hareketi, Rusya Türkleri arasında yayılmaya başlamıştır. İdil-Ural'daki aydınlar, bu usulü öğrenmişler ve gittikleri yerlere bu sistemi uygulamışlardır. Hadi Maksudi bunun bir örneğidir.³⁰⁵

Gaspıralı modernleşmenin eğitim alanında başlatılması gerektiğine inanmıştır. Neden olduğunu ve Türkler üzerindeki zorunluluğu şu şekilde ortaya koymuştur:

*1881 senesi topladığım malûmata nazaran Rusya Türklerinde 16 bin küsur mahalle mektebi, 214 medrese-i Arabiye mevcut olup, bu 16 bin mektepte yarım milyon Türk çocuğunun beşer sene ömürleri çürütüldüğü halde onlara Türkçe beş satır okuyup yazma bile öğretilmediğini ve ancak Kur'ân, namaz duaları öğretilmekle iktifa edildiğini gördüm. Bu mahalle mektepleri sırf dinî addolunduklarından resmen İdare-i Sedyelerin (dinî idarelerin) nezaretinde, hakikatte ise hiç kimsenin nezaretinde bulunmuyorlardı. Bu boş mektepler hür mektepler idiler ki, efkâr-ı umumiye (kamuoyu) hareketlense, mektep işine sevk edilse hayli iş görmek mümkün olurdu kanaatiyle efkâr-ı umumiye hareketi getirmek ve mektep işine sevk etmek için Tercüman'ın her sayısında ve bütün seyahatlerimde bu mesele ile uğraştım.*³⁰⁶

1890-1900 yılları arası, Usul-ü Cedid'in en geniş alana yayıldığı ve en yoğun şekilde uygulandığı dönemdir. Gelişen ve dönüşen ekonomik yaşamın içerisinde yer alan Tatar burjuvazisi, bu yeni eğitim sistemine kayıtsız kalmamıştır. Rus hükümeti, bu okulların açılmasına engel olmuyor; ancak hiçbir katkıda da bulunmuyordu. Bu okulların finansmanı, gelişmekte olan zengin sınıf tarafından sağlanmaktaydı. Birçok yerdeki Tatar burjuvazisi, okulların açılmasına, birçok öğrenciye burs verilmesine ve öğretmenlerin maaşlarının ödenmesine katkı sağlamıştır. Örneğin; Sibiry'a'dan Nimetullah Hacı, Kazan'da Ahmet Bay, Orenburg'da Gani Bey, Şakir ve Zakir Remievler, Simbirsk'te Akçurinler ve Ufa'daki zengin aileler buna örnek teşkil etmekteydi. 1905-1907 yılları arasında Kazan'daki okulların %90'ında Usul-ü Cedid tarzında eğitim verilmeye başlanmıştı. İhtilalin getirdiği yeniliklerle birlikte, İdil-Ural bölgesinde bu tip okulların

³⁰⁵ Gaspıralı'nın metodu, Türkler arasında başarı kazanmış ve yayılmıştı. Bu sebeple pek çok kişi Bahçesaray'a gelerek bu metodu öğrenmeye çalışıyordu. Bu vesileyle Bekir Efendi, Ryazan vilayetinde Han Kirman (Kasım'da) yeni bir okul açtı. Bu okul vasıtasıyla yeni usul, Tambov ve Penza gibi vilayetlerde de uygulanmaya başlandı. 1890'larda bu yerlerde yalnızca iki ya da üç okul açılabilirdi.: Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 51.

³⁰⁶ İsmail Gasprinsky (Gaspıralı), "Türk Yurdcularına", Türk Yurdu, 1/7 (1912):110.; Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 52.

sayısı artmıştır. 1905 yılında, Usul-ü Cedit'in uygulandığı mekteplerin sayısı 5 bine ulaşmıştır. Kazan'da yeni metotla eğitim veren en önemli okul ise Muhammediye Medresesi idi. Hem maddi imkânları hem de eğitim kalitesi bakımından güçlü bir eğitim kurumuydu. Söz konusu eğitim kurumlarında yalnızca erkek çocukları değil, kız çocukları da eğitim alabilmekteydi. 1913 yılında, Kazan'da kız çocuklarına yönelik eğitim veren bir mektep açılmıştır.³⁰⁷

Diğer Türk-Tatar şehirlerinde de benzer gelişmeler görülmektedir. Örneğin; 1908'de Tetüşi'de, 1909'da Troisk'te, 1913'te Orenburg'da kız mektepleri açılmıştır. Usul-ü Cedit'in kazandırdığı eğitim bilinci sayesinde, yaklaşık 20 milyon Müslümanın yaşadığı Rusya'da, 1910 yılı itibariyle bin kitap basılmış ve 14 basımevi kurulmuştur. Ayrıca 200'den fazla kişi Rus üniversitelerinden mezun olmuştur. Ancak 1905 Devrimi'ne kadar Rusya Türkleri sadece 11 gazete çıkarabilmiştir. Bunlar içinde en uzun ömürlü olan, 1883'ten 1918'e kadar yayın hayatını sürdüren Tercüman gazetesidir. Devrimden sonra Türklerin kendi dillerinde gazete sayısı hızla artmış ve 1905-1918 yılları arasında gazete dağılımı şu şekilde olmuştur: 87 Tatarca, 65 Azerice, 22 Özbekçe, 8 Kazakça ve 2 Türkmence. Kitap yayımında ise, 1911 yılında çıkan 60 romanın 48'i Kazan'da basılmıştır. Kazan'da yazı dili Tatarca olmak üzere; *Beyanü'l-Halk* gazetesi 1400 tirajla, *Yıldız* gazetesi 2400 tirajla, *Kazan Muhbiri* 500 tirajla, *Yalt-Yurt* gazetesi ise 1200 tirajla yayımlanıyordu. Sosyalist gazeteler arasında ise *Tanğ Yıldızı* ve *Azad* gazeteleri ön plana çıkmaktaydı.³⁰⁸

Bu hareket, uzun süre bilimsel gelişmelerden uzak kalan Türk toplulukları için önemli bir eğitim ve kültür mücadelesine dönüşmüştür. Rusların işgal yönetimi ve cehaleti teşvik eden politikalarına rağmen, bu hareket sayesinde Türkler eğitim seviyelerini yükseltmiş ve kültürel ile millî bir uyanışın gerçekleşmesini sağlamıştır. 1905 İhtilali'ne doğru Ceditçilik geniş bir şekilde benimsenmiş ve bu doğrultuda aydın bireyler yetişmeye başlamıştır. Asırlarca sindirilmeye çalışılan Türk halkları, bu dönemde siyasi hayata katılım yönünde adımlar atmaya başlamıştır.

Din âlimlerinden Gilman Ahund ve Alimcan Barudi'den, Hadi Maksudi ve Şakircan Tahiri'ye; bu okullarda yetişen Ayaz İshaki'ye kadar birçok aydın, bu hareketin

³⁰⁷ Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 55-114.

³⁰⁸ Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 55-114.

öncü destekçileri arasında yer almıştır. Bu bağlamda, modernist ve Türkçü yönüyle öne çıkan Gaspıralı İsmail, yürüttüğü yayın faaliyetleriyle (Tercüman gazetesi başta olmak üzere), imparatorluk Türklerinin modernleşmesi ve gelişmesi yönünde bir “iç modernleşme” sürecine öncülük etmiştir.

Avrupa tarzı eğitimi çağdaşlaştırarak bilimsel düşüncenin yaygınlaştırılması ve teşvik edilmesi amaçlanmıştır; bunun yanında Türk dünyasında ortak bir yazı sisteminin geliştirilmesi fikri, Türk birliğinin sağlanması yolunda önemli bir adım olarak görülmüştür. Ceditçiliğin Kazan merkezli aydınlanma hareketinin öncüleri Abdurrahman İlyasi (1856-1895), Miftaheddin Akmollla (1831-1895), Fatih Halidi (1850-1923), Zahir Bigiyev (1870-1902) ve Musa Akyiğitzade (1864-1923), Rıza Fahreddin (1868-1936), Fatih Kerimi (1870-1937) ve Şemseddin Kültesi (1855-1930) dir.³⁰⁹

Ceditçilik hareketi, Türklerin ekonomik hayata katılımı ve ekonomik bağımsızlıklarının sağlanması üzerinde de önemle durulmuştur. Dini bakımdan ise, toplumsal yapının iyileştirilmesi hedeflenmiştir; yardımlaşma, toplumsal dayanışma ve sosyal birliktelik anlayışıyla çeşitli cemiyetler kurulmuş ve cemiyet bilincinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Ceditçilik hareketiyle birlikte Kazan Türkleri arasında eğitim, kadın hakları, ekonomik bağımsızlık ve toplumsal dayanışma gibi alanlarda başlayan dönüşüm süreci, 1905 Devrimi’nin sağladığı görece özgürlük ortamında siyasal taleplerin ve toplumsal örgütlenmenin güç kazanmasıyla sonuçlanmıştır.

4.5. Türk-Tatar Aydınlanması ve Türkçülük Hareketi

XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu sınırları içerisindeki Türk nüfusu 14 milyona ulaşmıştır. Bu topluluklar içerisinde hem kültürel hem de iktisadi bakımdan en güçlü konumda olanlar, 1897 nüfus sayımına göre yaklaşık 2 milyon kişiden oluşan İdil Tatarlarıdır. Entelektüel birikimleri ve toplumsal dinamizmleri sayesinde, Türk dünyası içinde öncülük rolünü üstlenme imkânını da elde etmişlerdir. Kazan Türklerinden sonra Kırım ve Azerbaycan Türkleri de Türkçülük düşüncesinin gelişiminde önemli roller oynamışlardır.³¹⁰ Diğer yandan, Güney Azerbaycan Türklerinde 1890'lardan itibaren modernleşmenin getirdiği bilinçle milliyetçilik düşüncesi doğmaktaydı. Yakın zamanlarda gerçekleşen 1908 Osmanlı İkinci Meşrutiyeti, Rusya’nın 1905 Devrimi ve

³⁰⁹ Yahya Abdullin, “Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları Arasında Aydınlanma Hareketi”, 175-176.

³¹⁰ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* 15-16.

1905-1907 İran Meşrutiyet Devrimi, sırasıyla Osmanlı, Rusya ve İran'daki devrimler, Türkçülüğün gelişmesine katkı sağlamıştır. Ancak Rusya ve İran modernleşmesinde bu iki devrim, her ne kadar basın özgürlüğünün getirdiği olanakları sunsa da, örneğin İran'da Fars milliyetçiliğinin gölgesinde kalmış, Rusya'da ise Stolipin gericiliği ile takibata uğramıştır.³¹¹

Tatar aydınlanması ile millî bilincin oluşum süreci ise, eş zamanlı olarak gelişmiştir. Tatar aydınlarına göre, bir milletin tarihinin araştırılması ve bilinmesi, o toplumun ilerlemesi yolunda karşılaştığı engelleri ortadan kaldırır. Çünkü tarih, hem eğitici hem de bilgilendirici yönüyle millî bilincin gelişmesini ve milletin varlığını sürdürmesini sağlamaktadır. Abdünnasır Kursavi, Abdurrahim Utız-İmeni (1754-1854) ve İbrahim Helfin (1778-1829) gibi isimlerin XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında ortaya koyduğu aydınlanma fikirleri, Tatarlar arasında başlangıçta fazla kabul görmemiştir. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu fikirler yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Şihabeddin Mercani ve Kayyum Nasırı gibi aydınlar ise Tatar tarihinin araştırılması konusunda önemli katkılar sağlamışlardır.³¹²

Abdünnasır Kursavi (1771/72-1812) ile birlikte Tatar aydınlanması başlamıştır. Bu aydınlanma hareketi, yalnızca Rusya Türkleri nezdinde değil, İslam dünyası ölçeğinde de yeni fikirlerin ortaya atılmasına zemin hazırlamıştır. Kursavi, Türkistan'daki kütüphanelerde yer alan eserleri inceleyerek eleştirel fikirlerini *el-İrşadu li'l-İbad* adlı eserinde ortaya koymuştur. Hac dönüşünde İstanbul'a uğramış, burada Hariciye Nazırı Âsım Paşa ve Münir Paşa ile görüşmüş; dönüş yolculuğuna dair izlenimlerini ise *Rihletü'l-Mercani* adlı eserinde bir araya getirmiştir.³¹³ Tatar ve Türkiye Türkü aydınları arasında ki ilişkiler geçmişten beridir süre gelmiştir. Tatar aydın ve ilim insanları hac yolculuğunda İstanbul'a uğrar, aldıkları izlenimleri gittiği yerde aktarır ya da elde ettikleri kitap vb. şeyleri materyalleri İdil-Ural'a götürürlerdi.³¹⁴

Şihabeddin Mercani de tıpkı Kursavi gibi İslam dünyasındaki dogmatizme karşı çıkmıştır. Hayatı boyunca 24 eser kaleme alan Mercani, 1876 yılında açılan Rus-Tatar

³¹¹ Ümid Niayeş “İran Azerbaycanı'nda Türkçülük Akımı ve Osmanlı Etkisi (1900-1925)”, içinde XVIII. *Türk Tarih Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 856-870.

³¹² Yahya Abdullin, “Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları”, 178.

³¹³ Yahya Abdullin, “Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları”, 175.

³¹⁴ Yahya Abdullin, “Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları”, 175.

Öğretmen Okulu'nda dokuz yıl boyunca hocalık yapmıştır. Tatarlar arasında tarih bilincinin oluşmasına öncülük eden Mercani'nin en önemli eseri *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* adlı eseridir.³¹⁵

Mercani'nin öğrencisi ve Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri bölümünde okutman olan Hüseyin Feyizhane, 1853 yılında Petersburg'daki faaliyetleri sırasında İmparatorluk Arkeoloji Kurumu'na üye seçilmiştir. Mercani ile benzer fikirleri paylaşan Feyizhane, medrese dışı bir eğitim modelini savunmuş; Avrupa tarzında Tatar okullarının açılması gerektiğini ileri sürmüş ve bir Tatar üniversitesinin kurulmasını istemiştir. Türk dünyasının önemli aydınlarından biri olan Kayyum Nasırı ise Tatarlar arasında ilk ansiklopedist olarak kabul edilmektedir. Edebiyattan fiziğe kadar farklı alanlarda ders kitapları yazmış; kırktan fazla eser kaleme almıştır. En önemli eseri *Fevâkihu'l-Cülesâdır*. Tatarcanın Arapça, Farsça ve Osmanlıca etkisinden arındırılması gerektiğini savunmuş; bu yönüyle Tatarcılık fikri üzerinden Türkçülerin tepkisini çekmiştir.³¹⁶

Gaspıralı ise Türkçülüğün Tatarlar arasında gelişiminde Kazanlı Aydınlardan sonra milli rol oynamıştır. Moskova'daki öğrenim yılları, onun Rus entelektüel çevreleriyle temas kurmasına ve dönemin siyasal düşünce dünyasını yakından tanımasına olanak sağlamıştır. Bu süreçte, Slavofil hareketin önde gelen temsilcilerinden gazeteci Mihail Nikiforoviç Katkov (1818-1887) ile yakın bir dostluk geliştirmiş; böylelikle Rus siyasal yaşamının şekillenmesi ve özellikle Panslavist hareketin örgütlenme biçimini doğrudan gözlemleme imkânı elde etmiştir. Bunun yanı sıra, Aleksandr Herzen (1812-1870), Vissarion Belinski (1811-1848) ve Dimitry Pisarev (1840-1868) gibi dönemin önemli düşünürlerinin eserleriyle de tanışarak, farklı siyasal ve edebi akımların görüşlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Moskova'daki bu entelektüel birikim ve gözlemler, siyasal düşünce dünyasını kaçınılmaz biçimde etkilemiştir.³¹⁷ Öte yandan İlminski, Gaspıralı'nın asıl faaliyetlerini Rus modernleşme çerçevesine dâhil olmaksızın, Rusya Türkü Müslümanları arasında yürüttüğünü Pobedonoşev'e şu şekilde ifade etmektedir:

³¹⁵ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* 19-20.

³¹⁶ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 21-22.

³¹⁷ Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 27-30.

Dikkatinizi çekerim ki, Bahçesaray'da Tercüman gazetesini çıkaran Gasprinski'nin gayeleri şunlardır:

1.Rus İmparatorluğu'nun müslüman tebaası arasında, İslami esaslardan ayrılmaksızın Avrupai eğitimi yaymak ve İslami fikri Avrupai eğitimle kaynaştırmak;

2.Çok sayıda, karışık ve değişik dillerde (lehçelerde) konuşan Rus Müslümanlarını birleştirmek ve pekiştirmek. Msl. Alman birliği gibi;

3. Kendi yayın organlarıyla Osmanlıca'yı Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak dili yapmak.

Şimdi ne olacak? Duyduğuma göre, Kazan'da Tatarca gazetelerin ve ayrıca ders kitaplarının sayısı her geçen yıl artmaktadır. Kitapların muhtevası Avrupai, dili Osmanlıcadır. Bu, Gaspralı ve yandaşlarının Tatarlar'a modern eğitim vermeyi arzuladıklarını, fakat bunu Rusya kanalı ile yapmak istemediklerini anlatmaktadır. Böylece Tatar aydınları, Rusya Müslüman kültür merkezi kurma gayesi içindedirler.³¹⁸

Bu gelişmelerin akabinde Stolipin de Rusya Türklerinin Türkçü ve milliyetçi eğilimlerini imparatorluğa tehdit olarak görüyordu. İçişleri bakanlığı'nın Kazan Şubesine ihtilalci ve milliyetçi çevrelerin faaliyetleri jurnallenmiştir.³¹⁹ 11 Mayıs 1907 tarihinde Kazan Guberniyası Jandarma İdaresi Müdürü'nden Polis Dairesi'ne gizli ibareli rapora göre Kazan'da "Bregi" adlı bir örgütün varlığından söz edilmektedir buna göre;

Polis Dairesine arz ederim ki, bağlı bulunduğum İdarede, 2 Mayıs tarihli ve 5045 numaralı Kazan Valisi'nin teklifi üzerine, Kazan şehrindeki şakirdler (Müslüman öğrenciler) arasında hükümet karşıtı ajitasyon faaliyetlerinin "Bregi" adında bir birlik örgütlenmesi şeklinde tezahür etmesi üzerine, Ohrankaya³²⁰ usulüne uygun bir yazışma süreci başlatılmıştır.³²¹

1905 ihtilali yalnızca Rus İmparatorluğu'ndaki yüksek ve orta öğretim kurumlarını değil, aynı zamanda Tatar medreselerini de etkilemiştir. Bu bağlamda, Yusuf Akçura'nın

³¹⁸ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 28-29.

³¹⁹ Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 310.

³²⁰ Ohranka, çarlık gizli polis teşkilatı.

³²¹ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, *O Musulmanskih Uçaşihşya Gor. Kazani i Ob Organizatsii Soyuza "Breçi"*, 16.06.1910, 1022043146. 2-3.

öğretmenlik yaptığı Muhammediye medresesi muallimlerinin öğretim faaliyetlerine ilişkin Tatar müftüleri tarafından İçişleri Bakanlığı'na sunulan dilekçede başvuranlar, söz konusu medrese öğretmenlerini suçlamakta ve çocuklara yeni yöntemle eğitim (Ceditçi) verdiklerini belirtmişlerdir.³²²

Ceditçi ve Çarlık Rejimi karşıtı Tatar hareketleri ihtilalci olarak adlandırılmış, zaman zaman Sosyalist hareketlerle Türk-Tatar milliyetçi hareketler çarlık rejimine olan muhalif eğilimlerinden kaynaklı aynı potada değerlendirilmiştir. Albay Kostantin İvanoviç Kalinin'in 1907 yılında yazdığı Ohranka raporlarına göre Ceditçi ve çarlık rejimi karşıtı Kazan'da ki hareketler ihtilalci olarak nitelendirilmiştir. Bu çerçevede "Bregi" yapılanması 1905 Devriminin Kazan Tatarları etkinin üzerinde ki en somut örneklerinden biridir. Kazakov, Galikaev ve Aitov gibi tüccar, Apanayev ve Galejev kardeşler gibi müderrislerin yer alındığı bu yapılanma mühalif Müslüman ihtilalci bir örgüt olarak gösterilmiştir:

Kazan şehrinde Müslüman talebeler arasında "Bregi" cemiyetinin teşkiline dair, Ohrana Nizamnamesi hükümleri tahtında icra olunan yazışmaların takibine dair dosya.

Kazan Guberniyası Jandarma İdaresi Başkanı

Albay Kalinin

Gizli

11 Mayıs 1907

Soruşturmanın İkmaline Dair Tebliğ

Polis Dairesi'ne saygıyla arz ederim ki; ilişkide, Kazan Valiliği makamına takdim olunmak üzere, adı geçen müderrisler Abdullah Apanayev ile Galimuzan ve Kalihdzan Garejev kardeşlerin Kazan Guberniyası sınırlarından başka herhangi bir Müslüman cemaat mahalline nakilleri ve Kazan şehri sakinlerinden tüccar Abdülhamid Kazakov, Sadık Galikaev ve Süleyman Aitov'un bir sene müddetle ikametgâhları olan Kazan'da polisin sürekli gözetimi altına alınmaları hususunda tarafımdan yapılan arz ilişkide ekte sunumuştur.

KARAR

³²² Ramil Fanaviyeviç İslamov, "Kazanskıe Medrese XIX-Naçala XX V. V Dokumentah i Materialah", *Gasırlar Avazı- Eho Vekov*, 1/2 (2008): 214

1907 yılı, Ağustos ayının 18. günü, Kazan şehrinde.

Ben, Kazan Guberniyası Jandarma İdaresi Başkanı Albay Kalinin, mevcut dosyayı inceledikten sonra şu hususlar tespit edilmiştir:

Yürütülen yazışmalar sonucunda, Kazan Guberniyası'ndaki Tatar medreseleri ve mekteplerinde öğrenim gören şakirdler (öğrenciler) arasında teşkil edilen "Bregi" adlı ihtilalci birliğin liderlerinin kimlikleri tahakkuk ettirilememiştir.

Bununla birlikte, yapılan tahkikat neticesinde Kazan şehrinde mukim olan şu şahısların, Kazan Guberniyası sınırları içerisinde faaliyet gösteren Müslüman ihtilalci partisine mensubiyetleri açığa çıkmıştır:

Abdullah Apanayev, Salihdzhan ve Galimdzhan Galeev kardeşler, Kazanlı tüccarlar: Abdülhamid Kazakov, Sadık Galikayev ve Süleyman Aitov, Ayrıca Samara Guberniyası köylüsü Muhammed Gayaz İshakov. (Muhammed Gayaz İshakov hakkında, zararlı ve hükümet aleyhtarı faaliyetleri nedeniyle, idaremece Ohrana usulü mucibince bir yazışma yürütülmüş ve bu durum, Ağustos ayı içerisinde 8436 numaralı belgeyle Kazan Valiliği'ne arz edilmiştir.)

Her ne kadar Apanayev, Galeev kardeşler, Kazakov, Aitov ve Galikaev hakkında evvelce idareimizde bir tahkikat yürütülmemiş ise de, mevcut yazışmaların izhar ettiği vakıalar neticesinde, bu şahısların siyasî sadakat ve güvenirliliklerine dair ciddi şüpheler doğmuştur.

Özellikle müderrisler Apanayev ve Galeev kardeşlerin, köylü Muhammed Isakov ile birlikte, mahallî Tatar ahalisi arasında ihtilalci ve hükümet aleyhtarı propaganda faaliyetlerini yönlendirdikleri, bu maksatla Kazan Guberniyası'ndaki Tatarların meskûn olduğu bölgelerde ihtilalci ajitasyonu teşvik ettikleri ve suç teşkil eden parti yayınlarını doğrudan veya "Bregi" birliği öğrencileri aracılığıyla yaydıkları tespit edilmiştir.

Kazanlı tüccarlar Abdülhamid Kazakov, Süleyman Aitov ve Sadık Galikaev'in ise doğrudan ihtilalci faaliyetlere katılmadıkları, ancak maddî destek sağladıkları ve evlerinde adı geçen partinin gizli toplantılarına izin verdikleri belirlenmiştir.

Müderrisler Abdullah Apanayev ile Salihdzhan ve Galimdzhan Galeev kardeşlerin geçici olarak Türkiye'de, tüccarlar Kazakov, Galikaev ve Aitov'un ise geçici olarak Nijni Novgorod Panayırı'nda bulundukları anlaşılmıştır.

Bu itibarla, mezkûr şahısların faaliyetlerinin siyasî emniyet açısından son derece muzır ve müşkil doğurucu mahiyette olduğu kanaatine varılmış, yerel Müslüman ahalinin sukûnet ve asayişini temin etmek maksadıyla;

KARAR VERİLDİ:

Ohrana Tüzüğü'nün 33. ve 34. maddeleri uyarınca:

Müderresler Abdullah Apanayev ile Salihdzhan ve Galimdzhan Galeev kardeşlerin Kazan Guberniyası'ndan, Kazan'a komşu olmayan diğer guberniyalardaki Müslüman cemaatlere nakledilmeleri,

Tüccarlar Abdülhamid Kazakov, Sadık Galikaev ve Süleyman Aitov'un ise bir yıl süreyle ikamet yerleri olan Kazan şehrinde açık polis nezareti altında bulundurulmaları hususunda, bu yazışmanın Kazan Valiliği'nin yüksek takdirine sunulmasına karar verilmiştir.

Kazan Guberniyası Jandarma İdaresi Başkanı

Albay Kalinin³²³

İstihbarat raporlarında Pan-Türkizm ile Pan-İslamizm birbirinin yerine kullanılmıştır çoğu zaman. Bu faaliyetler çerçevesinde 11 Aralık 1910 tarihli Çarlık Polisi İstihbarat raporuna göre *Yıldız* gazetesi editörü, Kazan'dan *Tercüman* editörü Aliasker Kemaleddinov, Orenburg'dan Fatih Kerimov son zamanlarda basında hem muhafazakâr hem de ilerici Tatarları birbirine düşman olmamaya, aksine ortak düşmana karşı birleşmeye çağırmaya çalıştığını rapor etmektedir. Buna göre ortak düşmanın Rus hükümeti olduğunu, Türklerin birleşerek bir ulus oluşturması gerekliliği üzerinde durduklarını ve Tatarlar arasında ki siyasi ayrılıkların hükümetin bir zayıflatma politikası oldukları propagandası yapıldığını rapor edilmiştir. Eğer bu gerçekleşirken Türkçü fikirlerin gerçekleştirilmesinin çokta uzak olmayacağı belirtmektedir.³²⁴

Diğer yandan Rus gazetelerinde İdil-Ural bölgesinde Türkçü ve Jön Türk propagandalarına dikkat çekilirken, aynı raporlarda 1904 ve 1905 yıllarında Ayaz İshakî'nin önderliğinde birleşen özellikle öğrenci çevresi, faaliyetlerinin Jön Türkler ile benzerlik gösterdiğini belirtmektedir. Bu dönemde söz konusu çevreler kendi kendilerini

³²³ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, *Ob Abdulle Apanayeve i Bratyah Galeevykh Obvinyayemih v Prinadlejnosti K Kazanskoy Musulmanskoj Revolyutsionnoy Partii*, 07.05.1907, 1022045899, 1-3.

³²⁴ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, *Musulmanskoje Dvijeniye Panislamizm Kazanskaya Guberniya Agenturnie Svideniya*, 10.11.1910, 10224074 Ç. 28 L. B., 2.

eğitmek için çeşitli okuma grupları oluşturmuş, gizli bildiriler ve gazeteler yayınladığını, 1905'in sonu ve 1906'nın başında bu gruplar yeni bir biçim alarak illegal partilere dönüşmüş ve iki gruba ayrılmışlardır. Birinci grup sosyalistlerle, ikinci grup ise sosyal demokratlarla birleşmiş, her biri kendi organizasyonlarını kurarak kendi programları doğrultusunda faaliyet göstermeye başlamıştır. Her ne kadar farklı gruplara ayrılırsa da pratikleri Jön Türkleri gösterdiği raporlarda özellikle altı çizilmiştir.³²⁵

Çarlık istihbaratı Ayaz İshaki'yi adım adım izlemiş Britel kod adlı haber alma elemanının verdiği bilgiye göre; Gayaz İshakî, sürgünden kaçarak sahte bir kimlikle St. Petersburg'da bulunmakta, Şakir Muhamediyarov da Petersburg'da yer aldığı bildirilmiştir. Faud Tuktarov, Kazan'da, öğrenci Orlih'in evinde kalmaktadır. Abdurrahman Davletşin-Hüseynov da Kazan'dadır ve ünlü milyoner Hüseynov'un evinde yaşamaktadır. Bazı kaynaklara göre, partiye ait arşivin Davletşin-Hüseynov'un himayesinde olduğu ve partinin yazışmalarının onun aracılığıyla yürütüldüğü belirtilmektedir. *Yıldız* gazetesinin yaptığı yayınlardan ötürü gazetenin kapatılması ve yayıncısına para cezası verilmesi amaçlandığı belirtilmektedir.³²⁶

Bu gelişmeler olurken İçişleri Bakanı Spolipin, 7 Ekim 1910 tarihli II. Nikolay'a yazdığı raporda Jön Türklerin İdil-Ural, Kırım ve Türkistan'da Türkçülük faaliyetleriyle ilgili raporunda; Pan-Türkist faaliyetlerin engellenmesi ve kontrespiyonaj faaliyetleri yürütülmesi konusunda uyarıyordu buna göre:

Bakanlığa ulaştırılan malûmata göre, Jön Türk hareketinin liderleri, fikirlerinin propagandasını yalnızca Türkiye sınırlarıyla sınırlı tutmayarak, İslam'ın diğer ülkelerde de yeniden canlanmasına hizmet etmeye ve özellikle Rusya'da Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm fikirlerini geliştirmeye karar vermişlerdir. Bu amaçla, Jön Türk liderleri, Mekke'den dönen hacı kılığında tüccarlar ve benzeri kimseler görüntüsü altında, yeni fikirlere bağlı ve birtakım münevverleri Rusya'ya göndermişlerdir. Bunlar, Müslüman tebaamız arasında İslam dünyasının vahdeti fikrini tahkik etmek üzere görevlendirilmiştir. Devletimizin birliğine karşı son derece tehlikeli olan bu propagandacılar, ağırlıklı olarak Tatar ve genel anlamda Müslüman ahalinin yoğun olduğu Volga bölgesine, ardından Kırım, Kafkasya ve Türkistan bölgesine gönderilmektedir. Türkiye'den başlatılan bu teşebbüsün son

³²⁵ RFDA, *Musulmanskoe Dvijenije*, 2.

³²⁶ RFDA, *Musulmanskoe Dvijenije*, 2-3.

derece ehemmiyet arz etmesi ve İslamî-siyasî bakımdan merkez olarak gördükleri Türkiye'ye meyil gösteren ve Müslüman tebaamız arasında ayrılıkçı eğilimlere sempati duyan azımsanmayacak sayıda şahsın zaten mevcut bulunması sebebiyle, yukarıda arz olunan hususlara Zât-ı Âlînin özel dikkatini çekmeyi gerekli görmekteyim. Şüphesizdir ki, kültürel bakımdan bize hasım bir devlet olan Türkiye'nin siyasî mensupları tarafından tebaamız Müslümanlara yapılacak her türlü tesir kökünden bertaraf edilmelidir. Bu nedenle, mahallî şartların özelliğine göre Ekselanslarınızca alınacak genel önlemlerden bağımsız olarak, Türkiye'den gelen bu tür şahısların ortaya çıkışı konusunda en sıkı gözetimin kurulmasını ve tespit edilmeleri hâlinde, derhal kesin tedbirler alınarak sınır dışı edilmelerini arz etmekteyim.

Ortaya çıkacak vakalar ve ittihaz olunacak tedbirler hakkında tarafıma süratle mâlumat verilmesi Zât-ı Âlînize buyrulmuştur.

İçişleri Bakanı,

Devlet Sekreteri Stolipin³²⁷

10.11.1910 tarihli bir diğer raporlarda yansıdığı üzere Müslümanların yaptığı kongre ve toplantılar titiz bir şekilde izlenmiş, Mayıs veya Haziran aylarında Ufa şehrinde Müslüman din adamlarının katılımıyla bir kongre düzenlenmesinin planlandığı junallenmiştir. Bu kongrede, Müslüman okullarında görev yapan öğretmenlerin genel eğitimi ile Müslüman ruhani sınıfını ilgilendiren bazı diğer meseleler hakkında görüş alışverişi yapılacağını, ancak kongre katılımcıları arasında yer alması beklenen Pan-İslamistler, fikirlerinin geniş ölçekte propagandasını yapmayı ve imkân bulmaları hâlinde bu düşünceye hizmet edecek bir büro kurmayı dahi planlandığını belirtmektedir.³²⁸ Ancak esas kaygı güdülen husus Pan-İslamizden çok Türkçülük olmuştur.

Türkçü hareketler çok gizli ibareli raporlarda Rusya'nın merkezden uzak bölgelerindeki yerel güvenlik birimlerinde bile kaygı uyandırmıştır. PBDA arşivde yer aldığı üzere, Türkçü faaliyetlerin önüne geçmek için Türk halkları'nın dil ve kültürüne daha aşına olunması gerektiği ve bunun için devlet memurlarının özel kuralara tabi

³²⁷ Perm Bölgesi Devlet Arşivi, *Po Soobşeniyyu Departamenta Duhovnih Del MVD O Panislamistkom Dvijeni V Rossii, Raportı Uyezdnih İspravnikov O Deyatelnosti Magometanskogo Duhovenstva, Spiski Musulmanskih Obşestv i Duhovnij Lits, Uvolennih S Zanimaemih İmi Doljnostey, i Dr.*, 27.10.1910-04.06.1916, F.65 O.5 D.104, 1.

³²⁸ RFDA, *Musulmanskoe Dvijeniye*, 2-3.

olunması gerektiği raporlanmıştır. 12 Ocak 1911 tarihli V.A Lopuhin'e yazılan rapora göre:

Çok Gizli

12 Ocak 1911

Aziz Efendim,

Viktor Aleksandroviç,

Yüksek Bilgilerinize malum olduğu vechile, İmparatorluk dâhilinde bulunan Tatar-Müslüman ahalisi arasında, geçtiğimiz asrın altmışlı senelerinden itibaren, Rusya'daki İslam dünyasının dinî ve kültürel sahada tefrik edilmesi, keza doğu sınır mıntıkalarında meskûn, İslamiyet'i kabul etmiş soydaş kavimlerin Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması maksadını güden bir hareket vücut bulmuş bulunmaktadır.

Anılan hareket, son on yıllık devrede bilhassa büyük bir kuvvetle gelişmiş ise de, ancak son birkaç sene zarfında aleniyet kazanmış, bu doğrultuda icra edilen tahkikat neticesinde, Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm (Pan-Turanizm) cereyanlarının serbestçe yayılmasına imkân sağlayan şartların, mahallî hükümet erkânınca yeterince bilinmediği tereddütsüz şekilde sabit olmuştur.

Mezkûr cehaletin en mühim amillerinden biri, devlet hizmetinde bulunan memurların kahir ekseriyetinin, yerli halkların lisânlarına vukufsuz bulunması ve keza bu halkların hukukî, dinî ve içtimâî hayatına dair malumatının noksan olmasıdır.

Yüce Efendim V.A. Lopukhin Hazretlerine

Bu keyfiyet nazar-ı dikkate alınarak ve adı geçen cereyanlara bilhassa ilmî ve kültürel vasıtalarla karşı durmanın lüzumu göz önünde bulundurularak, Hükûmetin en mühim ve acele mesaisi, doğu kavimlerinin lisânına, itikadına ve hayat tarzına vakıf memur kadrolarının süratle teşkil edilmesi olarak görülmektedir.

Bu maksatla, Yüce Bakan Hazretleri, Sankt-Peterburg'da mevcut bulunan Uygulamalı Doğu Akademisi nezdinde, İçişleri Nezareti'ne mensup ve Müslüman unsurların yoğun olduğu mahallerde hizmet ifa eden memurlar için hususi ders kolları teşkil edilmesine karar buyurmuşlardır.

Bu ders kollarında, başlıca yerli grupların lisânları ve şubeleri, bu kavimlerin tarihî ve kültürel hususiyetleriyle ve dinî-ictimâî hayat şartlarıyla irtibatlı olarak tahsil ettirilecektir.

Tahsil müddeti, güz ve kış devreleri olmak üzere, her devre dört ayı ihtiva edecek şekilde sekiz ay olarak tayin olunmuştur.

Dersiyenin yaz mevsimi zarfında asli memuriyetine avdet ederek vazifesine devam etmesi, ancak öğrendiği lisânları tatbikî olarak tekmil etmesi şart koşulmuştur.

Mezkûr tahsil masrafları, İçişleri Nezareti bütçesinden karşılanacak olup, kurslara devam eden memurlar resmî görevli addedilecek ve maaşlarını almaya devam edeceklerdir.

İşbu suretle Yüce Yüksek Makamınıza arz ederim ki, tarafınıza merbut vilayet teşkilâtı dâhilinde ve yerlerde hizmet etmekte bulunan zevattan, Yüce İzninizle, bu kurslara iştirak arzusunu izhar edecek kimselerin isimlerinin mümkün olan en kısa müddet zarfında bildirilmesi gerekmektedir.

Bu vesileyle, Yüce Şahsiyetinize derin hürmet ve kayıtsız şartsız sadakat hislerimi arz ve beyan eylerim.

No: 11491

Aralık 1910³²⁹

Raporlarda geçtiği şekliyle Pan-İslamizm, genel bir tanımlama için kullanılmıştır. Özellikle milliyetçi ve antiemperyalist söylemleri taşıyan çevreler ve Türkçüler, Pan-İslamcı olarak tanımlanmıştır. Örneğin, İj-Bubi Medresesi baskınında, polis arama yaptığı birçok materyalde Pan-İslamizm'in varlığına dair çok az delil bulurken, Türk-Tatar milliyetçiliğine ilişkin çok fazla delil bulunmuştur. Devletin elinde yeterli tercüman bulunmadığı için Oryantalist Nikolay Katanov, materyalleri analiz edip okumuştur; ancak delillerin yönünün milliyetçilik yönünde olduğunu belirten Katanov da takibe alınmıştır. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle Türkçü faaliyetlerin gözlenmesi askıya alınmıştır.³³⁰

4.6. Osmanlı'da Kazanlı Aydınlar ve Etkileri

³²⁹ PBDA, *Po Soobşeniyyu Departamenta Duhovnih Del*,

³³⁰ Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 331.

Türkçülüğün teorik olarak mimarlarından olan Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmail Bey'in düşünsel mirasından önemli ölçüde etkilenmiştir. 1883 yılında ailesiyle birlikte İstanbul'a göç etmiştir. Kazanlı burjuva sınıfına mensup bir aileye doğan Akçura (Kazanlı Akçurinler), Osmanlı ve Rusya Türkleri arasında ortak bir kimlik ve toplumsal bilinç inşasını zaruri gören bir perspektife sahiptir. Ona göre, Türkler ve Tatarlar, tarihin ve kültürün ortak potasında yoğrulmuş tek bir milletin ayrılmaz unsurlarıdır ve bu birliktelik aynı potaya yerleştirilip, ideolojik bir kimlik etrafında bütünleşmelidir. Özellikle Çarlık Rusyası'nın otoriter ve baskıcı siyasal ortamı, Rusya Türklerine 1905 Devrimi öncesinde herhangi bir fikrî hareket alanı tanınamış; buna mukabil Osmanlı coğrafyası, Türkçülük fikriyatının gelişip yayılabilmesi için çok daha elverişli bir yere dönüşmüştür. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında bu aydın zümre, fikirlerini daha serbestçe ifade edebilmek ve siyasal mücadelelerini sürdürebilmek amacıyla Osmanlı'ya göç etmeye başlamışlardır.³³¹

Yusuf Akçura'nın yanı sıra, 1905 Devrimi'nin yarattığı siyasal ve entelektüel ortamdan beslenen Rusya Türk entelijansiyası, bu sürecin kazanımlarını Osmanlı coğrafyasına taşımada mühim vazife görmüştür. Gaspıralı İsmail Bey, Dağıstanlı Mizancı Murad ve Türk kökenli olmasa da dönemin sosyalist enternasyonal çevreleriyle temas hâlinde bulunan Parvus Efendi, devrimin başarısızlıkla neticelenmesinin ardından Osmanlı'ya yönelen göç dalgasının öncüleri arasındadır. Bu süreçte Akçura ile birlikte Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali gibi aydınlar, aynı zamanda Rusya'daki ilk Duma'nın açılışına iştirak eden heyet içerisinde de bulunmuşlardır. 1905-1906 yılları arasında III. Müslüman Kurultay'ını toplayarak Rusya Müslümanlarının haklarını müdafaa etmişlerdir. Özellikle 1905 yılında sonra gelen aydınlar iktidara karşı muhalif tutumları istenmeyen kişiler ilan edilmesine yol açmıştır. Türkiye'ye gelen aydınlar entelektüel seviyeleri yüksek, birkaç lisana hâkim Avrupa'yı ve Avrupa Düşünce dünyasını yakından tanıyan kimselerdir.³³²

1905 İhtilali'nin doğurduğu görece liberal atmosfer, Türkçülüğün daha geniş kitlelere ulaştırılabileceği bir propaganda ortamı oluşturmuş; bu bağlamda özellikle basın-yayın alanında serbetlik oluşmuştur. Kazan'da neşredilen *Kazan Muhbiri* ve

³³¹ Kemal Şenoğlu, *Yusuf Akçura: Kemalizm'in İdeoloğu* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 20-22.

³³² Tellal, "1905 Rus Devrimi, 633-634.

Orenburg merkezli *Vakit* gazeteleri bu ideolojik gelişimin araçları hâline gelmiştir.³³³ Mezkûr devrim, Akçura'ya yalnızca teorik düzlemde değil, aynı zamanda pratik ve tarihsel olarak değişen toplumsal-siyasal tecrübeleri doğrudan gözlemleme ve değerlendirme fırsatı da sağlamıştır. Nitekim Şenoğlu'na göre, Akçura'nın 1905 süreciyle kazandığı bu tarihsel tecrübe, daha sonra Osmanlı'daki gelişmelere de etki etmiştir:

*1905 Rus Devrimi pratiği, iki bakımdan Akçura için önemli bir deneyim olmuştur. Birincisi, burjuva demokratik bir devrime bizzat tanıklık etmiş, içinde yer almış; ikincisi ise milli burjuvazinin işçi sınıfı ile ittifakının nesnel sonuçlarını değerlendirme imkânını yakalamıştır. Bu deneyim, hem Jön Türk hem de Kemalist Devrim aşamalarında doğru stratejiyi izleme olanağı kazandırdığı gibi, Akçura'nın daha sonraki yıllarda kaleme aldığı yazılardan da görüyoruz ki, dönemin birçok aydınına göre daha doğru toplumsal ve siyasal çözümler yapmasına da olanak vermiştir.*³³⁴

1905 Rus Devrimi, yalnızca Rusya sınırları içerisindeki siyasi ve toplumsal dengeleri sarsmakla kalmamış; aynı zamanda Rusya Türkü entelijansiyasının düşünsel yönelimleri vasıtasıyla Osmanlı siyasal düşünce hayatına da dolaylı etki meydana getirmiştir. Yusuf Akçura ve Ali Hüseyinzade gibi öncü aydınlar, Rusya'da bulundukları dönemde özellikle *Narodniçestvo* (Halkçılık) akımından etkilenmiş; İstanbul'a geldiklerinde bu düşünsel mirası *Halka Doğru* isimli dergi aracılığıyla Osmanlı entelektüel ve siyasal çevrelerine taşımışlardır. *Narodniçestvo* hareketi, ilk olarak Balkanlar'da ve Ermeni siyasal çevrelerinde etkili olmuş; zamanla halkçılık ve milliyetçiliği birbirine içkin kılacak şekilde dönüşmüştür.³³⁵ Halkçılık düşüncesi yalnızca *Halka Doğru* dergisinde değil, aynı zamanda *Türk Yurdu* mecmuasında işlenmiştir. Türk Yurdu dergisi, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmed Emin Yurdakul'un öncülüğünde kurulmuş; halkçılığı ulusçuluk düşüncesiyle harmanlayan yayın çizgisiyle Türkçülüğün fikirsel gelişimini ilerletmişlerdir.³³⁶

Ulusçuluk ve Halkçılık aynı ekseninde gelişmiştir. Osmanlı düşün dünyasına giren giren Halkçılık terimi bu noktada Rus Narodnizminden etkilenmiştir. Söz konusu

³³³ Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 22.

³³⁴ Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 22.

³³⁵ Eren Tellal, "1905 Rus Devrimi'nin 1908 Üzerine Etkileri", 634-635.

³³⁶ Yılmaz Özkaya, "Mehmet Emin Resulzade'nin Yeni Kafkasya Dergisi Çerçevesinde Azerbaycan Komünist Partisine Eleştirileri", 100. *Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* içinde, Yunus Koç, Mikail Cengiz, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018), 328.

Narodnizm hareketi, 1825'te Dekabrist Ayaklanması'nın başarısızlığa uğramasının ardından, 1820'lerin sonu ile 1830'ların başlarında şekillenen bir harekettir. İlk Narodnik örgüt 1830 yılında kurulan "11 Numaralı Odanın Edebî Topluluğu" idi. Narodnizmin kurucu düşünürleri: M. A. Bakunin, V. G. Belinskiy, A. İ. Gertsen ve N. G. Çernişevskiy'dir. Tek bir hareket olarak şekillenmemiştir. Her ne kadar temel fikir "Halka Gitme" ve çarlığa karşı mücadele olsa da, bu amaca ulaşmak için izlenen yollar farklıydı. Anarşist, Sosyalist ve Liberal olarak kollara ayrılan bir harekettir.³³⁷

"Halka Doğru" ifadesi, doğrudan narodniklerden, Rusça "K Narodu" mottosundan alınmıştır. Hareket, Rusya Türkü Türkçüleri tarafından getirilmiştir. Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali gibi isimler, aynı zamanda Panslavizmden etkilenmişlerdir. Toprak'a göre halkçılık, Marksist sosyalizmden ayrılmakta; Türk halkçılığı, Durkheim'in sosyolojik kuramından etkilenmiştir. Türkçü aydınlar, Marksist sosyalizmden ziyade Batı solidarist kimliği benimsemişlerdir. Modernleşme sürecine geç dâhil olan iki ülke, Rusya ve Osmanlı, Batı dünyasında zorlu süreçler sonucunda demokrasiyi aynı çizgide izlememiş; bu sebeple popülizm, demokrasinin yerini almıştır. Kentleşme sürecinin yeterince gelişemediği ülkelerde, ulusun esas direği köylü sınıfı olarak görülmüş ve köy, ulusal değerlerin arandığı bir yer hâline gelmiştir. En somut örneklerinden biri Türkçüler Milli Talim ve Terbiye Cemiyetinde etkinlik göstermişler, Anadolu'da faaliyetlerde bulunmuş, Köy Kütüphanesi ve Köy Hocası Kütüphanesi kitap dizinleri kurmuşlardır.³³⁸

Böylelikle, Rus siyasal modernleşmesi sürecinin bir ürünü olan Narodniçestvo hareketinden etkilenen bu aydınlar, halkçılık ve ulusçuluğu birbirinden ayrı değil, aynı ideolojik kökün farklı tezahürleri olarak görmüşlerdir. Bu tip bir yaklaşım, iki düşünce çizgisinin tek bir düşünsel potada bütünleşmesini sağlayarak halk merkezli siyasal tahayyül ile etnik-kültürel kimliğe dayalı milliyetçilik arasında ayrım gözetmeden yeni bir sentez ortaya konmuştur. Zira Narodnizm'in esas temel bileşeni halka gitme ve halkı çarlığa karşı örgütlemektir. Halk kavramının öne çıkması ve esas milleti teşkil eden bileşenin köylü halkı olduğu tasavvur edilmiştir. Bu ideolojik harmanlanmanın en dikkat

³³⁷ V. N. Kirsanov, "Narodniçestvo", *Prosveşeniye i Poznaniye*, 10/17 (2022): 2-4

³³⁸ Zafer Toprak, "Türkiye'de "Narodnik" Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918)", içinde *Türkler*, ed., H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 801-806.

çekici sonucu ise, milliyetçi ve Türkçü damarların belirginleşerek Osmanlı siyasi hayatında etkili olmasıdır.

Ancak Türkçülüğün gelişim aşaması ve farklı gelişim çizgileri mevcuttur. Örneğin Veled Çelebi, Necip Asım ve Mehmet Emin çevresi, II. Abdülhamid döneminden kalma eski Türkçülerdir. “Selanik Tayfası” olarak adlandırılan Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin ve Ali Canip çevresi, en son ise Rusya Türklerinin oluşturduğu; başta Yusuf Akçura olmak üzere Ağaoğlu Ahmet, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet İbrahimov, Hüseyinzade Ali, Ayaz İshaki ve Halim Sabit gibi isimlerdi. Türkçülüğün Rusya damarını Kazan ve Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. 1909’da *Türk Derneği*, 1911 yılında *Türk Yurdu Cemiyetini* ve *Türk Yurdu* dergisini kurmuşlardır. İstiklal Savaşı’nda Anadolu’ya geçmiş, *Hakimiyet-i Milliye* gazetesini çıkarmış ve Anadolu Ajansı’nın kurulmasını sağlamışlardır.³³⁹

Böyle Türkçü aydınların yetişmesi ve gelişim çizgisi, entelektüel zemindeki zenginliğin kaynağı olan Kazan’da doğan, yeni eğitilmiş Tatar-Türk burjuvazisinin oluşumu ile bağlantılıdır. Bu kişiler, meslekleri ve tecrübeleri itibarıyla oldukça açık görüşlü kimselerdi. Usûl-i Cedîd’in faydasını kavramış ve bu hareketi desteklemişlerdir. Bu çevreye, Kazan’dan Ahmed Bey Hüseyinov; Batı Sibirya’dan Nimetullah Hacı; Troisk’ten Yaushev ailesi; İrkutsk’tan Zahidullah Şafiullah; Orenburg’dan Gani Bey Hüseyinov ve Simbir’den Yusuf Akçura’nın ailesi olan Akçurinler dâhildir. Bunların dışında, aydın çevresinden Hadi Maksudi (Sadri Maksudi Arsal’ın ağabeyi), Şakircan Tahiri ve Ayaz İshaki de bu sürecin önemli teşvikçileri arasında yer almaktadır.³⁴⁰ 1890’ların sonlarında, Kazan’dan Galikeyevler, Malmıj’dan Apaneyevler ve Tümen’den Sadıkovlar, eğitim finansmanı sağlayan aileler arasında yer almaktadır. Özellikle Hüseyinov ailesi, Gaspıralı’nın eğitim programına destek vermiş; ders kitapları satın alarak okullarında okutmuşlardır. Söz konusu bu yeni burjuvazi, Kazan, Orenburg ve Ufa’da okullar inşa ettirmiş; öğretmenlere maaş bağlamıştır. Aynı şekilde, Taşkent, Irgız, Kazalinsk, Türkistan ve Semerkand’daki okullarda da benzer faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu aileler, yalnızca maddi destekle sınırlı kalmamış; aynı zamanda bu okulların benimsedikleri eğitim modeline göre eğitim vermelerini teşvik etmişlerdir.³⁴¹

³³⁹ Eren Tellal, “1905 Rus Devrimi’nin 1908 Üzerine Etkileri”, 634-635.

³⁴⁰ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 68.

³⁴¹ Ross, *Tatar İmparatorluğu*, 233.

Kazan merkezli Türkçülük düşüncesinin teşekkülünde, Tatar burjuvazisinin modernleşme süreci ile birlikte Ceditçilik hareketinin kurumsallaşması belirleyici bir işlev görürken; paralel olarak entelektüel sınıf da niteliksel bir dönüşüm geçirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şihabeddin Mercani, Abdülkayyum Nasiri (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhanî'nin öncülüğünde İdil-Ural havzasında mayalanan Türk-Tatar aydınlanma süreci, klasik medrese geleneğini sorgulayan ve dini-millî kimlik ekseninde reformist bir zihniyet dönüşümünü hedefleyen bir hareket olarak vücut bulmuştur. Bu bağlamda Yusuf Akçura başta olmak üzere Musa Akyığıtzade, Halim Sabit (Şibay), Ayaz İshaki, Sadri Maksudi Arsal ve Abdullah Battal Taymas gibi önde gelen isimler, hem Türk milliyetçiliği düşüncesinin kuramsallaşmasında belirleyici rol üstlenmişler, hem de müteakip dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesine dolaylı fakat etkili bir miras bırakmışlardır.

Şenoğluna göre, Yusuf Akçura ve çağdaşı diğer Kazanlı aydınların doğduğu nesil, Rus İmparatorluğu'nun 1876 itibarıyla Türkistan'ın tamamını fiilen ilhak ettiği bir tarihsel bağlamda vücut bulmuştur. XIX. yüzyıla girilirken Rusya, emperyal yayılmacı politikalarını İdil-Ural havzasından itibaren Türkistan'nın en iç kesimlerine kadar taşımış; Kazan Hanlığı'nın düşmesiyle birlikte yalnızca Kazan Türklerinin siyasal özerklikleri değil, aynı zamanda Türkistan ile kurdukları tarihî ve iktisadî bağlar da ortadan kalkmıştır. Bu durum, bölgesel ticaret ağlarının Rus denetimine geçmesine sebep olduğu gibi, Tatar burjuvazisinin ve entelektüel çevrelerinin kimliksel uyanışlarını da hızlandıran itici işlev görmüştür. Nitekim bu dönemde ivme kazanan Panslavist ideolojinin asimilasyonist ve homojenleştirici uygulamaları, Tatar aydınları nezdinde güçlü bir ideolojik tepki yaratmıştır. Söz konusu tepki, modern Tatar siyasi düşüncesinin ve milliyetçi tahayyülünün Türkçü çizgiye kaymasına neden olmuştur. Yusuf Akçura'nın entelektüel şahsiyetinin şekillendiği sosyo-politik ortam, tam da bu tarihsel altüst oluşlar silsilesinin ortasında biçimlenmiştir. Bu nedenle Akçura ve onunla birlikte Kazanlı Türkçü aydınlar, varoluşlarını ve düşünsel yönelimlerini, bir yandan kolonyal baskılarla diğer yandan da kimliği yeniden inşa ihtiyacıyla tanımlanan bir dönemin ürünü olarak ortaya koymuşlardır.³⁴²

³⁴² Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 13.

Ancak Akçura bu noktada farklı bir yerde durmaktadır. Onun entelektüel birikimi Rus siyasal modernleşmesinden etkilenmesi mümkündür ancak bu süreçte Osmanlı kültür ve birikimi ile yetişmiştir. Akçura'nın Türkçülük çizgisinde düşünsel yönelimi, Harbiye Mektebi'nde aldığı askerî ve ideolojik eğitim sürecinde temellenmeye başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı entelektüel sahasını etkisi altına alan Jön Türkler, zihinsel inşası etkilemiş; modernleşme, anayasal düzen ve meşrutiyet düşüncelerini pekiştirmiştir. Bu yakın temas, Akçura'nın 1897 yılında Taşkışla Divan-ı Harbi'ne sevk edilmesine ve ardından Trablusgarp'a sürgün edilmesine yol açmıştır. “Şeref mahkûmları” olarak tarihe geçen 78 kişilik grubun bir mensubu olarak zorunlu ikametle Trablus'ta tutulmuş; bu süre zarfında Ahmet Ferit Bey ile birlikte yayın faaliyetlerine başlayarak muhalif düşünce faaliyetlerini sürdürmüştür. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uzantılarıyla temas hâlinde kalmış, bu irtibatını ilerleyen yıllarda Paris'te sürdürmüştür. Avrupa'daki Osmanlı muhalefatinin merkezi konumundaki Paris'te Ahmet Rıza'nın etrafında şekillenen Jön Türk çevresiyle ilişkilerini güçlendirmiştir. Aynı akıbeti Rusya'da ki faaliyetleri çerçevesinde yaşamıştı. Rusya Müslümanları İttifakı oluşturma kararı alındığında özerk hükümet ve eğitim alanında serbestlik kararı alınmış, genel sekreterliğe Akçura getirilmişti, alınan kararların hayata geçirilmesi için Kadetlerle birlikte işbirliği yaparak seçime girilmesine karar verilmişti. Lakin Rus hükümeti bu duruma engel olmuş ve Akçurayı 1906'da tutuklamıştır. Seçimler tamamlayıncaya kadar Kazan cezaevinde tutulmuştur.³⁴³

Duma'nın çar tarafından fesedilmesiyle yapılan Kadet Partisi ile işbirliği sona ermiştir. Böyle bir başarısızlığın altında yatan neden en büyük eksikliğin millet tasavvurunun güçlendirilememesi olduğu sonucuna varmıştır.

Akçura'nın tarihsel perspektifi yalnızca Osmanlı'nın İslamî ve siyasî geçmişiyle sınırlı kalmamış; Türk tarihinin İslamiyet öncesi dönemlerine de bir ilgi geliştirmiştir. Bu bağlamda, Türk kimliğini tarihsel süreklilik ekseninde yeniden yorumlamaya yönelmiş ve bu yaklaşımıyla Osmanlıcılık fikrini eleştirmiştir. Nihayetinde bu düşünsel arayış, “Üç Tarz-ı Siyaset” başlıklı makalesinde teorik bir bütünlüğe kavuşarak, Türkçülüğün ideolojik çerçevesini ortaya koyan kurucu metinlerden biri hâline gelmiştir.³⁴⁴ *Üç Tarz-ı Siyaset* makalesinde Türk birliği düşüncesinin o dönemde henüz kurumsallaşmamış ve

³⁴³ Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 15-24.

³⁴⁴ Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 16.

sistematik bir ideolojiye dönüşmemiştir. Onun nazarında Türk birliği, yalnızca Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Türk unsurlarla sınırlı tutulamayacak kadar geniş bir tarihsel ve coğrafi gerçekliğe sahiptir. Rusya'nın hâkimiyetindeki Türk toplulukları bu tahayyülün merkezî bileşenlerinden biri olarak öne çıkarken, Azerbaycan, İran ve Türkistan coğrafyasındaki Türk halkları da bu bütünlüğün ayrılmaz parçaları arasında değerlendirilmiştir. Akçura'ya göre, Doğu Avrupa'dan Türkistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşayan Türk topluluklarını müşterek bir kimlik etrafında birleşmesi, nihai hedef olarak tahayyül edilmektedir. Bu doğrultuda, söz konusu birliğe siyasi liderlik etme potansiyeli ise Osmanlı'ya atfedilmiştir.³⁴⁵

Bu faaliyetler çerçevesinde Rusya'da ki Müslüman Türk-Tatar Halklarını Koruma Komitesi başkanlığını yapmıştır. 1916' İsviçre'de toplanan milletler birliği kongresinde Türk-Tatar heyetini temsil etmiştir. *Rusya'da ki Türk-Tatar Halklarının Haklarını Koruma Komitesinin Muhtırası* adlı bildiyle katılmıştır.³⁴⁶ Akçura'nın katkılarıyla Fransızca olarak Rus devlet arşivinde yer alan söz konusu memorandum aynı zamanda Türkçülüğün ve Türk Birliği idealinin uluslararası arenada tarihsel zeminde meşrulaştırma belgesiydi:

Bugün Rusya adıyla bilinen geniş topraklarda yaşayan nüfusun ezici çoğunluğu, Ural-Altay ve Hint-Avrupa kökenli iki ırka mensuptur. Ancak tarihin ilk dönemlerinde, mevcut verilerin ortaya koyduğu üzere, bu topraklar yalnızca Ural-Altay ırkına mensup halklar tarafından iskân edilmişti. Tarih öncesine dair araştırmalar ve bazı Antikçağ yazarlarının tanıklıkları bu hipotezi desteklemektedir. Eski Rusya topraklarında en eski dönemlerden itibaren Ural-Altay ırkı ile başka ırkların birlikte yaşadığı varsayımı tartışmalı olsa dahi, bu devasa coğrafyanın büyük bir bölümünün, modern çağların başlangıcına dek Ural-Altay halklarına ait olduğu inkâr edilemez. Daha da önemlisi, bu toprakların siyasal egemenliği Altay kökenli, yani Türk-Tatar halklarının elinde bulunmaktaydı.

Günümüz Rusya'sında yaşayan halklar arasında, medeniyet düzeyi açısından en erken ilerleme kaydedenler, Ural-Altay ırkına mensup olan ve İdil (Volga) Nehri'nin yukarı havzasına yerleşen Bulgarlar ile Karadeniz'in kuzeyinde ve Hazar (Hazar Denizi) civarında yaşayan Hazarlar olmuştur. Rus kronik

³⁴⁵ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), 33-36.

³⁴⁶ Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 16.

yazarları, Kiev Prensi'nin yaklaşık bin yıl önce Hristiyan Bizanslılarla, Müslüman Bulgarlarla ve Yahudi Hazarlarla ilişkiler kurduğunu aktarırlar. Bu temasların amacı, putperestliği terk edip ilahi vahye dayalı bir inancı benimsemektir. Başka bir deyişle, söz konusu Rus prensi, bu halklara başvurarak daha yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmayı hedeflemişti.

Tarih ilminde otorite olarak kabul edilen Solovyev, Kazan'ın alınmasından söz ederken Bulgarlar hakkında şunları söyler:

“Asırlardır Müslüman Asya, göçebe sürüler için değil, kendi medeniyeti için bir merkez inşa etmişti; yıllarca, ticaretle ve sanayiyle meşgul olan Bulgar halkı bu bölgede yerleşmişti; yüzyıllardır, Ruslar henüz Oka boyunca kiliseler inşa etmeye başlamamışken, İdil ve Kama nehirlerinin kıyılarında Kur'an ayetleri duyuluyordu.”

İdil Bulgarları, Tuna Bulgarlarının kadim kardeşleri, İdil havzasında doğan Müslüman Türk-Tatar medeniyetinin ilk kurucularıdır. Ünlü Arap seyyah İbn Fadlan'a göre, X. yüzyılda İslamiyet'i kabul eden Bulgarlar, Müslüman dünya ile Kuzey Avrupa ülkeleri- özellikle İskandinavlar ve Germenler- arasında aracılık yapıyorlardı. Bulgar adı verilen büyük şehirleri, Müslüman ülkelerin işlenmiş ürünleri ile Avrupa ve Sibirya'nın üretimleri arasında önemli bir ticaret merkeziydi.

Bugünkü Rusya, Orta Çağ'ın sonlarına doğru büyük ve geniş bir Türk-Tatar imparatorluğuydu. Topluluklar, ulusal kimliklerini ve dinlerini yalnızca Türk hükümdarlarının hoşgörüsü sayesinde koruyabilmişlerdi. Bu toplulukların önderleri konumundaki knezler (prensler), Altın Orda Hanı'nın hizmetinde mali temsilciler gibi hareket ediyorlardı. Han onların egemeniydi; onları atar ve dilediğinde yarlık (ferman) ile görevden alırdı. Cengiz Han'ın soyundan gelenler, bu geniş ülkeye yaklaşık iki yüzyıl boyunca hükmettiler. Ancak Moskova knezleri, Hanların güvenini kazanmak ve onların lütfuna mazhar olmak amacıyla ustaca hizmet ederek, onlardan aldıkları yetki sayesinde bir kısım Rus halkını etraflarında topladılar ve efendilerine karşı isyan ettiler.

Ruslar, Hanların egemenliği altında kaldıkları dönemde, Türklerin siyasal ve askerî örgütlenmeleriyle birlikte sivil idare biçimlerine de aşina olmuşlardı ve bu kurumları uzun süre kendilerine model aldılar. O dönemde Türk-Tatarların siyasal, askerî ve idarî kurumlarının Ruslarınkine kıyasla son derece üstün olduğu tartışmasız bir gerçektir. Ruslar ancak hâimleri olan Hanların, Kırım

Hanı tarafından mağlup edilmesiyle bağımsızlıklarını kazanabildiler. Kırım Hanlığı ise tam da bu dönemde, Karadeniz'in kuzeyinde, Türk-Tatar halklarının bir kolu tarafından kurulmuştu. Ne var ki, bağımsızlıklarını elde ettikten sonraki dönemde dahi Ruslar, İslam ve Türk uygarlığının düzeyine ulaşamadılar.

Ruslar, kuzey bölgelerindeki Müslüman-Türk dünyasının kapısı sayılabilecek Kazan'ı ele geçirdiklerinde, kendilerinden çok daha ileri düzeyde bir uygarlığa sahip bir düşmana karşı zafer kazanmış olmakla övünüyorlardı. İdil Türkleri ile Moskova Çarlığı arasında yapılan savaşlarda barbar olan taraf Ruslardı. Kazan Kalesi'nin kuşatması sırasında, Rus Çarı Korkunç İvan, savaşta esir alınan Türkleri kalenin surları önünde astırmış ve ne kamu binalarını ne de diğer yerleşimleri esirgememişti. Aynı vahşetle camileri, medreseleri ve kütüphaneleri yıktı. Hatta bu kütüphanelerdeki kitapları ateşe vererek barbarlığını zirveye taşıdı. Üstelik bu olgular, Rus tarihçiler tarafından da kaydedilmiştir.

Her ne kadar Rus orduları, XIX. yüzyılda Batı uygarlığından aldıkları teknik olanaklar ve maddi yöntemler sayesinde- ki bu arada birbirine rakip ve iç ihtilaflarla zayıflamış küçük Türkistan hanlıkları söz konusu- bu bölgeleri işgal etmeyi başarmış olsa da, Türkistan halklarının kültürel üstünlüğü, Rus halkının büyük çoğunluğuyla karşılaştırıldığında apaçık ortadadır. XVIII. yüzyıl başlarında yüzeysel bir uygarlık kabuğuna kavuşan Ruslar, işgal ettikleri Taşkent, Semerkand ve Buhara gibi şehirlerde yalnızca İslam dünyasında değil, Batı'da da bilinen ve takdir edilen Türk-Müslüman uygarlığın izlerine rastladılar. Bu izlerden biri, ünlü bir Türk fatihinin torunlarından biri tarafından inşa edilen görkemli bir rasathaneydi ve türünün en eski örneklerinden biri olarak kabul edilir. Ayrıca, Türkistan'daki yoksul halk sınıfları bile, sanayi, ticaret ve tarım bakımından Rus köylülerine (mujiklere) kıyasla gözle görülür biçimde daha ilerideydi.

Batı kültürünü belli ölçüde benimsemiş olan Rus yönetici elitleri, bu kültürü fethedilen halklara kazandırmak için hiçbir girişimde bulunmadılar. Tam aksine, Çarlık yönetimi bu halkların eğitim almalarını ve gelişmelerini engellemeye yönelik çabalar içerisinde oldu.

Moskova Knezi, hâmesi olan hanın egemenliğinden kurtulduktan sonra, onun topraklarını gasp etmekten çekinmedi. Önce "Moskova Çarı" unvanını aldı, sonra da bunu daha ihtişamlı olan "Rusya İmparatoru" unvanı ile değiştirdi. Altın Orda Hanlığı'nın yönetimi altındaki tüm Müslüman Türk-Tatar halkları,

kısa sürede çarın hükmüne boyun eğmek zorunda kaldılar. Ancak bu da yetmedi; çar, Han'ın egemenliğinde bulunmayan diğer Müslüman-Türk halkların bir kısmı üzerinde de hâkimiyet kurdu.

Rusya egemenliğine giren Müslüman Türkler iki kategoriye ayrılabilir: Birinci kategori, doğrudan doğruya çara bağlı olanlardır. İkinci kategori ise, belirli bir siyasî ve idarî özerkliğe sahip olan küçük Müslüman Türk devletlerinin bünyesinde yer alan halklardır.

Çarın doğrudan otoritesi altına giren Müslüman Türkler- Kafkasya'dakiler hariç tutulursa- beş büyük grupta toplanabilir: Kuzey Türkleri, Kırım Türkleri, Kırgız Türkleri, Türkmenler ve Türkistan Türkleri. Buna ek olarak, bir tür bağımsızlığını muhafaza etmeyi başaran Türkler, Orta Asya'daki Buhara ve Hive hanlıklarında yaşamaktadırlar.

I. Kuzey Türkleri:

Bu grup, eski Bulgarların torunlarından, sonradan doğudan gelen diğer Türk ve Tatar halklarından, ayrıca Ural-Altay ırkına mensup yerli bazı kabilelerin karışımından oluşur. Bu topluluk, daha önceden Bulgar-Kazan şehri çevresinde bir merkez teşkil etmişti. Kuzey Türkleri, İdil (Volga), Kama, Ak-İdil ve Oka nehirlerinin havzalarında, ayrıca Ural Dağları'nın batı yamaçlarında oldukça yoğun kitleler halinde yaşarlar. Rusya'nın hem Avrupa hem Asya topraklarına dağılmış olan bu halk, yerli Türk unsurlarla birleşerek özellikle imparatorluğun Asya vilayetlerinin başlıca şehirlerinde dikkate değer yerleşim merkezleri oluşturmuştur. Kazan Tatarlarıyla esaslı bir farkı bulunmayan Başkurtlar, Mişerler, Teptarlar vb. topluluklar da bu gruba dâhildir. Toplam nüfusları yaklaşık yedi milyon civarındadır.

II. Kırım Türkleri:

Bu grup, eski Hazarlar, Kumanlar, Alanlar ve müteaddit istilalar ile göçler sonucunda Kırım yarımadasına ve çevresine yerleşmiş diğer Türk halklarının torunlarından oluşur. Dört yüzyıl boyunca varlığını sürdüren, birçok kez gücünü ve canlılığını ortaya koyan Kırım Hanlığı- ki Ruslar bu hanlığı ancak XIX. yüzyılın başlarında işgal edebilmiştir- bu Türk topluluğunun eseridir. Rus istilasının ardından, Kırım Türkleri çarlık yönetiminin baskıcı siyasetine boyun eğemeyerek göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple günümüzde nüfusları yarım milyonu aşmamaktadır.

III. Kırgız Türkleri:

Bu Türklerin büyük kısmı, Ural Dağları ile Türkistan'daki büyük göller ve ırmaklar arasında uzanan geniş bozkırlarda yaşamaktadır. Ayrıca Orta Asya'nın yüksek dağları ve yaylalarının kuzey ve batı yamaçlarında da yerleşikler. Ana dillerini ve zengin Türk geleneklerini tam bir saflık içinde koruyan bu Müslüman Türk halkı, dış etkilere en az zarar görmüş ve millî karakterini en iyi muhafaza etmiş olan Türk topluluğudur. Modern uygarlığa alışma konusunda belirgin bir eğilim ve yetenek göstermektedirler. Rus idaresi, bu güçlü halk üzerinde henüz tam bir hâkimiyet kuramamıştır; bu insanlar geleneksel hukuklarını ve yaşam tarzlarını sürdürmeye devam etmektedirler. Özel bir yasa, bu Türk topluluğunun millî teşkilatlanmasını geçici olarak tanımakta ve böylece Kırgızlar kendilerine özgü bir yönetime sahip olmaktadır. Nüfusları yaklaşık altı milyondur.

IV. Türkmenler:

Türkmenlerin en yoğun şekilde yaşadığı bölge, Hazar Denizi ile Amu Derya ve İran sınırları arasındaki alandır. Bu halk, XIX. yüzyılın sonlarında, Rus istilacılarına karşı vatanlarını destansı bir kahramanlıkla savunmalarıyla ün kazanmıştır. Kırgız Türkleri gibi, Türkmenler de özel yasalarla yönetilmektedir. Rus egemenliği altındaki Türkmenler, her fırsatta bağımsızlık tutkularını ifade etmekten geri durmamışlardır. Nüfusları yaklaşık bir milyon civarındadır.

V. Türkistan Türkleri:

Bu grup, doğrudan çarın otoritesine bağlı olan ve dolayısıyla Türkistan Genel Valiliği tarafından doğrudan yönetilen Türkistan halklarını oluşturur. Bu bölgeler eskiden Hokand ve Taşkent hanlıklarının bir parçasıydı; ancak bu hanlıklar Ruslar tarafından zorla ortadan kaldırılmış ve halkları, istilacılar tarafından Buhara ve Hive hanlarından koparılan topraklara yerleştirilmiştir. Nüfusları yaklaşık üç milyon olarak tahmin edilmektedir.

Buhara ve Hive'nin Yarı-Bağımsız Hanlıkları:

Bu hanlıklar, Amu Derya'nın iki yakasında yer almaktadır. Ruslar tarafından kendilerine dayatılan antlaşmalar gereği, hanlar dış işlerini yürütme yetkisini Rus hükümetine devretmek zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte, ülkelerinin iç işlerinde, halklarının gelişimine katkı sağlayabilecek herhangi bir girişimde bulunmamaları şartıyla serbest bırakılmışlardır. Bu hanlıkların nüfusunun neredeyse tamamı Müslüman ve Türk'tür. İran kökenli olup Farsça konuşan

Tacikler ise azınlıktadır. Buhara Hanlığı'nın toplam nüfusu iki milyonu aşmaktadır; Hive Hanlığı'nın nüfusu ise bir milyon civarındadır (Bu rakamlar Rus istatistiklerine dayanmaktadır).

Daha önce de belirtildiği üzere, Buhara ve Hive halkları yüksek bir medeniyet düzeyine ulaşmış ve insanlığın ilerlemesine katkı sunabilecek nitelikte olduklarını net bir şekilde ispat etmişlerdir. Bu iki ülkenin mevcut statüsünü muhafaza etmek, Rusların burada yaşayan halkları sürekli bir esaret altında tutmasına göz yummak, söz konusu halkları yalnızca Rusların siyasi ve ekonomik çıkarlarının bencilce hesaplarına kurban etmek anlamına gelir. Bu da, kültür bakımından bütünüyle onlardan geri kalmış bir milletin boyunduruğu altında, bu halkların idam fermanını imzalamak demektir. Bu kadar ilerleme ve adalet idealiyle çelişen bir sonucu engellemek için, Rus etkisine son verilmeli ve bu iki hanlığın tam bağımsızlığı yeniden tesis edilmelidir. Ayrıca Rusların hiçbir hukuki hakka dayanmadan ele geçirdiği ve bugün Türkistan Genel Valiliği'ni oluşturan topraklar geri verilmelidir; ancak bu şekilde Buhara ve Hive'ye yönelik yeni bir Rus saldırısının önüne geçilebilir.

Her ne kadar Türkistan'a yerleşmeleri amacıyla büyük sayıda Rus göçmeni bölgeye sevk edilse de, bu göçmenlerin çoğu ekonomik faaliyetlerin hiçbir alanında yerli halkla rekabet edememekte ve geldikleri yerlere geri dönmek zorunda kalmaktadır. Hükümetin tüm çabalarına rağmen, Rus nüfusun Türkistan'daki oranı hiçbir bölgede %10'u geçmemektedir. Dolayısıyla Ruslar, Türkistan'ı işgal etmiş olsalar da, burada kalıcı olarak yerleşmeyi başaramamışlardır.

Buhara ve Hive hanlıklarının- ki bu bölgeler ileri bir kültür geleneğine, kayda değer bir tasarruf sermayesine, son derece verimli topraklara ve yüksek kabiliyette bir nüfusa sahiptir- yakın gelecekte ciddi bir kalkınma sürecine girmemesi kabul edilemez. Bu hedefin gerçekleşebilmesi için, Türk ve Müslüman dostu Avrupa'nın medenî devletlerinin ve milletlerinin bilimsel, teknik ve askeri desteği büyük önem arz etmektedir.

Türkmenler, Rus işgali bağımsızlıklarını ve yurtlarını savunma gibi yüce bir görevi yüklediğinde, örnek alınacak bir kahramanlık ve sebat sergilemişlerdir. Bu halkın cesareti ve canlılığı öylesine belirgindi ki, Londra kabinesi bir dönem Orta Asya'da bir Türkmen İmparatorluğu kurmayı bile düşünmüştü. Türkmenler hiçbir zaman Rus egemenliğini gönüllü olarak kabul etmemiş, hiçbir zaman

köleliğe boyun eğmemiştir. Bu gerçeği ortaya koymak için, genel savaşın birkaç ay öncesinde, vatanlarını çarın otoritesinden kurtarmaya teşebbüs ettikleri gerekçesiyle, Türkmen soylularından birkaçının tutuklanıp sürgüne gönderildiğini hatırlamak yeterlidir. Ruslar hiçbir zaman Türkmen yurduna sağlam biçimde yerleşememiştir; buradaki Rus nüfus oranı hiçbir zaman %5'i aşmamıştır. Böylesine onurlu ve direngen bir halkın kurtuluşu herkesin vicdani bir meselesi olmalıdır; çünkü Ruslar onları ancak terör yoluyla boyunduruk altına alabilmişlerdir. Türkmenlerin varlıklarını sürdürebilmeleri ve Orta Asya hanlıklarının daha güçlü bir yapıya kavuşabilmeleri için, bu halkın söz konusu hanlıklara yeniden bağlanması gerekir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Kırgızların yaşadığı bölge özel yasalarla yönetilmekte ve bu durum onlara bir tür idari özerklik sağlamaktadır. Ne var ki, bu toprakların Rus vilayetleriyle çevrili olması, büyük idari merkezlere ve ana yollara yakın konumda bulunması, çarın otoritesini daha da hissedilir kılmaktadır. Bu coğrafi konum, öte yandan, Petersburg hükümetine, Kırgız bozkırlarına daha fazla Rus göçmen yerleştirme fırsatı sunmaktadır. Ancak buna rağmen, burada da Rus nüfusu toplam nüfusun %10'unu geçmemektedir. Kazan Tatarları -ister papaz, ister öğretmen, isterse sıradan bir tüccar olsun- bu ülkeye giriş hakkına sahip değildir. Kazan gibi büyük bir kuzey şehrinde basılan kitapların, süreli yayınların ve gazetelerin bu bölgelere sokulması ve satışı sıkı bir şekilde yasaklanmıştır.

Kırgızların en içten ve en güçlü arzusu, kendilerinden daha ileri düzeyde medenileşmiş din ve soy kardeşlerinden yardım alabilmek, mevcut milli teşkilat yapılarını koruyabilmek, Rusların topraklarını gasp etmelerinin önüne geçebilmek ve bu sayede Moskof müdahalesinden uzak, normal bir gelişim süreci yaşayabilmektir. Bu meşru arzular, ancak Kırgız ülkesinin idari ve siyasi özerkliği uluslararası anlaşmalarla garanti altına alınırsa karşılanabilir.

Rus hâkimiyeti altına girdiklerinden bu yana Kırgızlar, hükümetin ülkenin iç işlerine müdahale ederek ulusal kurumlarını ortadan kaldırmak ve topraklarına el koymak istemesi karşısında birçok kez ayaklanmışlardır. Bu isyanlar Rus hükümetini derinden endişelendirmiştir. Rusya'daki Türk halkları arasında, Türkmenlerden sonra en cesur ve en savaşçı halk, Kırgız-Kazaklardır. Askerî yetenek bakımından oldukça donanımlıdırlar. Bu nedenle, bağımsızlıklarını yeniden kazanmış Türkistan hanlıklarının desteği ve Avrupa'daki dostlarının

korumasıyla, onlara verilecek ve antlaşmalarla garanti altına alınacak özerkliği koruyabilecekleri kesindir.

II. Katerina, gözüne kestirdiği Kırım Hanlığı'nı, binbir entrikayla Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparmayı başardı ve birkaç yıl içinde topraklarına ilhak etti. Bu esnada Rus hükümeti, yeni tebaasına dinlerine ve milliyetlerine saygı gösterileceği, mevcut İslam hukukuna ve vakıf teşkilatına dokunulmayacağı yönünde taahhütte bulunmuştu. Gerçekte ise Kırım Hanlığı'nın işgali, basit bir fetih hareketi şeklinde gerçekleşmedi; Ruslar, yukarıda belirttiğimiz üzere, dine dayalı kurumların muhafazasını taahhüt ederek hanlığı kendi topraklarına kattılar. Fakat iş filiyata döküldüğünde, yerli halkı göçe zorladılar, ardından da herhangi bir meşru gerekçe olmaksızın mülksüzleştirdiler. Uyguladıkları terör politikalarının zirvesinde, yalnızca bir yıl içerisinde otuz binden fazla kişiyi katlettiler.

Bu insanlık dışı eylemlerden sonra, Ruslar dini kurumlara dair verdikleri sözleri çiğnemekte de tereddüt etmediler. Vakfiyelere el koyarak, bunların idaresini hiçbir yasal temele dayanmayan ve İslam hukukunu tamamen hiçe sayan bir komisyona devrettiler. Hükümet, bu talanı yalnızca dini değil, kültürel ve dilsel alana da taşıdı; bu mazlum halkın okullarının gelişimini ve hatta mevcudiyetini dahi engelleyerek milli kültürünü ve anadilini zayıflatma yoluna gitti. Ekonomik alanda da Müslümanları felce uğratmak için hiçbir şeyden kaçınılmadı: Toprakları sistematik yağma anlamına gelen önlemlerle ellerinden alındı, eski hanlık topraklarına kitlesel Rus göçmenler yerleştirildi ve baskılar sonucu birçok Kırım Müslümanı ülkesini terk ederek Osmanlı topraklarına sığındı.

Bugün dahi, kaba kuvvetini kullanmaktan çekinmeyen Rusya, Kırım Türklerini ata topraklarından sürmeye devam etmektedir. Ancak bütün bu yıldırma politikalarına rağmen, birçok Kırımlı, atalarının yurdunda kalmakta ısrar etmektedir. Sayıları yaklaşık beş yüz bin olarak tahmin edilen bu direngen insanlar, Osmanlı-Türk uygarlığının bir uzantısı olan özel kültürlerini inatla müdafaa etmektedirler. Rus boyunduruğundan kurtulma arzuları, en tabii haklarıdır.

Kırım Türkleri çok iyi bilmektedir ki, dini ve milli haklarının korunmasına dair antlaşmalardaki maddeler, Rus zulmüne karşı geleceklerini garanti altına almak için yetersizdir. Bu bahtsız halkı kurtaracak tek gerçekçi ve etkili yol, bir yüzyıl önce olduğu gibi, Kırım Yarımadası'nda eski Kırım Hanlığı'nın yeniden tesis

edilmesi ve bu yapının Hilafet ve Osmanlı Sultanlığı'nın fiilî koruması altına alınmasıdır. Kırım Türkleri, içinde bulundukları vahim durumdan ancak bu hürriyet hareketi sayesinde kurtulabileceklerine inanmaktadır.

Rusya'da yaşayan Türk halkları arasında, Batı medeniyetini en iyi şekilde özümsemiş olanlar, Kazan Türkleri, yani Kuzey Türkleridir. Bu yiğit insanlar, kadim Bulgar medeniyetinin mirasçıları olarak, tarih boyunca yaşanan tüm çalkantılar karşısında olağanüstü bir canlılık ve enerji göstermiştir. Onlar, Avrupa'nın en doğu ucunda ilk medeniyet merkezini kuranlar olmuş ve bu merkezi, uzun ve sarsıntılı tarihlerine rağmen korumayı bilmişlerdir.

Farklı bir maya ile yoğrulmuş olan bu insanlar, çevre halkların ahlaki örgütlenme ve gelişimine katkıda bulunarak en yüce görevlerden birini yerine getirmişlerdir. Dört asırlık Rus hâkimiyeti, Kazan Türklerinin millî şuurlarını sarsmaya yetmemiştir. Ancak bu direniş, pek çok fedakârlığı da beraberinde getirmiştir. Hükümet, egemenliği altına alabildiği Müslümanlara, Ortodoks tebaasına tanıdığı hakları asla tanımamıştır.

Kazan Türklerini kimliksizleştirmek amacıyla, eğitim ve kültür alanındaki gelişimi kısıtlayıcı bir dizi tedbir hayata geçirilmiştir. Özellikle eğitim yoluyla yükselişlerinden rahatsız olan Rus idaresi, onların bazı bölgelerde toprak edinmelerini ve ticaret yapmalarını yasaklamıştır. Rus hükümeti, kültürel, toplumsal, sanayi, bilimsel ve hayırsever derneklerin kurulmasını ve gelişmesini binbir türlü engellemeyle durdurmuştur. Aynı durum, belediye ve meclis seçimlerine katılma hakları için de geçerlidir; bu haklar hiçbir makul gerekçe olmaksızın daraltılmıştır.

Kazan'ın ilhakından sonra, Moskova Çarı, "Kazan Hanı" unvanını almış ve bu unvan bugün dahi, Polonya Kralı, Finlandiya Büyük Dükü gibi sıfatlarla birlikte, "Tüm Rusya'nın İmparatoru" unvanının önüne eklenmiş halde resmî belgelerde yer almaktadır. Ancak bu sembolik ayrıntı bir kenara bırakılırsa, Kazan Hanlığı'nın tarihsel haklarını hatırlatabilecek hiçbir unsurun yaşamasına izin verilmemiştir.

Türkistan hanlıkları, Kazaklar ve Türkmenler bağımsızlıklarına veya özerkliklerine yeniden kavuştuklarında, Kazan Türk halkı, kuşkusuz tarihteki öncü rolünü yeniden üstlenecek ve bu görevi geçmişteki ihtişamıyla yerine getirmeye devam edecektir. İdil (Volga), Ruslardan önce bir Türk nehriydi; yaklaşık bin yıl önce Bulgar Türkleri, bu nehri bir ulaşım yolu olarak kullanarak

İslam dünyası ile Germen memleketleri arasındaki ticareti sağlıyorlardı. Bugün de Kazan Türkleri, Doğu ile Batı arasında aracılık görevini sürdürmektedir. Rusya'daki Türk halkları, zalimlerinin boyunduruğundan kurtulabildiği takdirde, bu rol çok daha geniş bir etkiye kavuşacaktır.

Kazan Türklerinin özgürlük talep etme hakkı vardır. İdil havzasında eski Kazan Hanlığı yeniden tesis edilmelidir ve İdil Nehri ile Hazar Denizi tarafsız bölge ilan edilmelidir. Bu yeni devlet, tıpkı eskiden olduğu gibi, evrensel hâkimiyet peşinde koşan Rusların yayılmacı politikalarına karşı bir set oluşturabilir. Zira Kazan'ın düşmesi, Ruslara tüm Kuzey Asya'nın kapılarını açmıştı; dolayısıyla bu bölgenin yeniden bağımsız hale getirilmesi, kıtanın bu kısmını Rus yayılmacılığına karşı güvence altına alacaktır.

Sonuçlar:

- 1. Rus hükümeti, Rusya'da yaşayan Müslüman Türklere, en temel ve kutsal haklarını dahi tanımamıştır. Bazı bölgelerde, bu halkların kendi soydaşları ve dindaşlarıyla ticari ya da basit bireysel ilişkiler kurmaları dahi yasaklanmıştır. Örneğin Kazan Türklerinin, Kırgızlar ve Türkmenlerin eğitim ve öğretimiyle ilgilenmeleri ve bu bölgelerde toprak satın almaları yasaktır.*
- 2. Bir zamanlar on milyonlarca insanı refah içinde yaşatan, birçok üniversiteye, çok sayıda bilimsel ve sanayi kurumuna sahip olan Orta Asya, Rus işgalinden sonra hiçbir zaman eski zenginliğine kavuşamamıştır. Sanayileşmiş Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu her türlü hammaddeyi bolca sağlayan ve bunları Avrupa ülkelerinin mamul ürünleriyle seve seve takas eden bu bölge, Rusların kötü idaresine terk edilmemelidir. Yüzyıllardır kendi temel unsurlarını dahi medenileştirmeyi başaramayan Rusya'nın, bu ülkelerin yararına herhangi bir girişimde bulunacağına inanmak, tam anlamıyla bir hayaldir.*
- 3. Rusya'daki Müslüman Türk halkları, iradeleri dışında çarlık rejiminin büyümesine katkıda bulunmaktadır. Bu savaşta dökülen kanları, ne milliyetlerine, ne dinlerine, ne de genel anlamda medeniyete bir fayda sağlamaktadır. Despotik bir rejim altında, yalnızca St. Petersburg'daki hükümetin kendi çıkarları uğruna kendi aleyhlerine kullandığı birer araç konumundadırlar. Yalnızca bu bakış açısından bile bakılsa, Avrupa'nın medeni ulusları, bu halkları zalimlerinin pençesinden kurtarmak için harekete geçmelidir.*

*Biz, bu savaşın ardından kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak dönüşümler öncesinde, medenî dünyaya çağrıda bulunuyoruz. Bu çağrımız yalnızca bugün Rusya'nın karşısında yer alan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'a, yalnızca tarafsız olan İsveç, İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri'ne, ya da Moskova'nın tahakkümünden sıyrılmaya çalışan Polonya ve Ukrayna halklarına değil, aynı zamanda Rusya'yla ittifak içinde bulunan Fransa, İngiltere ve İtalya'ya da yöneliktir. Bu çağrı, aynı zamanda Çarlık İmparatorluğu'nun dostu ve müttefiki olan hükümetlere de yöneliktir; çünkü bu hükümetler, resmî beyanlarında sürekli olarak milliyetlerin yaşatılması, milli hakların korunması ve halkların bağımsızlığının savunulması için savaştıklarını ifade etmişlerdir. Eğer bu söyledikleri samimi duygulara dayanıyorsa, bizim taleplerimizin meşruluğunu kabul etmekten kaçınamazlar. Biz, İdil Türklerinin tarih boyunca üstlendikleri medenileştirici misyon aracılığıyla, Batı uygarlığının tüm Asya'ya yayılabileceğine kuvvetle inanıyoruz.*³⁴⁷

Akçura, Türkiye Cumhuriyetinin kurulması ve temelini teşkil eden Türk Ulus Devlet ideolojisinin kuruculuğunu yapan hem aydın hem siyasetçiydi. Türk milli kimliğine dayanan devlet fikri üzerine *Türk Yurdu* dergisinde *Milli Türk Fırkası* üzerine yoğunlaşmıştır. Milli devletin, bağımsız milli ekonomiye dayanması gerektiğini savunmuş ve 1913'te İttihat ve Terakki'nin 1913 yılı kongresine sunduğu raporda “milli iktisat” kavramını kullanmıştır.³⁴⁸

Milli iktisat fikrinin öncü teoristlerinden biri de Kazan Türklerinden Musa Akyığıtzade (1865-1923) idi. 1887 yılında Kazan'dan Osmanlı topraklarına göç eden Akyığıtzade, Rusya'da eğitimini Rus gimnaziyasında tamamlamıştı. İstanbul'a geldikten sonra Mülkiye Mektebi'ne kaydolmuş, 1894 yılında bu kurumu birincilikle tamamlamıştır. Mezuniyetinin ardından Harp Okulu'na Rusça ve iktisat muallimi olarak tayin edilmiştir. Bu dönemde kaleme aldığı *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar* ve *İktisat yahut İlm-i Servet* başlıklı eserlerinde, korumacılık ile serbest piyasa kuramlarını mukayeseli bir yöntemle incelemiş; özellikle korumacılığın uygulanma zorunluluğunu teorik ve pratik temelleriyle izah etmeye çalışmıştır. Bu iktisadi görüşlerini daha geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla *Metin* isimli gazete çıkarmıştır. Harbiye Mektebi'nde İlm-i

³⁴⁷ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, *Memorandum Komiteta Zaşıtu Prav Tyurko-Tatarckogo Musulmanskogo Naseleniya V Rossii Na Frantsuzkom Yazıke*, P705011359, 1-4.

³⁴⁸ Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 82.

Servet, Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde ise iktisat dersleri vermiştir. Bu süreçte, Mülkiye Mektebi'nde liberal iktisat öğretileri esas alınırken, askerî mekteplerde Akyiğitzade'nin temsil ettiği devlet merkezli, ulusal iktisat anlayışı öne çıkmıştır. Rusya'dan temin edilen Katanof Kütüphanesi'nin müdürlüğüne tayin edilerek faaliyetlerini burada sürdürmüştür.³⁴⁹

Akyiğitzade Rusya'da eğitimi sırasında korumacı Rus iktisat politikasından etkilenmiştir.³⁵⁰ Ekonomik rasyonalite, ona göre ulusal çıkarlarla mutlak bir uyum içinde olmalıdır. Şayet serbest piyasa mekanizması, söz konusu millî menfaatler için tehdit edici bir mahiyet arz ediyorsa, devlet eliyle müdahale edilen ve koruyucu tedbirlerle şekillendirilen bir dış ticaret politikası zarurî hâle gelir. Akyiğitzade, ülkeler arası üretim kapasitelerinin yapısal eşitsizliği sürdüğü müddetçe, serbest rekabet ortamında ekonomik açıdan üstün olan devletin, zayıf olanı baskı altına alacağını; bu durumun ise tarımsal temelli toplumları, sanayileşmiş merkezlere bağımlı kılacağını ileri sürmüştür. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin iktisadi bağımsızlığını temin edebilmesi ve siyasi varlığını sürdürebilmesi için yegâne yolun, kapsamlı ve planlı bir sanayileşme sürecinden geçmesi gerektiğini savunmuştur.³⁵¹ Bu bağlamda, milli iktisat anlayışı, Kazan Türklerinin Türkçülük düşüncesi çerçevesinde gelişmiştir.

Kazan Türklerinden Ayaz İshaki ise Rus öğretmen okuluna kabul edilerek hem Rus toplum yapısını hem de dönemin çeşitli sosyal akımlarını yakından gözlemleme imkânı bulmuştur. Eğitimini tamamlamasının ardından, 1902 yılında Orenburg'da öğretmenlik görevine başlamış; aynı dönemde Kazan'da *Terakki* isimli gazete yayımlayarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak bu girişimi, Çarlık rejimi tarafından sakıncalı bulunmuş ve güvenlik güçlerinin gözetimi altına alınmasına neden olmuştur. Bu süreçte, *Tan* adlı bir gazete çıkarmak istemişse de gerekli izinleri alamamıştır. Takip eden yıllarda *Hürriyet* ve *Tan Yıldızı* adlı gazeteleri yayımlamış; bu yayınlarda Narodnik düşünce yapısından esinlenen görüşlerine yer vermiştir. İshaki, söz konusu yazılarında yalnızca Türk halklarının değil, Rus toplumunun da Çarlık otoritesince baskı altında

³⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 222.

³⁵⁰ Milli iktisat fikrinin Osmanlı entelektüel çevrelerinde karşılık bulmasında etkili isimlerden biri ise Alexander Parvus (Efendi) idi. Bu yönde görüşlerini Türk Yurdu dergisinde yazmış; özellikle İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikasını etkilemiştir.

³⁵¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 418.

tutulduğunu vurgulamış, bu yaklaşımıyla Tatar milliyetçiliğinin isimlerden biri olmuştur. 1906 yılında gerçekleştirilen I. Müslüman Kongresi'ne katılarak sosyalist eğilimli fikirlerini burada da savunmuş, bu faaliyetlerinin sonucunda 30 Ekim 1906 tarihinde üç yıllığına Arkhangelsk'e sürgün edilmiştir. Sürgün öncesinde *Tan Yıldızı*, sonrasında ise *Tavış* (Ses) gazetelerinde çalışmalarını sürdürmüştür; 1908 yılında sürgünden firar ederek önce Petersburg'a, ardından Osmanlı topraklarına geçmiştir.³⁵²

Sosyalizmden Türkçülüğe kayan İshaki, Türk Yurdu çevresiyle ilişki kurduğu dönemde, dil meselesini millî uyanışın temel unsurlarından biri olarak değerlendirmiştir. Ona göre, halkın konuştuğu Türkçeye dayanan sade bir dil anlayışı benimsenmeli ve edebî dil, toplumun genelinin anlayabileceği bir forma indirgenmelidir. Bu yaklaşımında, Rusya'da etkili olan Narodnik düşünceden ilham almış ve bu halk merkezli anlayışı Türk milliyetçiliğiyle birleştirerek özgün bir sentez oluşturmuştur. Dilin sadeleştirilmesini, toplumsal değişimin ön koşulu olarak gören İshaki, bu doğrultuda halkın eğitilmesi gerektiğini savunmuş ve kültürel dönüşümün öncelikle dil üzerinden gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁵³

İshaki gibi Kazanlı Halim Sabit (Şibay), 1890'da Simbir'de Usul-ü Cedit sistemi ile eğitim veren okulda yetişmiştir. Orenburg'da Rus lisesini bitirdikten sonra, 1901'de eğitimi için İstanbul'a gelmiş, 1910'da Darülfünun İlahiyat Bölümü'nde eğitimini tamamlamıştır. Türkistan'a gitmiş ve oranın coğrafyasını ve toplum yapısını incelemiş, Türk Yurdu dergisinde yayımlamıştır. Rusya Türkleri ve Türkçülük fikirleri ile İttihat ve Terakki'nin politikalarını etkilemiştir. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Abdürreşid İbrahim ve Hüseyinzade Ali ile birlikte "Türk Tatar Komitesi"ni kurmuştur. 1915 senesinde İttihat ve Terakki yönetiminin himayesi ve Teşkilat-ı Mahsusa işbirliğiyle, söz konusu komite, Rusya Türklerinin siyasal, kültürel ve toplumsal haklarının savunulması amacıyla etkin bir mücadeleye girişmiştir.³⁵⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Rusya Türkü aydınları için Bolşevik rejimden kurtulmak fırsatı sunmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından I. ve II. Duma'da Kazan Türklerini temsil eden Sadri Maksudi 1924'te göç etmiştir.

³⁵² Alsu Kamaliyeva, *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2009), 45-52.

³⁵³ Ahmet Kanlıdere, "Ayaz İshaki (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 27(2012): 79-88.

³⁵⁴ Necmi Uyanık, "Sarıklı Bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri (1883-1946)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5 (1999): 101.

1917’de kurulan İdil-Ural Cumhuriyeti’nin ilk cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. 1917 yılı itibarıyla teşekkül eden İdil-Ural Devleti’nin Cumhurbaşkanlığı görevine ilk getirilen isimdir. 1930’lu yıllarda Türk Ocağı çevresinde bulunmuştur. Türkçeyi arı bir yapıya kavuşturmak ve yabancı unsurlardan temizlemek amacıyla dilde sadeleşme yönünde çeşitli girişimlerde bulunmuş; bu doğrultuda *Türk Dili İçin* başlıklı çalışmayı kaleme almıştır. Maksudi’ye göre milliyet düşüncesinin inşasında dil, vazgeçilmez ve kurucu bir unsurdur. Ayrıca, farklı Türk lehçelerinin müşterek bir yazı dili etrafında bütünleştirilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁵⁵

Türk-Tatar entelektüel çevrelerinin Narodnizm ile tanışmaları, yalnızca siyasal bilinçlenmeye değil, aynı zamanda edebî üretimin niteliğinin artmasına da zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte, Rusya’daki aydınlar üzerinde mühim etkiyi bırakan gelişme, Kuzey Türklerinin tasavvur ettiği Türkçülük düşüncesinin sistematik biçimde teşekkül etmesi olmuştur. Rusya Türkleri aydınları tarafından herhangi bir çatışma alanı yaratmaksızın hem Türkçülük hem de Tatarcılıkla mezc edilmiş; böylelikle milli kimliğin Rus merkezli ve indirgemeci tanımlarından sıyrılarak doğrudan Türk kimliğini daha geniş bir çerçevede inşa edilmesi sağlamıştır. Dini düşünce bağlamında da benzer paralellikler söz konusudur. Halim Sabit’in din telakkisi, dinin millî bir çerçeveye oturtulması gerekliliği üzerine temellendirilmiştir. Bu yaklaşımı, Ziya Gökalp’in milliyetçilik tahayyülü ile önemli ölçüde örtüşmekteydi. Her iki isim de, gerek Darülfünun’da gerekse geleneksel medrese ortamlarında milliyetçi bir zihniyetin tesis edilmesinin elzem olduğu fikrinde mutabıktılar. Onlara göre, bu kurumlarda hâkim olan heterojen ve çoğu zaman müphem fikrî yapıların, yerine bütüncül bir Türkçü düşünce sisteminin ikame edilmesi gerekmektedir. Sabit’in fikir dünyasında öne çıkan bir başka başlık ise, Turancılık düşüncesinin temel bileşenlerinden biri olan müşterek yazı sistemi ve dil birliği idealidir. Bu bağlamda, Türk dünyası arasında kültürel bütünleşmeyi sağlayacak alfabe ve dil reformlarının hayata geçirilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁵⁶

4.7. Jön Türklerden Genç Tatarlara: Türkçülük

1910 yıllarında ise Jön Türklerden etkilenen “Genç Tatar” hareketi İstanbul’da faaliyet göstermiş, Rusya’dan gelen Türkler arasında geniş bir surette yayılmıştır. Genç

³⁵⁵ Hasan Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 233-234.

³⁵⁶ Necmi Uyanık, “Sarıklı Bir Türkçü”, 108.

Tatar hareketi tarafından İstanbul'da haftalık *Tevarrufü'l-Müslimin*³⁵⁷ dergisi çıkarılmıştır. Derginin başında ise Abdurrahim İbrahimov (Abdürreşid İbrahim) bulunmuştur. Genç Tatarlar 1908'de, İstanbul'a eğitim amacıyla gelen Tatar öğrencilere maddi yardım sağlamak için kurulmuş ve bu öğrencileri Osmanlı'da eğitim almak için teşvik etmiştir. Bu çevre kendine örnek olarak Rusya'da ki İttifak'ül Müslimini örnek almıştır. Arşiv kayıtlarında ki raporlara göre; Genç Tatarlar aynı planları Buhara için de planlamıştır. Faaliyet alanlarını Rusya'da dâhil bütün Türk coğrafyasında genişletmek istemişler, Türkistan'da Kırgızlar ve diğer Türkler arasında faaliyet yürütmüş, bu hareket mensup kişiler ajan olarak tanımlanmıştır. Bu örgütün başlıca liderleri, yürüttükleri faaliyetlere ek olarak, Rusya'daki ihtilalci harekete de katılmışlar, Rusya'nın büyük şehirlerinde etkinlik göstermişlerdir. İhtilalci hareket ile kastedilen Kadet Partisidir.³⁵⁸

Genç Tatarlar eğilim olarak ceditçilerdir. Onlara göre, Türk çocukları hâlen eski programlara göre eski dinî okullarda mekteplerde ve medreselerde eğitim gördükçe, Rusya'daki Tatarların uyanış yolunda ilerlemesi gecikecektir. Eski mekteplerde eğitim veren “hükümetin memuru” mollaların etkisini ortadan kaldırmak ve cedit okulları kurmak gereklidir; bunun için Türkiye ve Mısır'dan yeni muallimler davet edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Ancak, kanun gereği Türk tebaasının Rusya'da öğretmenlik yapması yasak olduğundan, bu yasağı aşmak için Genç Tatarları Rusya'dan Türkiye ve Mısır'a göndermek gerekmektedir; orada tam anlamıyla eğitim görmeli ve Rusya'ya muallim olarak dönmelidirler.³⁵⁹

Raporlar da göze çarpan en önemli husus Genç Tatarların Türkçü bir çizgide olmalarıdır; “Türkler, Rusya'daki soydaşlarını -Tatarları, Kırgızları, Sartları ve diğer Müslüman Türkleri - unutmamalıdır. Boyların tam anlamıyla birleşmesi ancak birbirlerini daha yakından tanımalarıyla mümkün olacaktır; işte bu amaçla kendi organlarını, yani *Tevarrufü'l-Müslimin* adlı dergiyi kurmaya başlamışlardır.” İstanbul dışında merkez olarak seçtikleri yerler ise Kazan, Orenburg, Astrahan ve daha önemlisi Petersburgdur. Teşkilat'ın Kazan kolu yerel güvenlik güçlerinin aktif gözetimi yüzünden yeterince dayanışma gösterememiştir.³⁶⁰

³⁵⁷ Müslümanların birbirini tanıması anlamına gelmektedir.

³⁵⁸ PBDA, *Po Soobşeniyu Departamenta Duhovnih Del*, 3-5.

³⁵⁹ PBDA, *Po Soobşeniyu Departamenta Duhovnih Del*, 2.

³⁶⁰ Astrahan'da faaliyet alanı bulan Genç Tatarlar, raporda geçtiği şekliyle “Şii Fidai” olarak geçen Türkiye'de eğitim alan İran'dan biri tarafından kurulduğu rapor edilmekte ve söz konusu yapılanmanın

Genç Tatar hareketi İstanbul'da ve Petersburg'ta Çarlık istihbaratı tarafından aktif olarak izlenmiş hareketin üyeleri raporlanmış, *Tevarrufü'l-Müslimin* dergisinde yayınlanan Türkçü çizgide ki makalelere bilhassa dikkat edilmiş ve raporlara eklenmiştir. Örneğin, Genç Tatarlardan Abdürreşid İbrahimov'in "Panturanizm" adlı yazısında İbrahimov'un sanıldığı gibi Pan-İslamcı çizgiden ziyade Türkçü olduğunu göstermiştir:

Dünyada "Panslavizm" ve "Pangermenizm" namıyla meşhur olan cemiyetler ve ittifaklar mevcuttur. Bu cemiyetlerin maksatları herkesin malûmudur: Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Romanya gibi devletler bizzat Panslavizm'in neticesinde teşekkül etmişlerdir. Aynı şekilde, Almanya gibi azametli bir devletin vücudu da Pangermenizm'in eseri olmuştur. Bu misali takiben, bizim memleketimizde de görünüşte "Pan-İslamizm" kelimesi şayi olsa da, hakikatte böyle bir hâdisе mevcut değildir. Doğrudur, vaktiyle Rusya'da "Müslümanlar İttihadı" teşekkül edecek gibi olmuştu, fakat o zamanın istibdat idaresi bu teşebbüsü tamamen imha eylemiştir. Halk arasında bu fikir her ne kadar bir iz bırakmışsa da, icraat sahasında hiçbir eseri kalmamıştır. Londra'da, Hindistanlı bazı vatanperverlerin himayesinde bir "Hind Hayır Cemiyeti" mevcuttur, ancak denildiğine göre bu da sadece kâğıt üzerinde bir varlığa sahiptir. Yine de son zamanlarda matbuatta "ittihad" lafzının neşriyle beraber, Müslümanlar arasında bir tesanüd hissini arttırdığı müşâhede olunmaktadır. Bilhassa bütün Müslümanların Osmanlı Hilâfeti'ne olan bağlılıkları her geçen gün tezyid etmektedir. Bu hususta Mısır ve Tatar matbuatının hizmeti inkâr edilemez. Şayet dünyada üç yüz milyondan ziyade Müslüman yekvücut olup hareket etseydi, bunun ne muazzam bir kuvvet teşkil edeceğini söylemeye bile lüzum yoktur. Bu meyanda, İslam dini adeta bir zincirin halkası hükmünde olurdu. Şimdilik Pan-İslamizm'i teferruatına girmeden bırakıp, kıymetli okuyucularımıza asıl servetimiz olan Pan-Türkizm hakkında bir nebze malûmat arz edeceğiz. Osmanlı Türkleri, Rusya Tatarları, Kuban Tatarları, Orta Asya Türkmenleri ve Özbekleri, Sibirya Tatarları, Çin'in batısındaki Moğolistan ahalisi, Çin Türkistanı (Doğu Türkistan) sakinleri, Çin'in merkezinde ve "Altı Şehir" havalisinde meskûn olan Tatarlar, Salar Türkleri - bunların cümlesi öyle uzun bir Turan zinciri teşkil eder

ajanı olarak raporlanmaktadır. Bürgân-ı Terakkî gazetesini kurmuş ve Şûrâ-yı İslâm adlı bir cemiyet de tesis etmiştir. Söz konusu kişi Azerbaycan Türkü Mustafa Lütfi İsmailov Şirvanskidir. Yayınladığı bildirilerde Müslüman askerleri hitap alarak, Rus Çarı'na edilen bağlılık yeminlerinin şer'i açıdan geçersiz olduğu, çünkü Şeriat'a aykırı olduğu dile getirmiştir. İlgili arşiv belgesi için bkz.: PBDA, *Po Soobşeniyu Departamenta Duhovnih Del*, 2-5.

ki, bu coğrafi silsile, Tonkin sınırlarına kadar ulaşır. Bir harita tanzim edilse, bu zincir dünya haritasında heybetli bir mevki işgal eder ve cihanın siyasi rengi bambaşka bir hâl alırdı. Bu kavimlerin tamamı aslında Moğol asıllı olsalar da, tamamı İslam'a ittiba etmiş ve yekpare bir millet teşkil etmişlerdir. Sayıları yüz milyona baliğ olup, hepsi bir lisana, Türkçe'ye, mensuptur.

Bu azametli kavmin "sağ ayağı" ve rehberi şüphesiz ki kültürde ve terakkide diğerlerinden ileri olan Osmanlı Türkleridir. Her ne kadar bugün hakiki Türkçe'yi, İstanbul ahalisinden başka anlayan pek az kimse bulunuyorsa da, bu lisanı tekâmül ettirerek bütün Türk kavimlerine anlayışlı ve mâruf bir hale getirmek mümkündür. Hatta zamanla bu lisanın daha da işlenmesiyle, müşterek bir Türk dili meydana getirme ümidi doğacaktır.

Pan-Türkizm'in esas gayesi, bütün Müslümanlar için müşterek bir ideal olan Pan-İslamizm'e hizmet etmektir. Yani Pan-Türkizm, Pan-İslamizm'e doğru giden yolda bir menzildir. Bu ittifadın ne kadar kuvvetli olması lüzum ettiği, Pan-İslamizm'in ne denli heybetli bir kudret olduğu düşünülünce anlaşılır. Yetmiş-seksen milyon insanın fikir birliği, kavmiyet birliği, din birliği ve lisan birliği, yalnız kendi selâmetlerini temin etmekle kalmayıp, umum insanlığa da nur ve felah getirecektir.

Bugün Slavların sayısı bizden fazla değildir. Almanlar ise sayıca bizden azdır. Ancak asırlarca kazandığımız muzafferiyetler, cesaretimizin şahitleridir.

Türk kavimlerinin ittifadı yolunda atılacak ilk adım, Türk dilinin yayılması ve bir müşterek lisanın teşekkül ettirilmesidir.

Bu fikir matbuat vasıtasıyla süratle inkişaf edebilir. Gazetelerde bu hususa dair hususi makaleler neşredilmelidir. Çünkü bugün bütün insanlık bir fikirde ittifaktır: Milliyet hissiyatının inkişafı. Almanların muvaffakiyetinin sırrı, millî ruhlarına olan sadakatlerindedir. İtalya'yı Avusturya'dan kurtaran da milliyet fikridir. Küçük Finlandiya, millî varlığı sayesinde büyük Rusya'nın tahakkümünden sıyrılmaktadır.

Keza Japonlar da aynı milliyet ruhuyla, büyük Rus İmparatorluğu'na müthiş bir darbe vurmuşlardır. Bütün Müslümanların nazar-ı dikkatleri de, yine İslam'ın ışıyla Osmanlı Devleti'ne çevrilmiştir. Osmanlı Türklerinin hayatı, Müslüman âleminin hayatını temsil eder hâle gelmiştir. Osmanlıların yapacağı küçük bir hata, bütün İslam âlemine büyük bir musibet getirebilir.

Bu sebeple, bütün kalbimizle niyaz ederiz ki, yeni Osmanlı hükümeti, ferdi menfaatlerini bir tarafa bırakıp, İslam ve insanlık namına yekvücut olarak hareket eylesin.

Eğer bizi geçmişte hüzne gark eden bir şey olduysa, o da ileri gelenlerimiz arasındaki ihtilâflardır. Küçük entrikalarla devlete zarar vermek, artık geçmiş zamanın işidir. Meşrutiyet böyle rezaletlere meydan vermez. Şimdi Osmanlı milleti için yeni bir hayat devri açılmıştır. Eğer bu fırsat da heba edilirse, ebediyen pişman olunacaktır.

Bugün terakkîye mâni hiçbir şey kalmamıştır. Bütün mühim icatlar yapılmıştır. Bize kalan, yalnız çalışmak ve gayret etmektir.

Japonya bunun en güzel misalidir. Japonlar, bütün yeni icatlara tâbi olmuş ve otuz-kırk senede kuvvetli bir devlet hâline gelmişlerdir. Otuz yıl evvel Japonya öyle bir vaziyetteydi ki, varlığından bile haberdar olan pek azdı. Şimdi ise, Japon ismi adeta mukaddes bir kelime gibi telaffuz olunmaktadır. Bunu sırf çalışma, gayret ve millî ruh sayesinde elde etmişlerdir.

Millî ruh ve din bağlılığı olmaksızın bir devletin intizam bulması mümkün değildir. Millî hamiyet, vatan sevgisi, devlet aşkı ve fedakârlık lazımdır.

15-20 yıl Avrupa'da sefalet içinde sürgün hayatı yaşayan, Trablusgarp'ta gurbet acısıyla yanıp tutuşan gençlerimiz, şimdi milletin mukadderatını ellerine alınca, süslü kıyafetler ve şaşaalı arabalarla sefaya dalmamalıdır. Millî ruh ile hareket edip, vatana hizmet etmeye azmetmelidirler.

Tekrar ediyorum: Bizim ve umum İslam âleminin istikbali Osmanlılarla, bilhassa Turan kavimleriyle alâkalıdır. Mademki vaziyet böyledir, neden ellerimizi birbirimize uzatmıyoruz? Neden birbirimize olan akrabalığımızı ilan etmiyoruz? Neden dil birliğine doğru yürümüyoruz? Tatarlar neden Osmanlı matbuatından istifade etmiyorlar? Başkurtlar neden Tatar gazetelerine ve kitaplarına ilgi göstermiyorlar? İçinde zerre kadar vatanperverlik olan bir kimse, bu hâl karşısında hicap duymaz mı? Bizim nazarımızda vakit kaybetmeden el ele verip, Turancılık meselesi üzerinde çalışmaya başlamak zaruridir. Bunun için hususi bir komisyon teşkili, Turan kavimleri arasında propaganda yapacak ehliyetli adamların yetiştirilmesi, sistemli bir nüfus sayımı yapılması, merkezî noktaların tesbiti ve metanetle hareket edilmesi elzemdir.

Her vatanperver, eğer gerçekten bir fikre sahipse, mutlaka Panturancılık yolunda ilerlemelidir. Hakikat yolunu seçmek isteyenler, bu yolu tercih etmeli ve bütün fikirlerini, bütün lisanlarını bu gaye üzerine teksif etmelidirler.

Bizim için yegâne gaye, yegâne arzu budur.

Eğer yeni bir Amerika keşfetmek mümkünse, bu ancak bu gayeye erişmekle mümkün olacaktır.

Abdürreşid İbrahim³⁶¹

³⁶¹ PBDA, *Po Soobşeniyyu Departamenta Duhovnih Del*, 9-11.

SONUÇ

Sonuç olarak, Rus toplumu ve devleti geleneksel toplumdan modern topluma dönüşümü, Rus devletinin bürokratikleşmesi çerçevesinde XVI. yüzyılda başlamıştır. Erken dönem rus devletinde bürokratikleşme esas gerekliliğini Kazan'ın işgal edilmesi ile vücut bulmuştur. Başka bir deyiş ile Rus devleti modernleşme noktasında, merkezileşme ve bürokratik devlete dönüşümü Kazan Türklerini kontrol alınması ile oluşmuştur. Rus toplumunun ve devletinin evrim süreci farklı bir seyir izlemiştir. Rus devleti kapitalistleşme sürecinden evvel erken bürokratikleşme başlamış ancak rasyonel boyutta şekillenmemiş patrimonyal karakterde gelişim bulmuştur.

Diğer yandan XIX. yüzyılın başlarında eğitim reformları sayesinde Kazan Üniversitesi kurulmuş Türk dili ve tarihi üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Bu sayede İslam öncesi Türk tarihinin araştırılmasına olanak sağlanarak Batı dünyası Türk tarihi ile tanışmıştır. Aynı zamanda birçok Tatar aydın ve ilim adamı bu üniversitede dersler okutmuş ve İbrahim Halfin ve Muhammed Ali Kâzım Bey gibi ilmi sahada uluslararası başarılar gösteren kişiler yetişmiştir. Oryantalist amaçlarla kurulan üniversite diğer yandan Tatar aydınlanmasını tetiklemiştir. Tatar burjuvazinin entelektüel zeminde etkileyen Kazan Üniversitesi, ilerleyen safhada Türk tarihi ile tanışıklığını artırmış, Türkolojinin merkezi haline gelmiştir. Oryantalist yönden yapılan bu araştırmalar dolaylı olarak Türk kültürü ve tarihinin imparatorluk aydınlarınca tanınmasını, böylelikle Türk dünyasını bütün bir potada değerlendirmelerini sağlamıştır. Kazan Üniversitesi ve diğer yapılan oryantalist çalışmalar bir nevi Türk tarihinin tanınırlığını artırarak, ulusal dönüşüm sürecinde İslam öncesi Türk tarihinin bilinir hale gelmesi ilerleyen safhada ulusal bilincinin oluşumuna dolaylı olarak katkı sağlamıştır.

Ancak otoriter modernleşme sürecinin sonucu olarak imparatorlukta bütün halkların yaşamlarına daha aktif müdahale edilmiş bundan Tatarlar da payını almıştır. İslamın kuralları göz ardı edilerek müdahale edilmiştir. XIX. yüzyılında ikinci yarısından itibaren, II. Aleksandr dönemine gelindiğinde serflikin kaldırılması ve diğer atılan adımlar uluslararası ticarete Rus ve yabancı sermaye ile rekabet edebilen Türk-Tatar Burjuvazisinin doğmasını sağlamış ve böylece Tatar Burjuvazisi hem Rusya'da hem Türkistan'da daha aktif ekonomik güç haline gelmiştir. Başka bir deyiş ile Rus

modernleşmesi ekonomik, siyasi ve idari yönde Türk-Tatar burjuvazinin doğup daha güçlenmesini sağlamıştır.

III. Aleksandr'ın Otoriter modernleşme sürecinde eğitim Rus-Tatar okullarının açılması ile bütün müfredat devlet tarafından denetlenmiş ve Rus devletinin politikası yönünde eğitim verilmiş aynı zamanda Tatar-Türk toplumu güvenlik ve denetim noktasında otoriter modernleşmenin sağ ayağı olarak kontrol altında tutulmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Rus devleti artık karakter değiştirmiş, 1905 devriminin ardından Ancient Regime'den kalan yapının yerini siyasi partiler almaya başlamıştır. Mutlakiyetçi bir devlet ile modernleşen bir yapı arasında çelişkili ve dengeleyici bir konuma düşmüştür. Kapitalistleşme sürecine geç katılan Rusya'da Rus entelektüeller sosyalizme, Türk-Tatar aydınları milliyetçiliğe ve Türkçülüğe eğilim göstermiştir. Özellikle Rusça okuryazarlığın artması bu durumu daha da hızlandırmıştır. 1905 devrimi Rusya Türklerine örgütlenme fırsatı getirmiş bilinçlerinde ulusal uyanışı tetiklemiştir. 27 Nisan 1906 Devlet Duması açılmış, Duma'da Müslüman fraksiyonunun oluşmasını sağlamıştır. Bu esnada Rus siyasal hayatında farklı siyasal partilerin ortaya çıkması, imparatorluk Türklerinin Kadet Partisi ile işbirliğine girmesini sağlamıştır. Özellikle Kazan Türkleri Kadet Partisi içinde faaliyet yürütmüş, Yusuf Akçura Parti Merkez Komitesinde görev almıştır. Kazan kolu Kadet Partisinin siyaset program ve felsefesine bağlı kalması imparatorluk parlamentarizminin, modern siyasal sisteme geçişinde ki en büyük etkisidir. Böylelikle cemiyetleşme sürecinde Kazan Türkleri İttifak Partisi dışında, Rus liberal partisinde var olmaya çalışmıştır. Ancak bu cemiyetleşme süreci ve ulusal bilincin ortaya çıkışında kapitalistleşen Rusya'nın etkisi ortaya çıkmış, kapitalistleşmeye başlayan ülke parlamentarizme doğru kaymıştır.

Devlet Duma'nın açılması ile Rusya Türkleri Duma temsil hakkı elde etmişlerdir. Modernleşme anlayışının parçalarından olan parlamentarizm ve demokratikleşme çerçevesinde değerlendirildiğinde, siyasal temsiliyet elde edilmiştir. Ancak Duma'da temsiliyet meselesinde ağırlıklı Kazan Tatar mebuslarından oluşmuştur.

Sonuç olarak, Rus modernleşmesi (1905 Devrimi) modernleşme teorisinin çizdiği sınırlar dâhilinde düşünüldüğünde Kazan Türklerinin cemaatten cemiyete dönüşümünü hızlandırmıştır. Cemaat toplumundan yani Rus devletinin sınır boylarında müttefiki ve işbirlikçisi olan ahunlar ve mollalara (Tatar uleması) tepki olarak narodnizm, Panlavizm

ve sosyalizmden etkilenen Türk- Tatar entelektüel sınıfı ortaya çıkmıştır. Rus Ancien Régime'inin tasfiyesine kadar modernleşmenin sonuçları ve etkileri, üç sacayağı üzerine kurulmuştur: merkezileşme, tahakküm ve askerî-bürokratik modernleşme.

Diğer yandan güvenlik raporlarında belirtildiği üzere İttihat ve Terakki kadrolarının Türkçülük faaliyetleri için İdil-Ural bölgesine faaliyette bulunmaları için propagandacılar yolladığı hususunda uyarı genelgeleri gönderilmiştir. Rusya'da ki Türkçülük hareketi Türk Tatar Komitesi oluşumu çerçevesinde Jön Türklerin misyonu içinde yer almıştır. Her ne kadar Rus arşivlerindeki raporlarında Pan-İslamizm olarak kayda geçse de Türk-Tatar entelektüel sınıfının asıl yönelimi Pan-Türkizm olmuştur. Rus siyasal modernleşmesi bir nevi Türkçülük hareketinin doğmasını tetiklemiştir. Gelecekte yapılacak çalışmalar açısından, Rus modernleşme sürecinin diğer Türk halkları (Başkurt, Çuvaş, Yakut, Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Azerbaycan vb.) üzerindeki etkileri söz konusu teorik çerçevede daha kapsamlı ele alınabilir. Bu noktada kullanılan yöntem ve bakış açısı, gelecek çalışmalara ışık tutacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdullin, Yahya. *Tatarskaya Prosvetitel'skaya Mysl*. Kazan: İman, 2002.
- Abdullin, Yahya. "Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları Arasında Aydınlanma Hareketi." *İlmi Araştırmalar*. 1(2014): 175-184.
- Agacanov, Sergey Grigoryeviç, Şamil Fatihoviç Muhamedyarov ve Vadim Vintseroviç Trepavlov. *Natsionalnie Okraini Rossiyskoy İmpreii: Stanovlenie i Razvitie Sitemi Upravleniya*. Moskova: Slav. Dialog, 1997.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.
- Akyılmaz, Gül. "Bâd-ı Hevâ Vergilerine Bir Örnek: Resm-i Ârus." *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 7/1-2 (1999): 115-128.
- Alekseyev, Veniamin Vasilyeviç vd. *Aktarı Rossiyskoy İmperskoy Modernizatsii (XVIII – Naçalo V XX.): Regionalnoe İzmerenie*. Yekaterinburg: Bank Kulturnoy Informatsii, 2016.
- Alişev, Salyam Hatıpoviç. *Vse Ob İstorii Kazani*. Kazan: Rannur, 2005.
- Alptekin, Musa Yavuz. "Modernite-Modernizm-Modernleşme: Tanımlar, Teoriler ve Kuramsal Eleştiriler". İçinde *Modernite Sosyolojisi*, editör Musa Yavuz Alptekin. 1-14. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.
- Altun, Fahrettin. "Modernleşme Kuramı". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. 8 (2000): 123-186.
- Ananiç, Boris Vasilyeviç vd. *Çastnoe Predprinimatel'stvo v Dorevol'yutsionnoy Rossii: Etnokonfensiynal'ya Struktura i Regionalnoye Razvitiye*, XIX- Naçalo V XX. Moskova: Rosspen, 2010.
- Anderson, Perry. *Mutlakıyetçi Devletin Kökenleri*, Çeviren Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
- Azmatov, Danil Damiroviç. *Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie V Kontse XVIII-XIX VV*. Ufa: Gilem, 1999.
- Bajenova, Tatyana Mikoslavovna ve Sergey Vladimiroviç Kodan. "«K Yedinoobraziyu i Pravilnomu Sostavu Zakonov Rossiyskih...» (Sozdaniye i İzdaniye Polnogo Sobraniye i Svoda Zakonov Rossiyskoy İmperi)." *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi*. 1/2 (2008): 1-24.
- Basmantsev, Dmitriy Viktoroviç. "Reforma Sistemi Mestnogo Upravleniya v Srednem Povolje V 1708–1718 Godah: Osnovnie Napravleniya i İtogi". *İz İstorii i Kulturi Naradov Srednego Povoljya*. 12/4 (2022): 36-48.
- Battal Taymas, Abdullah. *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1966.
- Bayly, Christopher Alan. *Modern Dünyanın Doğuşu: Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914*, Çeviren M. Neva Şellaki, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Bermann, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. Çeviren Ümit Altuğ. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Bhambra, Gurinder K. *Moderniteyi Yeniden Düşünmek: Post-Kolonyalizm ve Sosyolojik Tahayyül*, Çeviren Özlem İlyas, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.

- Bookchin, Murray. *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, Çeviren Ali İhsan Başgöl, Ankara: Dipnot Yayınları, 2011.
- Boyko, Sofiya İvanovna. "Kazanskoe Gubernskoe Jandarmское Upravlenie v 1880 - 1917 gg.: Organizatsionnye Osnovy i Deyatel'nost' v Polietnokonfessional'nom Regione". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çuvaşkiy Gosudarsvenniy Universitet, 2013.
- Bülbül, Gül. "İslahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve İslahat Fermanı." *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 2/2 (1989): 157-179.
- Bushkovitch, Paul. *Büyük Petro*, Çeviren Berna Akkıyal, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Callinicos, Alex. *Tophum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, Çeviren Yasemin Tezgiden, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Canatan, Kadir. *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Carrère d'Encausse, Hélène. *Tamamlanmamış Rusya*, Çeviren Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.
- Collin, Denis. *Marx'ı Anlamak*, Çeviren Işık Ergüden, İstanbul: Versus Kitap, 2008.
- Çiğdem, Ahmet. *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Denisov, Pyotr Vladimiroviç ve Leonid Aleksandroviç Taymasov. "Kazanskiy Komitet Ruskogo Bibleyskogo Obsestvo i Perevodı Svyaşennovo Pisaniya na Yazıki Harodov Srednego Pavoljya". *Vestnik ÇGU*. 2 (2012): 92-95.
- Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Devlet, Nadir. *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011.
- Eisenstadt, Shmuel Noah. *Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim*, Çeviren Ufuk Coşkun, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007.
- Ekinci, Yusuf. *Gaspıralı İsmail*. Ankara: Ocak Yayınları, 1997.
- Eldaşev, Anatoliy Mihayloviç. *Utraçennie Monastırskie Nekropoli Kazani (XVI - Naçalo XX VV.)*. Kazan: Tsentr İnnovat Tehnologı, 2008.
- Elektronnaya Biblioteka İstoriçeskih Dokumentov. "1804. Noyabrya 5. Ustavı İmperatorskih Moskovskogo, Harkovskogo i Kazanskogo Universitetov". Erişim Tarihi 05.01.2025, <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/426121#mode/inspect/page/1/zoom/4>
- Fanaviyeviç İslamov, Ramil. "Kazanskıe Medrese XIX-Naçala XX V. V Dokumentah i Materialah". *Gasırlar Avazı - Eho Vekov*. 1/2 (2008): 213-214.
- Fuchs, Karl. *Kazanskıe Tatari v Statiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşenşiyah*. Kazan: Poznanie, 2013.
- Gasprinsky (Gaspıralı), İsmail. "Türk Yurdcularına". *Türk Yurdu*. 1/7 (1912): 110.
- Geyikçi, Şebnem Yardımcı ve Uğur Çil. "Modernleşme Teorisini Yeniden Düşünmek: Ekonomik Kalkınma ve Demokrasi İlişisine Eleştirel Bir Bakış." *OPUS International Journal of Society Researches*. 11/18 (2019): 2996-3022.

- Goskin, Michael R. *Çağdaş Devlet Sistemleri*, Çeviren Bahattin Seçilmişoğlu, Ankara: Adres Yayınları, 2011.
- Griffiths, David M. “Catherine II: The Republican Empress.” *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*. 21/3 (1973): 323-344.
- Gvozdkova, İnga Mihaylovna. *Salavat Yulayev İssledovaniye Dokumentalnih İstochnikov*. Ufa: Kitap, 2004.
- Hafizov, Gabdrahman. “Karl Fuchs i Ego Mesto V Sotsiokulturnom Prostpanstve Kazanskoy Gubernii”. *Kazanskiy Meditsinskiy Jurnal*. 87/5 (2006): 398-400.
- Hosking, Geoffrey. *Rusya ve Ruslar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2011.
- Huzin, Fayaz Şaripoviç vd. *İstoriya Tatarstana*. Kazan: Tarix, 2001.
- İbrahim, Abdürreşid. *Rusya İmparatorluğu’nda Müslümanlar Çoban Yıldızı*, hazırlayan Seyfettin Erşahin. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2015.
- İlin, Vsevolod Nikolayeviç. “Triada S. S. Uvarova Pravoslavie–Samoderjaviye–Narodnost”. *Altayskiy Vestnik Gosudarstvennoy i Munitsipalnoy Slojbi*. 16 (2018): 33-35.
- İlovayskiy, Dimitri. *Kratkie Oçerki Russkoy İstori*. Moskova: Olma Media Grup, 2015.
- İshakov, Radik. “Kreşeniye i Hristianizatsiya Tatar-Musulman”. İçinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI: Formirovanie Tatarskoy Natsii XIX-Naçalo XX Vekah*, editör Rafael Hekimov, 490-494. Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş. Marjani, 2013.
- İshakov, Salavat Mitatoviç. *Pervaya Russaya Revolyutsiya i Musulmane Russkoy İmperii*. Moskova: İzdatelstvo Sotsialno-Politiçeskaya Mısl, 2007.
- İvanov, Ananiy Gerasimoviç. “Gosudarstvennie Podati i Povinnosti Yasaçnıh Mariytsev V Kontse XVII–Pervoy Çetverti XVIII Veka”. *Vestnik Mariyskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. 2/14 (2014): 106-110.
- İvanov, Vitaliy Petroviç. *Çuvaşı İstoriya i Kultura Tom I*. Çeboksarı: Çuvaşcoe Knijnoe İzdatelstvo, 2009.
- Jameson, Fredric. *Biricik Modernite: Şimdinin Ontolojisi Üzerine İnceleme*, Çeviren Sami Oğuz, Ankara: Epos Yayınları, 2004.
- Jeanniere, Abel. “Modernite Nedir?”. İçinde *Modernite Versus Postmodernite*, derleyen Mehmet Küçük. 95-107. Ankara: Vadi Yayınları, 1993.
- Kablucıkina, Yuliya Sergeyevna. “Finansovaya Reforma Nikolay I. (1839–1843 gg.)”. *Problemy Nauki*. 10/34 (2018): 37-39.
- Kagan, Veniamin Fedoroviç. *Lobaçevskiy 1792-1856*. Moskova: İzdatelstvo Akademiys Nauk SSSR, 1944.
- Kalaşnikova, E.B. ve H.D. Gorşkova. “Reformı Petro I. Soderjanie i İkh Vliyanie na Razvitie Rossii.” *Mejdunarodniy Jurnal Gumanitarnykh i Yestestvennykh Nauk*, 1/3 (2021): 97-99.
- Kamaliyeva, Alsu. *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2009.
- Kanlıdere, Ahmet. “Ayaz İshaki (1878-1954) ve Türkiye’de Türkçülük Fikrinin Evrimi”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. 27(2012): 77-124.
- Kanlıdere, Ahmet. “Mirza Kâzım Bey.” İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30: 162-164. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Kappeler, Andreas. *The Russian Empire: A Multi-Ethnic History*, çev. Alfred Clayton. Essex: Longman, 2001.
- Kartal, Aykut. “Kazan Türklerinde Örgütçü Bir Aydın: Ayaz İshaki ve Tanğcılar”. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2 (2022): 112-126.
- Kaya, Yaşar. “Modernleşme”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 13 (1999): 447-454.
- Kazem Bek, Muhammed. *İzbrannie Proizvedeniya*. Bakü: Elem, 1985.
- Kirsanov, V. N. “Narodničestvo”. *Prosveşeniye i Poznaniye*. 10/17 (2022): 3-26.
- Kumar, Krishan. *İmparatorluk Tasavvurları: Beş Emperyal Devlet Dünyayı Nasıl Şekillendirdi*, Çeviren Ö. Çağatay Balkaya, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2024.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Larina, Yana İgorevna. “Heinrich von Fick (1678-1750): Slujba İnozemstva V Rossii Pervoy Polovini XVIII Veka” . Yayınlanmamış Doktora Tezi, Moskovskiy Gosudarstvennyy Universitete İmeni M.V. Lomonosova İstoričeskiy Fakultet, 2018.
- Lewis , Charlton T., ve Charles Short. *A New Latin Dictionary*. New York/Oxford: Harper & Brothers. 1891.
- Lezina, Elena Petrovna. “Voyevodskoye Upravleniye Pogranichnoy Territoriy Rossiyskogo Gosudarstva V XVII Veka”. *İstoriko-Pravovye Problemy: Noviy Rakurs*. 4-2 (2011): 177-187.
- Luo, Xiaomei. “Community to Society: Research on Tönnies's Modernity Thoughts”. *The Frontiers of Society, Science and Technology*. 3/5 (2021): 14-18.
- Madariaga, Isabel de. *Korkunç İvan*, Çeviren Emin Tanrıyar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Makarov, Valentin. *Proşloe Naşego Kraya i Selan Aleşkin-Saplık*. Ulyanovsk: Peçatnıy Dvor, 2012.
- Milov, V. L. ve Tsimbaev, İ. N. *İstoriya Rossi XVIII.-XIX. Vekov*. Moskova: Eksmo, 2006.
- Moorhead, John. “The Word 'modernus'”. *Latomus*. 65/2 (2006): 425-433.
- Morozov, Denis Mihayloviç. “Formirovaniye Sistemı Upravleniya Kazanskoy Zemley Vo Vtoroy Polovine XVI. Naçale XVII. Vekov”. *Vestnik ÇGU*. 6 (2006): 80-86.
- Muhametdinovna, Saveya Mihaylova ve Olga Nikolayevna Korşunova. *Kazanskiy Universitet: Mejdu Vostokom i Zapadom*. Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2006.
- Neçkina, Militsa. *Dekabristı*. Moskova: Politkatorjan, 1933.
- Niayeş, Ümid. “İran Azerbaycanı'nda Türkçülük Akımı ve Osmanlı Etkisi (1900-1925)”. *İçinde XVIII. Türk Tarih Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özler. 855-874. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Nikolskaya , A.V., ve İ.S. Belanovskaya. “Gosudarsyvennaya İdeologiya i Sotsialnie Progresi v Epohu Pravleniya Nikolaya I.”. *Vlast İstorii - İstoriya Vlasti*. 54 (2024): 30-42.
- Nogmanov, Aydar. “Tatary Srednego Povoljya i Priuralya v Period Pravleniya Nikolay I”. *İçinde İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI: Formirovanie*

- Tatarskoy Natsii XIX – Naçalo XX Vekah*, editör Rafael Hekimov. 463-473. Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş. Marjani, 2013.
- Nogmanov, Aydar. “Tatarskiy Vopros V Tsarstvovaniye Aleksandra I”. İçinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI: Formirovanie Tatarskoy Natsii XIX – Naçalo XX Vekah*, editör Rafael Hekimov. 459-465. Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş. Marjani, 2013.
- Nogmanov, Aydar. “Zakonodatelstvo Yekaterini II Ob İslame i Musulmanah (K 250-Letiya İzdaniya Ukaza 1773 G. O Veroterpimosti)”. *İz İstorii i Kulturi Naradov Srednego Povoljya*. 13/4 (2023): 35-48
- Orçan, Mustafa. “Cemaatten Cemiyete Türkiye’nin Modernleşme Pratiği”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. 1/2 (2004): 79-94.
- Özkaya, Yılmaz. “Mehmet Emin Resulzade'nin Yeni Kafkasya Dergisi Çerçevesinde Azerbaycan Komünist Partisine Eleştirileri”. İçinde *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, editörler Yunus Koç, Mikail Cengiz. 321-331. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018.
- Özkiraz, Ahmet. *Modernleşme Teorileri ve PostModern Durum*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2007.
- Panova, Lyudmila Nikolayevna. “Reformı i Kontreformı v Pravleniye Aleksandra III”. İçinde *VIII. Mejdunarodnaya Nauçno-Praktičeskaya Konferentsiya «Nauçnie İssledovaniya: Ot Teorii K Praktike» Tom I*, editör Oleg Nikolayeviç Şirokov vd., 38-41. Çeboksarı: Tsentr Nauçnogo Sotrudniçestva İnteraktiv Plyus, 2016.
- Paydaş, Kazım. “Moğol ve Türk-İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 39 (2006): 195-218.
- Penskoy , V.V., L.A. Pozharova, ve V.Yu. Turanin. “Dolgii Put k ‘Tsentralizatsii’: Rannemodernoe Russkoe Gosudarstvo i Yivo Osobennosti”. *Nomothetika: Filosofiya, Sotsiologiya, Pravo*. 45/1 (2020): 103-112.
- Perm Bölgesi Devlet Arşivi. *Po Soobşeniya Departamenta Duhovnih Del MVD O Panislamistkom Dvijenii V Rossii, Raportı Uyezdnih İspravnikov O Deyatelnosti Magometanskogo Duhovenstva, Spiski Musulmanskih Obşestv i Duhovnij Lits, Uvolennih S Zanimaemih İmi Doljnostey, i Dr.* 27.10.1910- 04.06.1916, F.65 O.5 D.104, 1-186.
- Pisarkova, Lyubov Fedorovna. *Gosudarstvennoe Upravleniye Rossi s Kontsa XVII Do Kontsa XVIII Veka: Evolyutsiya Byurokratiçeskoy Sistemi*. Moskova: ROSSPEN, 2007.
- Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom X 1835*. Sankt-Peterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii. 1856.
- Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom XIX 1844*. Sankt-Peterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii. 1845.
- Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom 21 1781-1783*. Sankt-Peterburg: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Velicestva Kantselyarii. 1830.
- Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom 5 1713-1719*. Sankt-Peterburg: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Velicestva Kantselyarii, 1830.
- Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom 6 1720-1722*. Sankt-Peterburg: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Velicestva Kantselyarii, 1830.

- Potyemkin, Vladimir vd. *Uluslararası İlişkiler Tarihi: Diplomasi Tarihi I. Cilt*, Çeviren Atilla Tokatlı, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009.
- Ragsdale, Hugh. "Russian Foreign Policy, 1725-1815". İçinde *The Cambridge History of Russia Volume II: Imperial Russia 1689-1917*, editör Dominic Lieven. 519-528. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Riasanovsky, Nicholas V. ve Mark D. Steinberg. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, Çeviren Figen Dereli, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014.
- Ringer, Fritz. *Weber'in Metodolojisi: Kültür Bilimleri ile Sosyal Bilimlerin Birleşimi*, Çeviren Mehmet Küçük, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- Romaniello, Matthew. *The Elusive Empire: Kazan and the Creation of Russia 1552-1671*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 2012.
- Rorlich, Azade-Ayşe. *Volga Tatarları*, Çeviren Mehmet Süreyya Er, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Ross, Danielle. *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu*, Çeviren Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesi Arşivi. *Manifest o Darovannih Kupeçestvu Hovih Vigodah, Otliçiyah, Preimuşestvennah i Novih Sposobah k Rasprostraneniyyu i Unisilineniyyu Torgovih Predpriyatii*. 03.01.1807, 35185d, 1-12.
- Rusya Federasyonu Devlet Arşivi. *Memorandum Komiteta Zaşiti Prav Tyurko-Tatarckogo Musulmanskogo Naseleniya V Rossii Na Frantsuzskom Yazıke*. P705011359, 1-4.
- Rusya Federasyonu Devlet Arşivi. *Musulmanskoe Dvijenije Panislamizm Kazanskaya Guberniya Agenturnie Svideniya*. 10.11.1910, 10224074 Ç. 28 L. B., 1-4
- Rusya Federasyonu Devlet Arşivi. *O Musulmanskikh Uçaşihsyah Gor. Kazani i Ob Organizatsii Soyuzah "Breçi"*. 16.06.1910, 1022043146, 1-3.
- Rusya Federasyonu Devlet Arşivi. *Ob Abdulle Apanayeve i Bratyah Galeyevih Obvinyayemih v Prinadlejnosti K Kazanskoy Musulmanskoy Revolyutsionnoy Partii*. 07.05.1907, 1022045899, 1-3.
- Rusya Federasyonu Devlet Arşivi. *Sostav TS. K. Partii Naradnoy Svobody (Kom.-Dem.) Akçurin Yusup Asafoviç*. 1741129282.
- Rusya Federasyonu Devlet Arşivi. *Tsirkulyar 6 Deloproizvodstva № 105310 C Trebovaniyem Prinyatiya Mer K Nedopuseniyyu Proizvodstva Denejnih Cborov C Musulmanskogo Naseleniya Dlya Okazaniya Pomoşı Musulmanskoy Fraktsii Gosudarstvennoy Dumı*. 09.06.1916, 102260468, 1-7.
- Sadoğlu, Hasan. *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Samohin, K. V. "Protseki Russkoy Modernizatsii v Kontse XVIII.–Pervoy Palavenie XIX Vekov". *Sovremennie İslodovanie Sotsialnih Problem*. 11/19 (2012): 1-22.
- Samorodov, Dimitriy. "Kontsreformı Aleksandra III: Soderjaniye i Posledsviya". *Tsarskoselskie Çiteniya*. 3/15 (2011): 76-82.
- Skunov, Nikolay Nikolayeviç. "Orenburje V Site me Torgovo-Ekonomičeskih Otnoşeniy Rossi Co Stranami Vostoka: Vtoraya Polovina XVIII - Pervaya Polovina XIX VV." *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Mordovya Devlet Üniversitesi, 2002.

- Solmaz, Bünyamin. “Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 32/32 (2011): 35-58.
- Stefanoviç, Pyotr Sergeyeviç. “Znat i Voyennie Slugi v Sotsialno-Politiçeskoy Strukture Drevnerusskogo Gosudarstva v X – Pervoy Treti XII V.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Federalnoe Gosudarstvennoe Byujetnoeuçrejdeneie Nauki Institut Rossiyskoy İstorii Rossiyskoy Akademii Nauk, 2014.
- Strada, Vittorio. *Etika Terrora: Ot Fedora Dostoyevskogo Do Tomasa Manna*. Moskova: Rossen, 2014.
- Sunar, Lütfi. *Marx ve Weber'de Doğu Toplulukları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çeviren Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Şakurov, Farit Nailoviç. “Rasvitiye İstoriçeskih Znaniy U Tatar v Kontse XIX-Naçale XX Vekov.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kazanskiy Gosudarstvenniy Universitet, 2003.
- Şenoğlu, Kemal. *Yusuf Akçura: Kemalizm'in İdeoloğu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.
- Şensen, Mihriban. “Bilim Devrimi, Modern Bilimin Doğuşu ve Modern Toplumun Oluşumuna Katkıları”. İçinde *Modernite Sosyolojisi*, editör Musa Yavuz Alptekin. 105-107. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.
- Tellal, Eren. “1905 Rus Devrimi'nin 1908 Üzerine Etkileri.” İçinde *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019, 633-642.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Toprak, Zafer. “Türkiye'de ‘Narodnik’ Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908–1918)”. İçinde *Türkler*, editörler H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. 801-806. Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Udalov, Sergey Valereviç. *İmperiya Na Yakore: Gosudarstvennaya İdeologiya, Vlast i Obşestvo v Rosii Vtoroy Çetverti XIX Veka*. Saratov: İzdatelstvo Saratovsgoro Universiteta, 2018.
- Utkin, Denis Yevgeneviç. “Reforme Mestnogo Upravleniya Yekaterini II: Opıt Detsentralizatsi İspolnitelnoy Vlasti”. *Vestnik YARGU*. Seriya Gumanitarnie Nauki. 2 (2016): 15-18.
- Uyanık, Necmi. “Sarıklı Bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri (1883-1946)”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 5 (1999): 89-111.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.
- Valeyev , P. M., A.M. Abdullin, ve P. Z. Valeyeva. “Universitetskaya Tuyurkologiya V Kazani: Traditsii i Novatsii (XIX–Naç. XX VV.)”. *Uçoniye Zapiski Kırımskogo Federalnogo Universiteta İmeni V. İ. Verdanskogo*. 2/3 (2016): 101-116.
- Vernadsky, George. *Rusya Tarihi*, Çeviren Doğukan Mızrak ve Egemen Ç. Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- Yiğit, Aslı. *Rus Siyasal Modernleşmesi*. İstanbul: Kriter Yayınları, 2023.
- Yusupova, Alfiya Şavketonovna. *Dvuyaziçnaya Leksikografiya Tatarskogo Yazıka XIX Veka*. Kazan: Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2008.

- Yusupova, Alfiya Şavketonovna. “Rol Tatarskogo Yazıka, Tatarsko-Russkih i Russko-Tatarskih Slovary V Obşestvenno-Politiçeskoj Jizni Rossi XIX Veka”. *Vestnik Vyatskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. 4 (2008): 113-119.
- Zagidullin, İldus, Çulpan Samatova. “Politika Samoderjaviya v Sfere Şkolnogo Obrazovaniya”. İçinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI: Formirovanie Tatarskoy Natsii XIX - Naçalo XX Vekah*, editör Rafael Hekimov. 499-514. Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş. Marjani, 2013.
- Zagidullin, İldus. “Osobennosti Tsenzury Tatarskih Knig”. İçinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI: Formirovanie Tatarskoy Natsii XIX - Naçalo XX Vekah*, editör Rafael Hekimov. 487-490. Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş. Marjani, 2013.
- Zagidullin, İldus. “Tatary v Organah Samoupravleniya: Zemskih, Gorodskih i Krestyanskih”. İçinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI: Formirovanie Tatarskoy Natsii XIX - Naçalo XX Vekah*, editör Rafael Hekimov. 477-482. Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş. Marjani, 2013.
- Zagidullin, İldus. “Vıstupleniya Protiv Provedeniya Pervoy Vseobşey Perepisi Natseleniya 1897 g.”. İçinde *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom VI: Formirovanie Tatarskoy Natsii XIX - Naçalo XX Vekah*, editör Rafael Hekimov. 583-585. Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstitut İstori İm. Ş. Marjani, 2013.
- Zaharov, Vasiliy Yureviç. “Mojna li Şitat Reformu Aleksandra I Papıtkoy Modernizatsi?”. *Yevroaziskiy Soyuz Uçonıh*. 7/7 (2014): 139-141.

EKLER

EK-1: Rusların devleşme sürecinde oluşturulan ilk kanun kitabı.

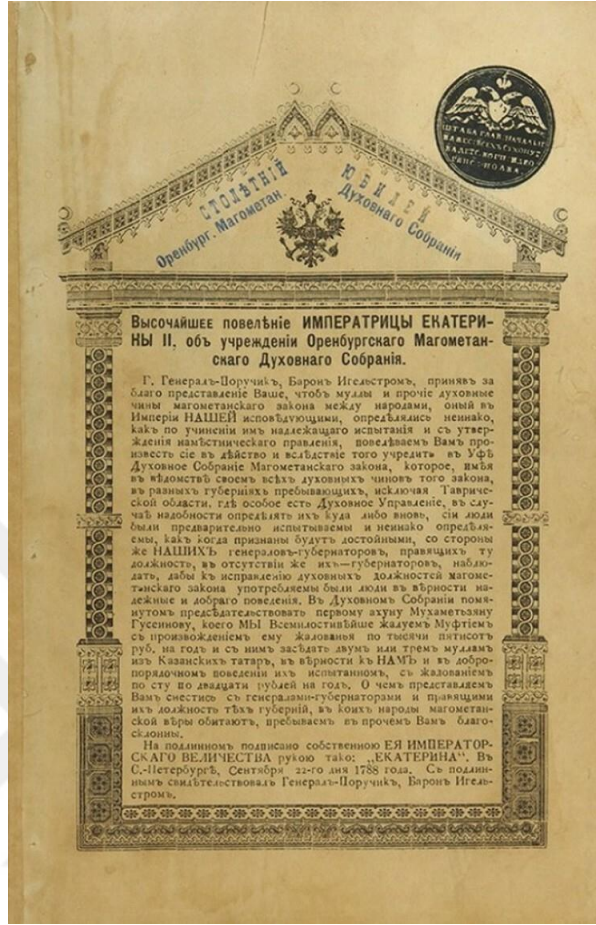
Kaynak: “Mudraya Russkaya Prava”, (Erişim Tarihi 21.04.2025),
<https://proza.ru/2023/11/30/208>

EK-2: 1552 yılında Kazan Seferi'nin ardından Kazan zaferi adına Korkunç İvan'ın emriyle resmedilmiştir.

Kaynak: İrina Aleksandrovna Şalina, “İkone « Blagoslovenno voinstvo nebesnogo tsarya» İ Uspenskogo Sobora Moskovskogo Kremla – Programmniy Pamyatnik Epokhi Vasiliya III.”, içinde *İskustvo Hristiyanskogo Mira*, ed., Aleksandr Saltikov, (Moskova: İzdatelstvo Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo Gumanitarnogo Universiteta), 176.

EK-3: II. Katerina'nın emriyle Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nin kurulmasına dair ferman.

Kaynak: “1788 G.: Perelomnyy Moment V Jizni Musulmanskoj Ummi Rossii”, (Erişim Tarihi 21.04.2025), https://dumrt.ru/ru/help-info/theology/analytics_13595.html

EK-4: Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi Binası- Ufa

Оренбургское Магометанское Духовное Собрание въ Уфѣ.

Kaynak: “225-Letnie TSDUM Rossii Zdanie Magometanskogo Duhovnogo Sobraniya”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://www.cdum.ru/news/44/3310/>

EK-5: Başkurt Türklerinin millî kahramanı ve Kazan’a kadar yayışan Pugaçev isyanının önderlerinden Salavat Yulayev’in Ufa’da heykeli.

Kaynak: Soslanbek Tavasiyev, *Jizn i Tvorçestvo: Fotoalbom* (Ufa: Kitap, 2007), 67.

EK-6: I. Aleksandr’ın 1813’te, IV. İvan’nın Kazan zaferi üzerinde yaptırdığı anıt.

Kaynak: “Pamyatnik Pavşim Voinam, Kazanskie Podzemelya”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://www.kazan-guide.ru/pamyatnik-pavshim-voinam-kazan/>

EK-7: Kazan Üniversitesi'nin kuruluşunun ardından Türkolojinin önde gelen ismi
Azerbaycan Türkü Muhammed Ali Kâzım Bey (Aleksandr Kâzım Bey)

Kaynak: “Uçyoniy Mirza: Kak Pers Kazem-Bek Stal İzvestnım Kazanskim
Vostokovedom ”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
[https://kazan.aif.ru/culture/uchyonyy_mirza_kak_pers_kazem-
bek_stal_izvestnym_rossiyskim_vostokovedom](https://kazan.aif.ru/culture/uchyonyy_mirza_kak_pers_kazem-bek_stal_izvestnym_rossiyskim_vostokovedom)

EK-8: Birinci Kazan Erkek Lisesi

Kaynak: “Lovlya Baboçek I Lihoradka Ot Uçebı: Kak Pervıy Student Kazanskogo Üniversiteta Sergey Aksakov Provel Sıvai Luçşie Godı V Gorode”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://inde.io/article/89432-lovlya-baboçek-i-lihoradka-ot-ucheby-kak-pervyy-student-kazanskogo-universiteta-sergey-aksakov-provel-svoi-luchshie-gody-v-gorode>

EK-9: 1880 Kazan İmparatorluk Üniversitesi

Kaynak: “Lovlya Baboçek I Lihoradka Ot Uçebı”

EK-10: 1880 Kazan Şehir Tiyatrosu

Kaynak: “Lovlya Baboçek I Lihoradka Ot Uçebı”

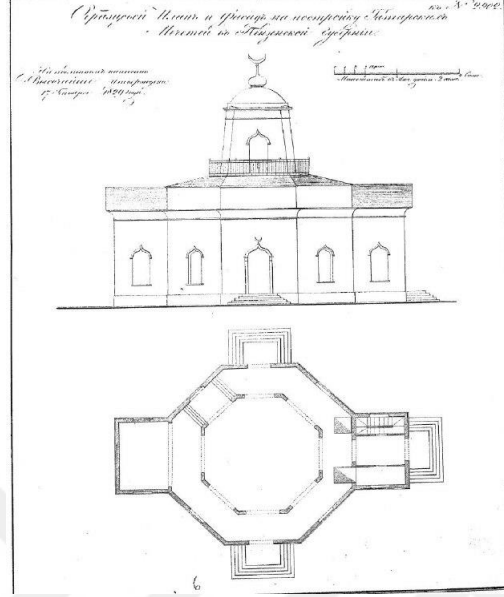
EK-11: Nikolay İvanoviç İlminskiy

Kaynak: “Nikolay İvanoviç İlminskiy”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),

<https://tatmitropolia.ru/persons/i/?id=63907>

EK-12: 1829’da İdil-Ural Müslümanları İçin Rus Devleti Tarafından Çizilen Camii Planı

Kaynak: *Polnoe Sobraniye Zakonov Russkoy İmperi Tom XIX 1825-1881* (Sankt-Peterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii, 1845), 41.

EK-13: XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra doğmakta olan Tatar Burjuvazisi-Yunusov Ailesi

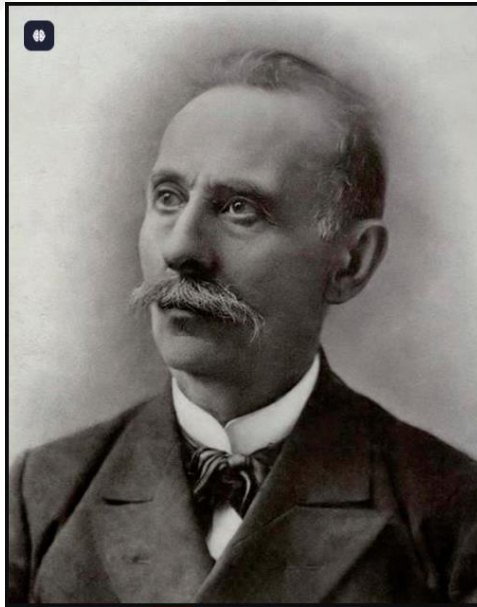
Kaynak: “Yunusovi”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://tatarica.org/ru/razdely/istoriya/novoe-vremya/personalii/yunusovy>

EK-14: İbrahim Yunusov

Kaynak: “Dinasdiya Kazanskikh Blagotvoriteley Yunusovıh”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://history-kazan.ru/kazan-vchera-segodnya-zavtra/istoriya-v-litsakh/zhzl-kazanskaya-seriya/17306-dinastiya-kazanskikh-blagotvoritelej-yunusovykh>

EK-15: İsmail Gaspıralı

Kaynak: “Gaspırskiy İsmail Bey”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://historical-baggage.com/post/gasprinskiy-ismail-bey-3881>

EK-16: Tercüman Gazetesinin 31 Mart 1909 Tarihli Baskısı

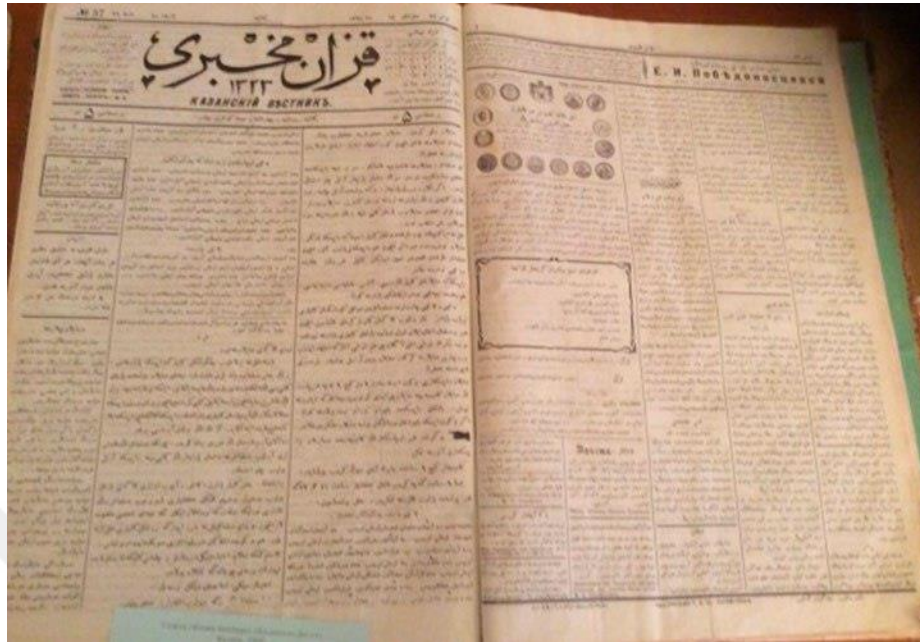
Kaynak: “Gaspırskiy İsmail Bey”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://historical-baggage.com/post/gasprinskiy-ismail-bey-3881>

EK-17: Ayaz İshaki

Kaynak: “140 Let So Dnya Rojdeniya Gayaza İshaki”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://proza.ru/2018/04/06/1342>

EK-18: Kazan Muhbiri Gazetesi

Kaynak: “Kazanskiy Vestnik”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://biblia.ru/kazanskiy/vestnik.html>

EK-19: Yusuf Akçura

Kaynak: “Yusuf Akçura V Kazani”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://m.realnoevremya.ru/articles/290865-yusuf-akchura-v-kazani>

EK-20: Sırasıyla ayakta duranlar (soldan sağa): Yusuf Akçura, Abdullah Bubi, oturanlar: Gabdrahman Ahmerov, Gumer Davletyarov ve Hadi Maksudi.

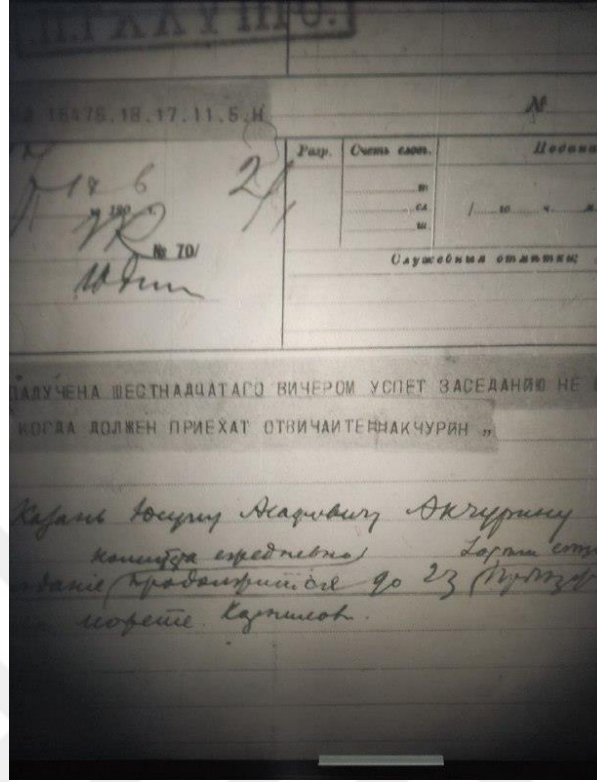
Kaynak: “Yusuf Akçura V Kazani”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://m.realnoevremya.ru/articles/290865-yusuf-akchura-v-kazani>

EK-21: Muhammediye Medresesi

Kaynak: “Yusuf Akçura V Kazani”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://m.realnoevremya.ru/articles/290865-yusuf-akchura-v-kazani>

EK-23: Yusuf Akçura İle Kadet Partisi Lideri Kornilov'un Yazışmaları

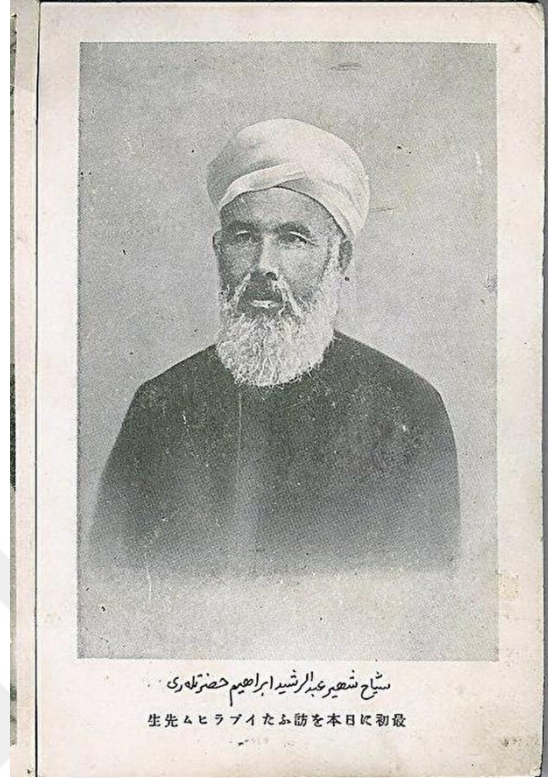
Kaynak: Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, *Sostav TS.K. Partii Narodnoy Svobody* (Kom.-Dem.) Akçurin Yusup Asafoviç, 1741129282.

EK-24: Said Giray Alkin

Kaynak: “Fatih Emirhan: Rusçanı Mirlazar Gna Beleler A Vı Golodnie, Nauçites Po-Russki!”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://m.realnoevremya.ru/articles/85475-fatih-amirhan-o-bilingvizme-tatar-k-132-letiyu-pisatelya>

EK-25: Abdürreşid İbrahim

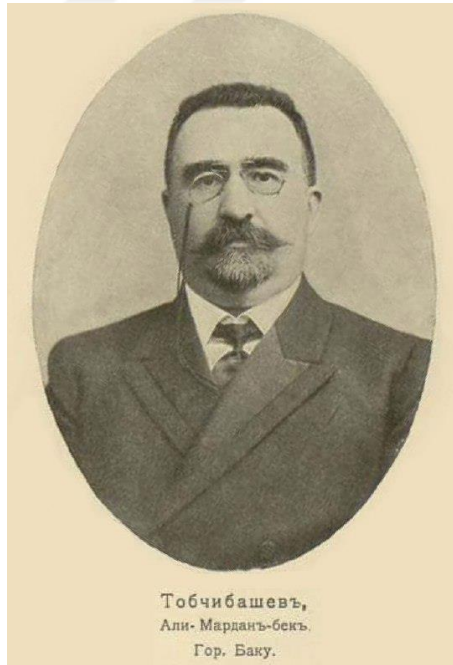
Kaynak: “Süleymaniye Kürsüsündeki Pir: Abdürreşid İbrahim Efendi”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://www.gzt.com/mecra/suleymaniye-kursusundeki-pir-abdurresid-ibrahim-efendi-3116613>

EK-26: Abdullah Apanayev

Kaynak: “Naçinali Sorevnovatsya Pisat Donosı Klevetat: Ob Odnoy Tatarskoy Natsionalnoy Çerte”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://mkam.business-gazeta.ru/article/480287>

EK-27: Ali Merdan Topçubaşı

Kaynak: “Topçubaşıyev”, (Erişim Tarihi 15.04.2025), [https://ourbaku.com/index.php/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Topchibashev.j](https://ourbaku.com/index.php/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Topchibashev.jpg)
pg

EK-28: Ahmet Ağaoğlu

Kaynak: “Ahmet Ağaoğlu 1869-1939”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ahmet-agaoglu-1869-1939/>

EK-29: Hüseyinzade Ali Bey (Turan)

Kaynak: “Ali Bey Hüseyinzade”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/1673/Ali-Bey-H%C3%BCseyinzade>

EK-30: Fatih Kerimi

Kaynak: “Fatih Kerimi’nin Kırma Seyahat Adlı Eserine Dair”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),

https://www.academia.edu/37632757/Fatih_Keriminin_K%C4%B1r%C4%B1ma_Seyahat_Adl%C4%B1_Eserine_Dair

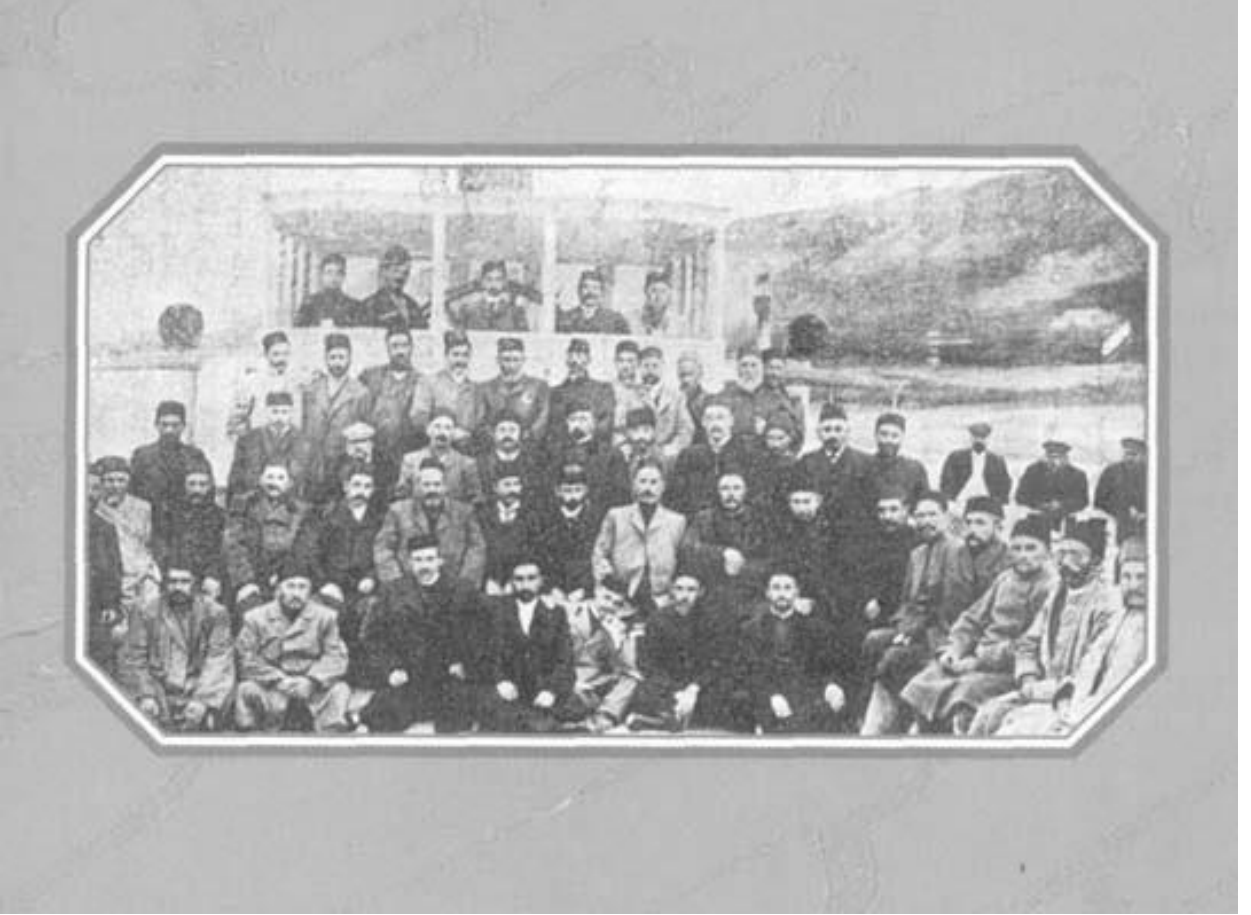
EK-31: Musa Carullah Bigi(yev)

Kaynak: “Musa Carullah”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),

<https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/musa-carullah>

EK-32: I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi, Gustav Struve Gemisinde, 15 Ağustos 1905 Nijniy Novgorod, 3. sırada soldan 4. kişi İsmail Gaspıralı, 5. kişi Ali Merdan Bey Topçubaşı, 10. kişi Gubaydulla Bubi. 5. sırada ortada ise Fatih Kerimi yer almaktadır.

Kaynak: “Perviy Syezd Musulman Rossii (K 100-Letiyu Provedeniya)- Fotografii”,
(Erişim Tarihi 15.04.2025), <https://idmedina.ru/books/regions/?3882>

EK-33: II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi. S.-Petersburg. 15-22 Ocak 1906.

Kaynak: “Pervıy Syezd Musulman Rossii”

EK-34: III. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi, Nijniy Novgorod, 16 Ağustos 1906.

Kaynak: “Perviy Syezd Musulman Rossii”

EK-35: Şihabeddin Mercani

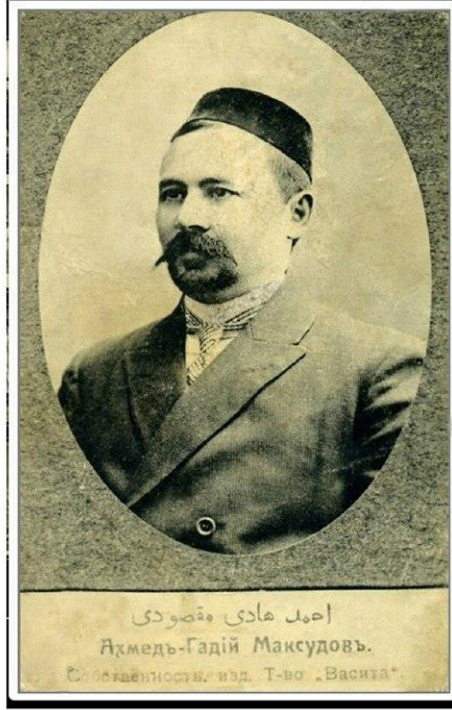
Kaynak: “Marcani Şihab Ad-din İbn Baha Ad-Din”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
https://old.bigenc.ru/religious_studies/text/2185268

EK-36: Hüseyin Feyizhani

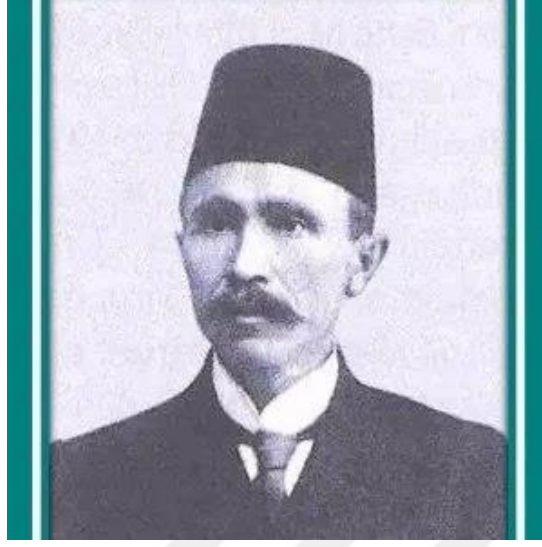
Kaynak: “Faizxanov Xusain (Hüseyn)”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/19876/cild/20>

EK-37: Hadi Maksudi

Kaynak: “Priozernoe Medrese Kazani: Kak Konfessionalnoe Uçilişe Prevratiloc V Tatarskiy Cambridge”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://milliard.tatar/news/priozernoe-medrese-kazani-kak-konfessionalnoe-ucilishhe-prevratilos-v-tatarskii-kembridz-1595>

EK-38: Musa Akyiğitzade (1864-1923)

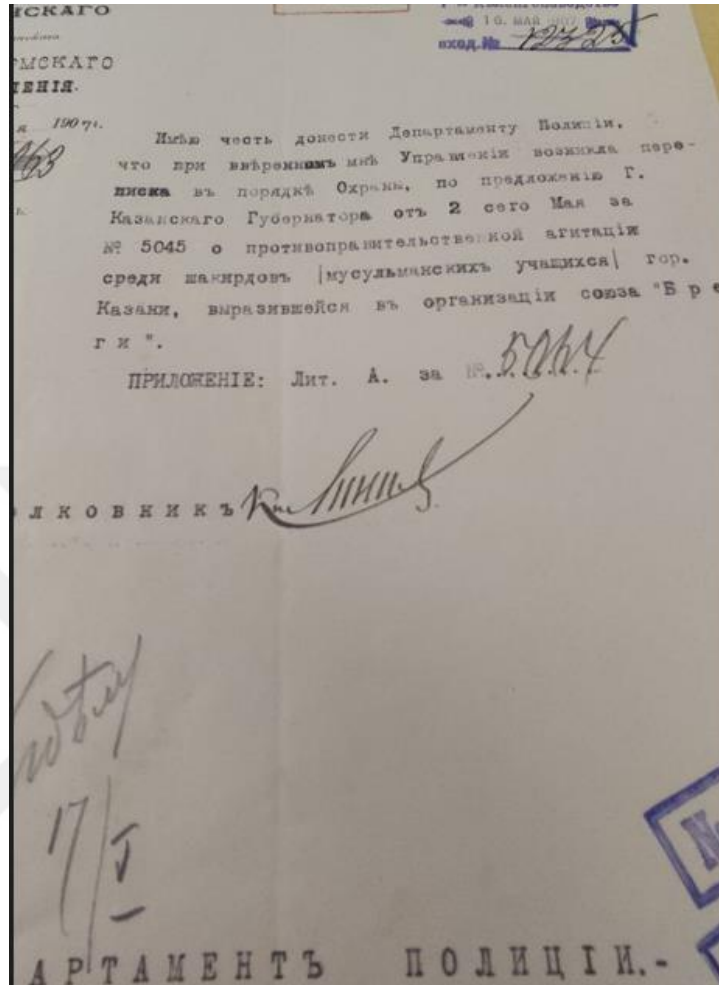
Kaynak: “Musa Akyiğitzade (1864-1923)”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://www.biyografya.com/tr/biographies/musa-akyigitzade-35a8d365>

EK-39: Sadri Maksudi Arsal

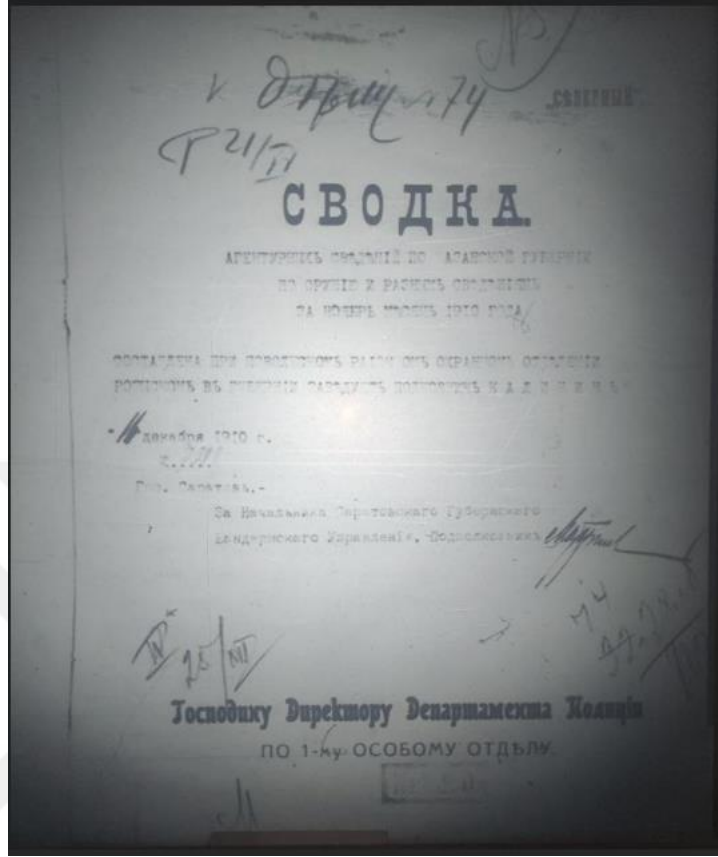
Kaynak: “Sadri Maksudi Arsal Arşiv Çalışması”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://sadrimaksudi.org/>

EK-40: 16 Mayıs 1907 Tarihli Kazan Türkleri arasında “Bregi” yapılanması hususunda Ohranka İstihbarat Raporu

Kaynak: “Sadri Maksudi Arsal Arşiv Çalışması”, (Erişim Tarihi 15.04.2025),
<https://sadrimaksudi.org/>

EK-41: Ayaz İshaki, Fatih Kerimi, Hadi Maksudi ve vd. aydınların Kazan'da ki Faaliyetlerine Dair İstihbarat Raporları

Kaynak: Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, *Musulmanskoe Dvijenije Panislamizm Kazanskaya Guberniya Agenturnie Svideniya*, 10.11.1910, 10224074 Ç. 28 L. B., 2.

EK-42: Ayaz İshaki, Fatih Kerimi, Hadi Maksudi ve vd. aydınların Kazan'da ki Faaliyelerine Dair İstihbarat Raporları

№	КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СВЕДЕНИЙ	Источники
15.	Рабочий Владимир Иванович ДОГАДОВ получил из Баку от своего брата Александра Ивановича ДОГАДОВА письмо, в котором последний сообщает, что в Баку начинается организоваться боевая дружина и если представится возможным, то будут даны из Баку связи для Казани. / "А. С. А. Т. К. И. Н. С." /	Совб. берн.
24.	Сегодня в ткацкой мастерской завода "р. Илагузовых" было вывешено объявление с таблицей взысканий, налагаемых на рабочих за разные проступки по службе и за прогулы. Рабочие в числе 580 человек прекратили работу на ткацких станках и вызвали фабричного инспектора, который разъяснил им недоразумение, после чего из числа забастовавших 300 человек начали работу, а остальные мирно разошлись по домам. Политической агитации в пользу этой забастовки не велось. / "А. Л. Е. К. С. А. Н. Д. Р. О. В. С." /	Баба.
26.	Редакторы газеты "Идуз" - Гадей "Аммулов", "Теркиман" - Алиаскар "Аммутинов" / Казань / и Саших "МОРЯ" - МОВС / Оренбург / на последние время стремятся в поисках татарского обоего лагеря, т.е. татарские консерваторы и татарские прогрессисты, на враждовать между собой, а объединиться для борьбы со всеми врагами татарского народа.	Сов. К.

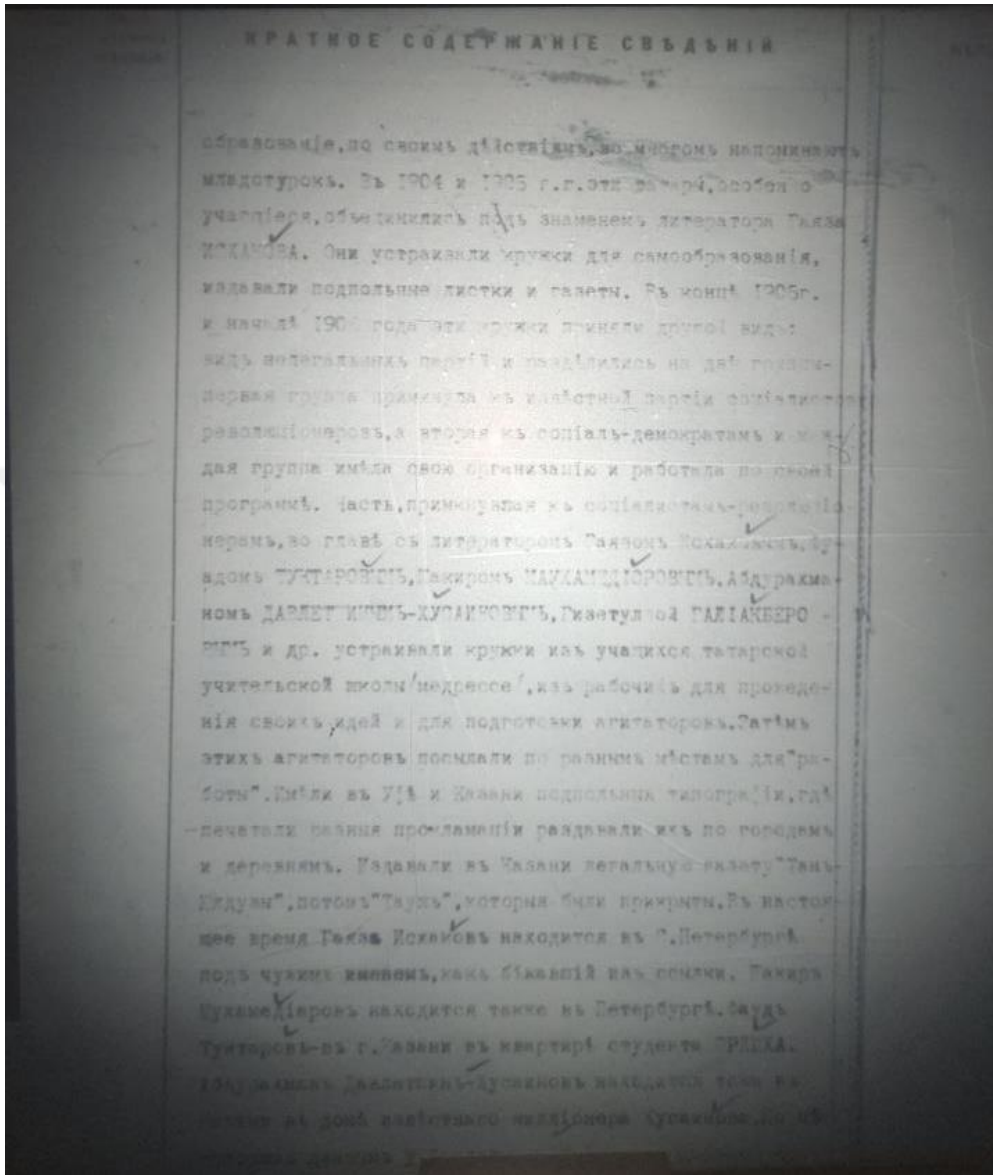
Kaynak: RFDA, *Musulmanskoe Dvijenije*, 10.11.1910, 10224074 Ç. 28 L. B.

EK-43: Ayaz İshaki, Fatih Kerimi, Hadi Maksudi ve vd. aydınların Kazan'da ki Faaliyelerine Dair İstihbarat Raporları

№	КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СВЕДЕНИЙ	Источники
15.	Рабочий Владимир Иванович ДОГАДОВ получил из Баку от своего брата Александра Ивановича ДОГАДОВА письмо, в котором последний сообщает, что в Баку начинается организоваться боевая дружина и если представится возможным, то будут даны из Баку связи для Казани. / "А. С. А. Т. К. И. Н. С." /	Совб. берн.
24.	Сегодня в ткацкой мастерской завода "р. Илагузовых" было вывешено объявление с таблицей взысканий, налагаемых на рабочих за разные проступки по службе и за прогулы. Рабочие в числе 580 человек прекратили работу на ткацких станках и вызвали фабричного инспектора, который разъяснил им недоразумение, после чего из числа забастовавших 300 человек начали работу, а остальные мирно разошлись по домам. Политической агитации в пользу этой забастовки не велось. / "А. Л. Е. К. С. А. Н. Д. Р. О. В. С." /	Баба.
26.	Редакторы газеты "Идуз" - Гадей "Аммулов", "Теркиман" - Алиаскар "Аммутинов" / Казань / и Саших "МОРЯ" - МОВС / Оренбург / на последние время стремятся в поисках татарского обоего лагеря, т.е. татарские консерваторы и татарские прогрессисты, на вразумить на ту сторону, объединиться для борьбы со всеми врагами татарского народа.	Сов. К.

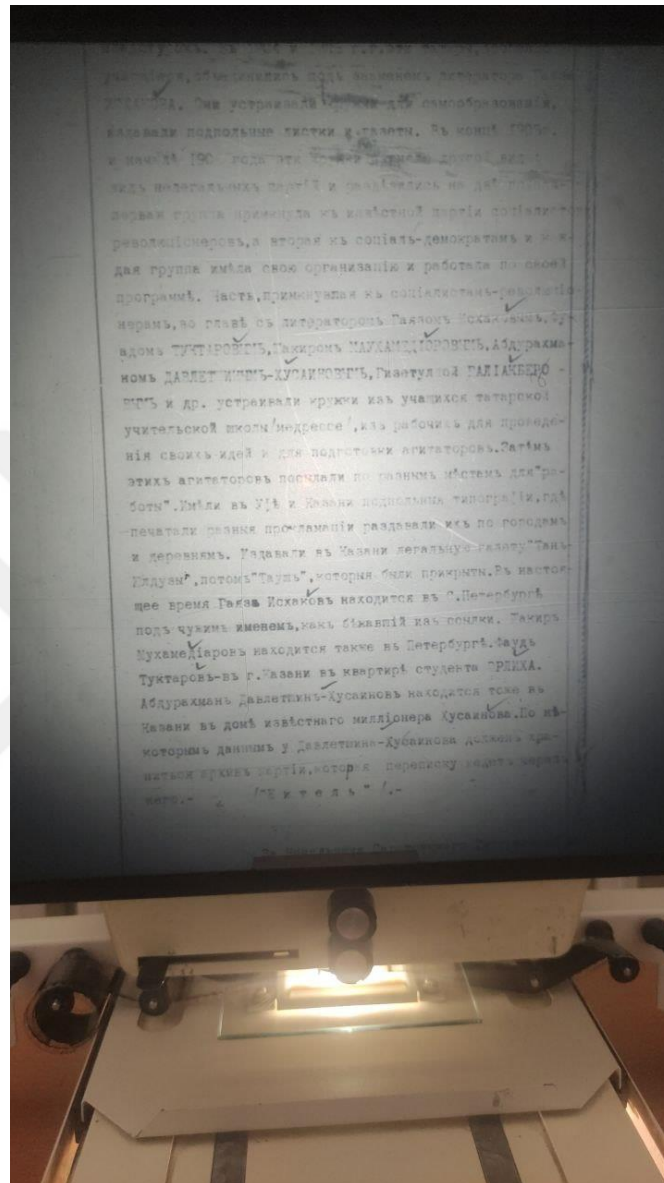
Kaynak: RFDA, *Musulmanskoe Dvijenije*, 10.11.1910, 10224074 Ç. 28 L. B.

EK-44: Ayaz İshaki, Fatih Kerimi, Hadi Maksudi ve vd. Aydınların Faaliyeleri ve Jön Türkler İle İlişkilerine Dair İstihbarat Raporları

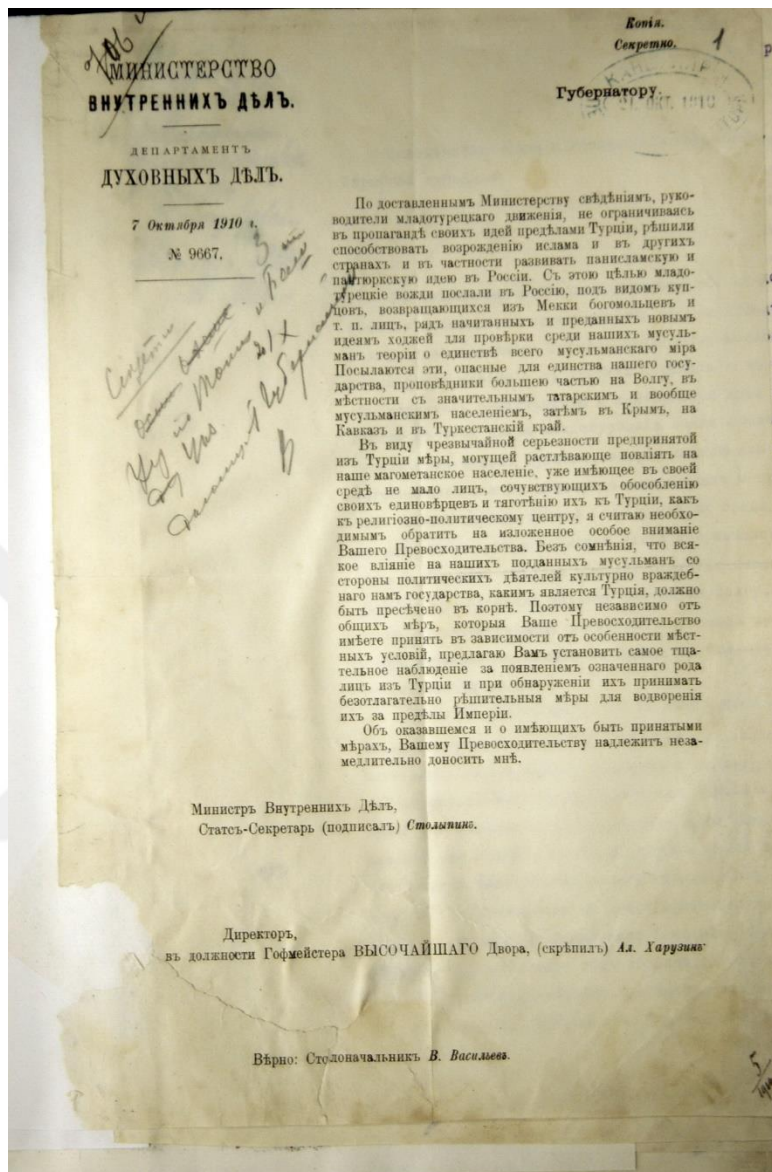
Kaynak: RFDA, *Musulmanskoe Dvijeniye*, 10.11.1910, 10224074 Ç. 28 L. B.

EK-45: Ayaz İshaki, Fatih Kerimi, Hadi Maksudi ve vd. Aydınların Faaliyetleri İle İlişkilerine Dair İstihbarat Raporları

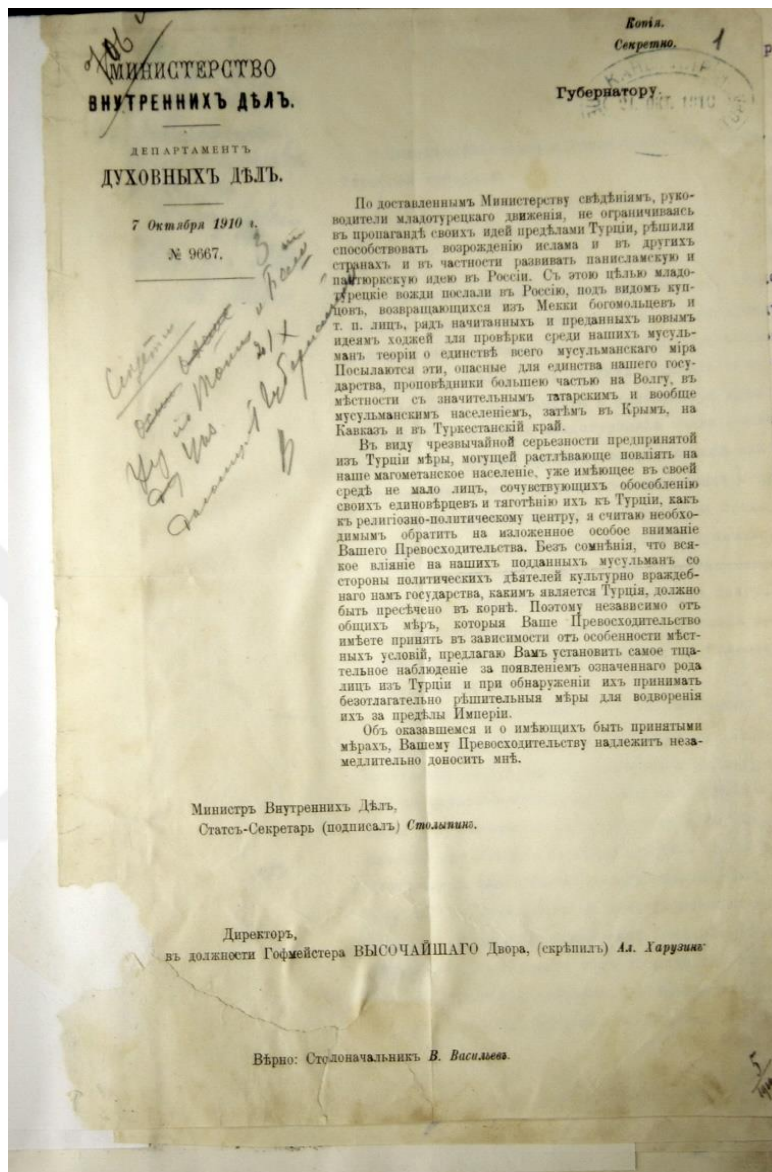
Kaynak: RFDA, *Musulmanskoe Dvijenije*, 10.11.1910, 10224074 Ç. 28 L. B.

EK-46: Jön Türklerin İdil-Ural, Kırım ve Türkistan'da Türkçülük faaliyetlerinin Engellenmesi Hususunda Zamanın İçişleri Bakanı Stolıpin'in Genelgesi

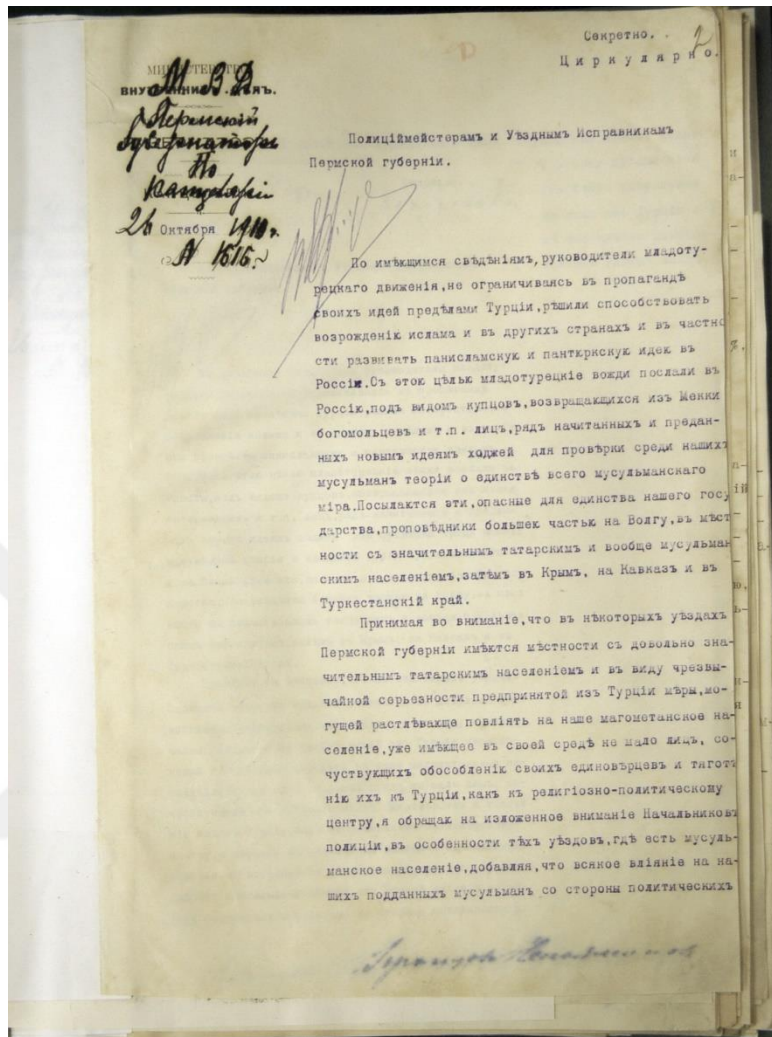
Kaynak: Perm Bölgesi Devlet Arşivi, *Po Soobşeniyyu Departamenta Duhovnyh Del MVD O Panislamistkom Dvijenii V Rossii, Raportu Uyezdnih Ispravnikov O Deyatelnosti Magometanskogo Duhovenstva, Spiski Musulmanskih Obşestv i Duhovnij Lits, Uvolennyh S Zanimaemih İmi Doljnostey, i Dr.*, 27.10.1910- 04.06.1916, F.65 O.5 D.104, 1.

EK-47: Jön Türklerin İdil-Ural, Kırım ve Türkistan'da Türkçülük faaliyetlerinin Engellenmesi Hususunda Zamanın İçişleri Bakanı Stolıpin'in Genelgesi

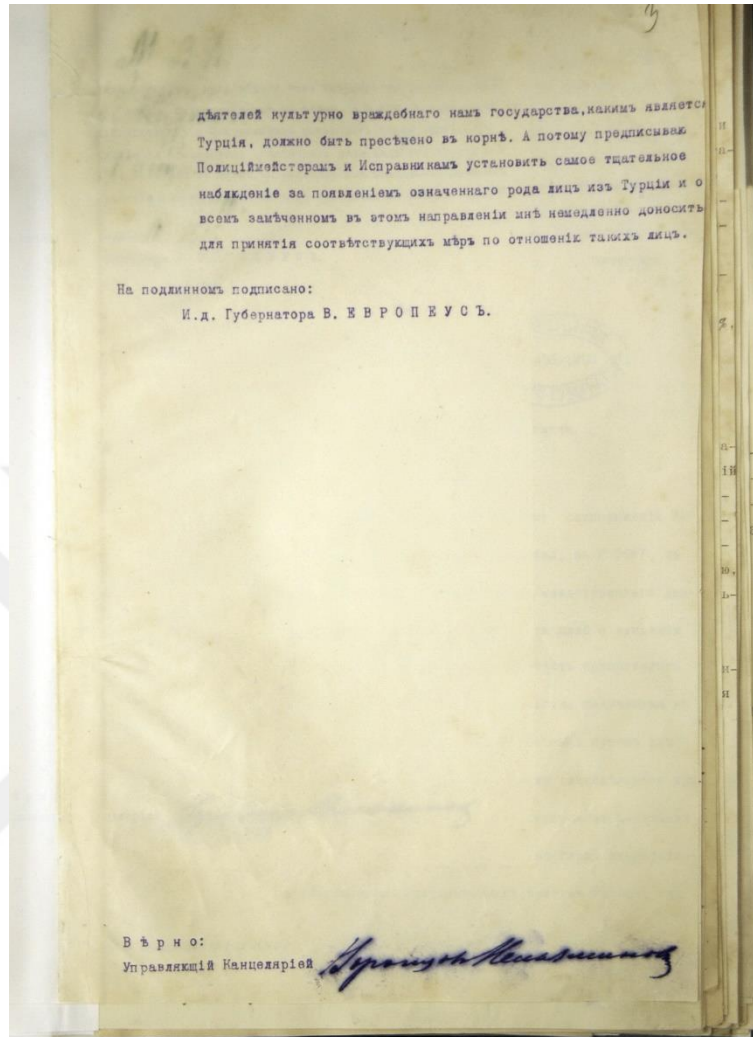
Kaynak: Perm Bölgesi Devlet Arşivi, *Po Soobşeniyyu Departamenta Duhovnyh Del MVD O Panislamistkom Dvijenii V Rossii, Raportu Uyezdnih İspravnikov O Deyatelnosti Magometanskogo Duhovenstva, Spiski Musulmanskih Obşestv i Duhovnij Lits, Uvolennyh S Zanimaemih İmi Doljnostey, i Dr.*, 27.10.1910- 04.06.1916, F.65 O.5 D.104, 1.

EK-48: Jön Türklerin İdil-Ural, Kırım ve Türkistan'da Türkçülük faaliyetlerinin Engellenmesi Hususunda Zamanın İçişleri Bakanı Stolıpın'ın Genelgesi

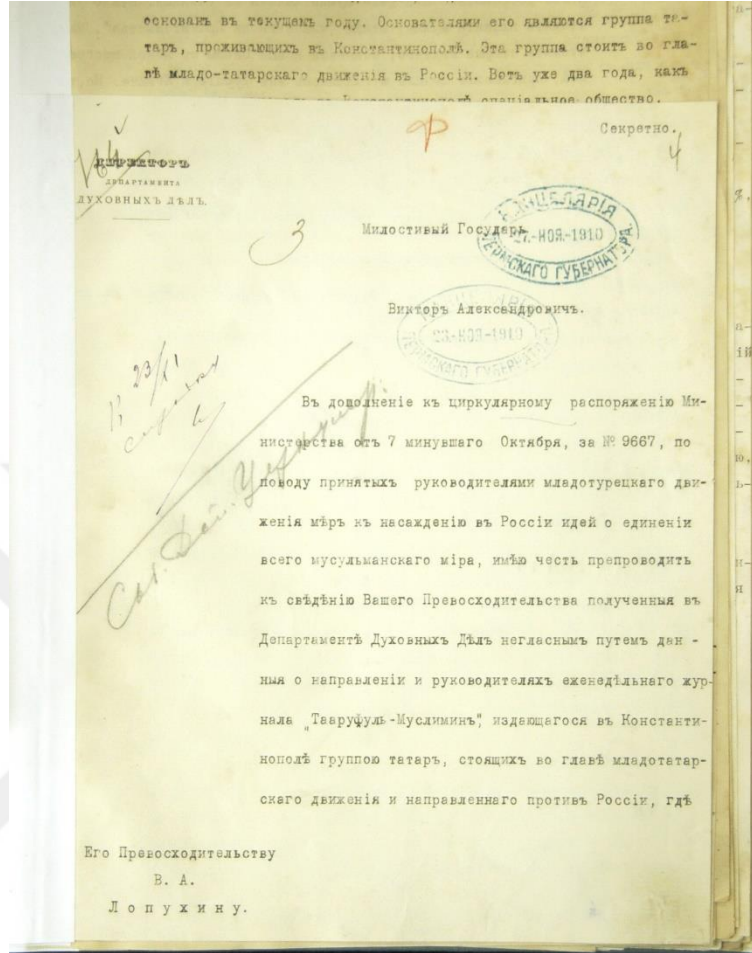
Kaynak: Perm Bölgesi Devlet Arşivi, *Po Soobşeniyu Departamenta Duhovnih Del MVD O Panislamistkom Dvijenii V Rossii, Raportu Uyezdnih İspravnikov O Deyatelnosti Magometanskogo Duhovenstva, Spiski Musulmanskih Obşestv i Duhovnij Lits, Uvolennih S Zanimaemih İmi Doljnostey, i Dr.*, 27.10.1910- 04.06.1916, F.65 O.5 D.104, 1.

EK-49: Jön Türklerin İdil-Ural, Kırım ve Türkistan'da Türkçülük faaliyetlerinin Engellenmesi Hususunda Zamanın İçişleri Bakanı Stolypin'in Genelgesi

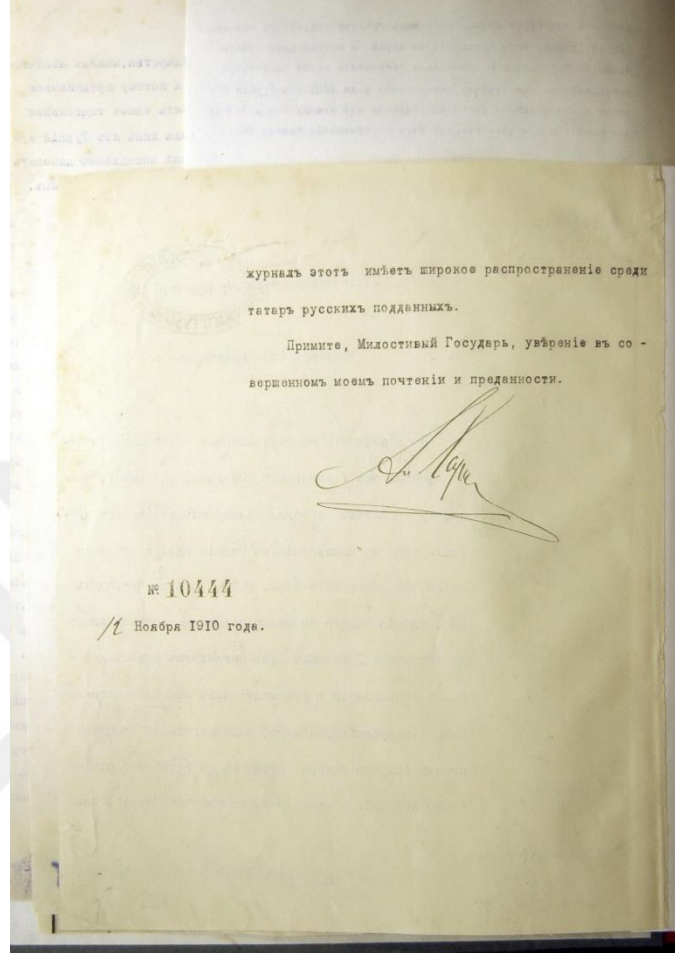
Kaynak: Perm Bölgesi Devlet Arşivi, *Po Soobşeniyu Departamenta Duhovnih Del MVD O Panislamistkom Dvijenii V Rossii, Raportu Uyezdnih İspravnikov O Deyatelnosti Magometanskogo Duhovenstva, Spiski Musulmanskih Obşestv i Duhovnij Lits, Uvolennih S Zanimaemih İmi Doljnostey, i Dr.*, 27.10.1910- 04.06.1916, F.65 O.5 D.104, 1.

EK-50: Jön Türklerin İdil-Ural, Kırım ve Türkistan'da Türkçülük faaliyetlerinin Engellenmesi Hususunda Zamanın İçişleri Bakanı Stolypin'in Genelgesi

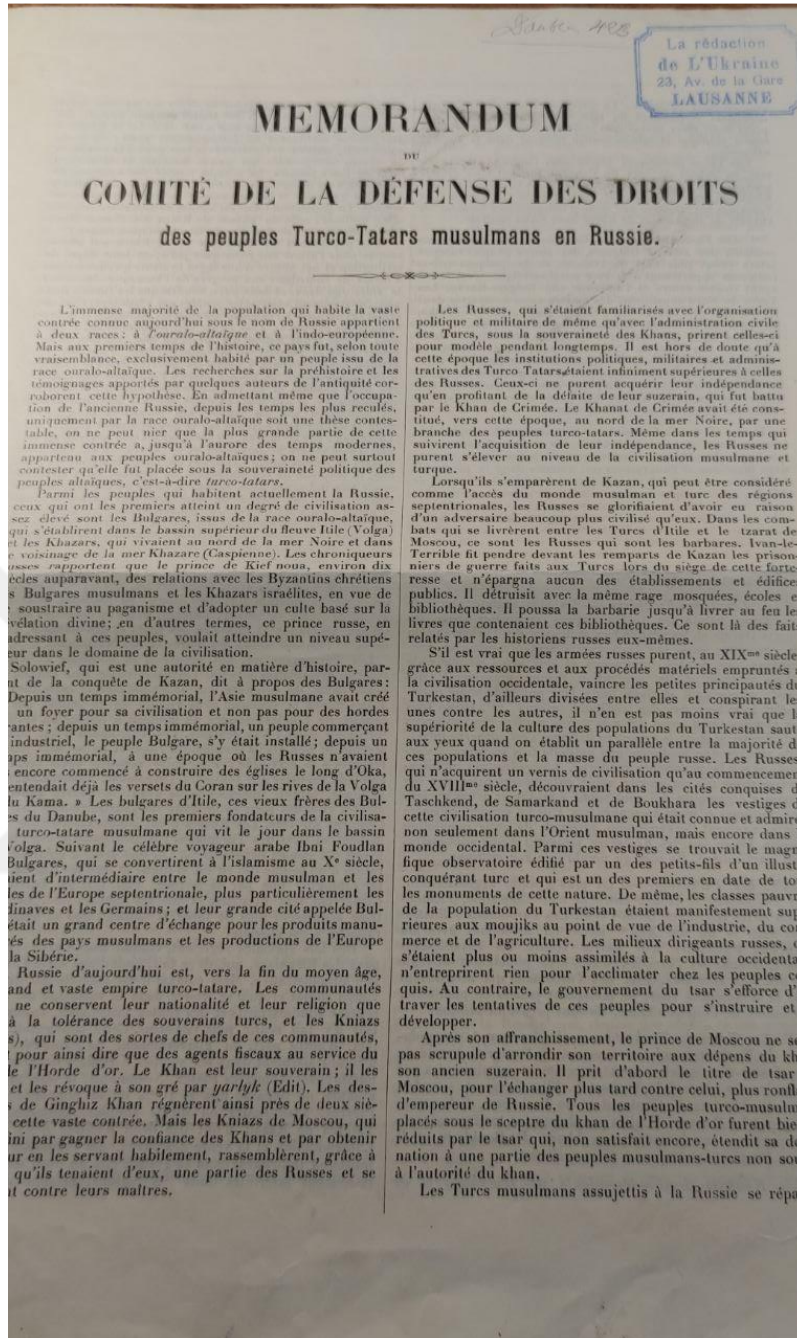

Kaynak: Perm Bölgesi Devlet Arşivi, *Po Soobşeniyu Departamenta Duhovnih Del MVD O Panislamistkom Dvijenii V Rossii, Raportu Uyezdnih Ispravnikov O Deyatelnosti Magometanskogo Duhovenstva, Spiski Musulmanskih Obşestv i Duhovnij Lits, Uvolennih S Zanimaemih İmi Doljnostey, i Dr.*, 27.10.1910- 04.06.1916, F.65 O.5 D.104, 1.

EK-51: Jön Türklerin İdil-Ural, Kırım ve Türkistan'da Türkçülük faaliyetlerinin Engellenmesi Hususunda Zamanın İçişleri Bakanı Stolypin'in Genelgesi

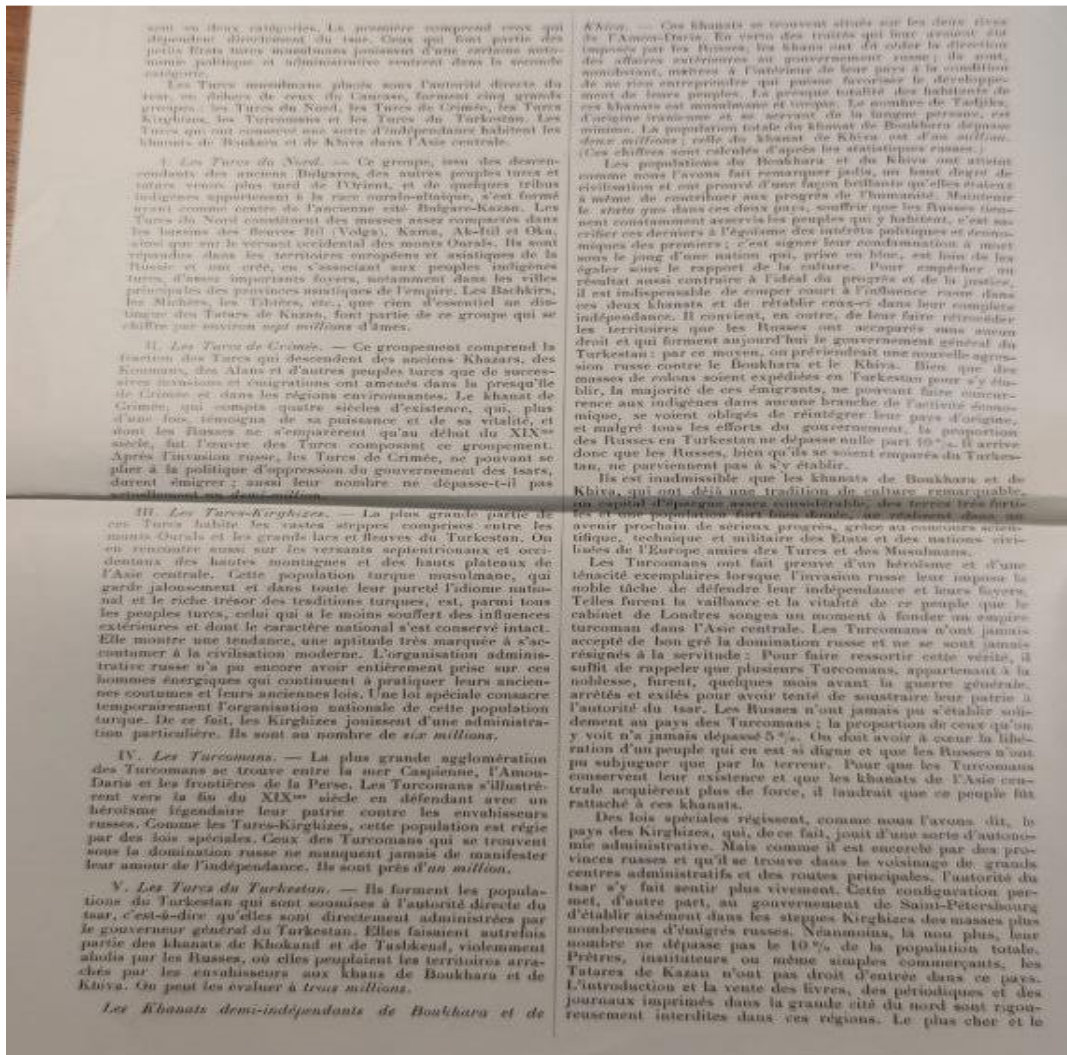

Kaynak: Perm Bölgesi Devlet Arşivi, *Po Soobşeniyu Departamenta Duhovnih Del MVD O Panislamistkom Dvijenii V Rossii, Raportı Uyezdnih İspravnikov O Deyatelnosti Magometanskogo Duhovenstva, Spiski Musulmanskih Obşestv i Duhovnij Lits, Uvolennih S Zanimaemih İmi Doljnostey, i Dr.*, 27.10.1910- 04.06.1916, F.65 O.5 D.104, 1.

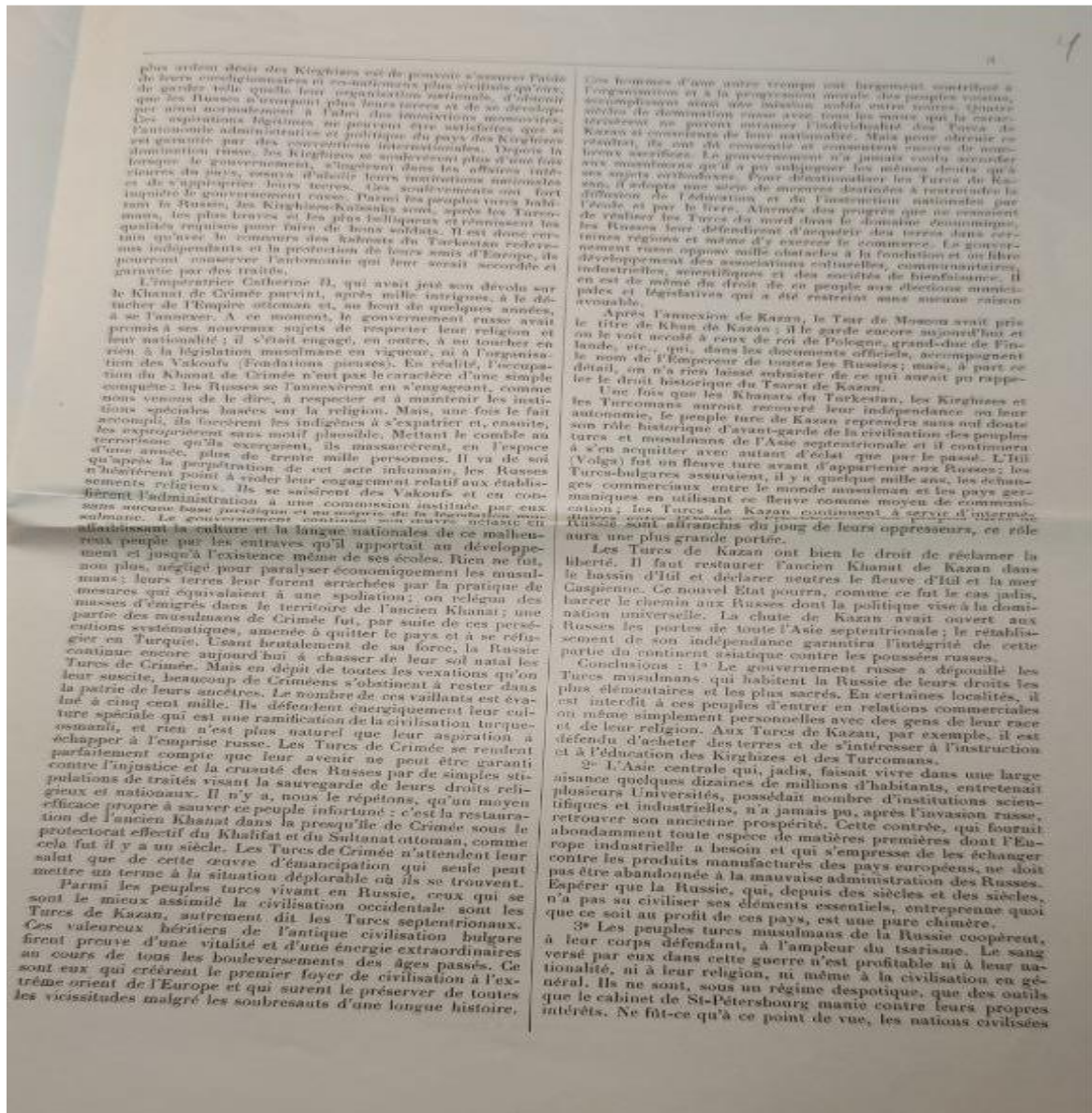

Kaynak: Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, *Memorandum Komiteta Zashiti Prav Tyurko-Tatarckogo Musulsmanskogo Naseleniya V Rossii Na Frantsuzkom Yazıke*, P705011359. 1.

EK-53: Rusya'da ki Türk-Tatar Halklarının Haklarını Koruma Komitesi Muhtırası

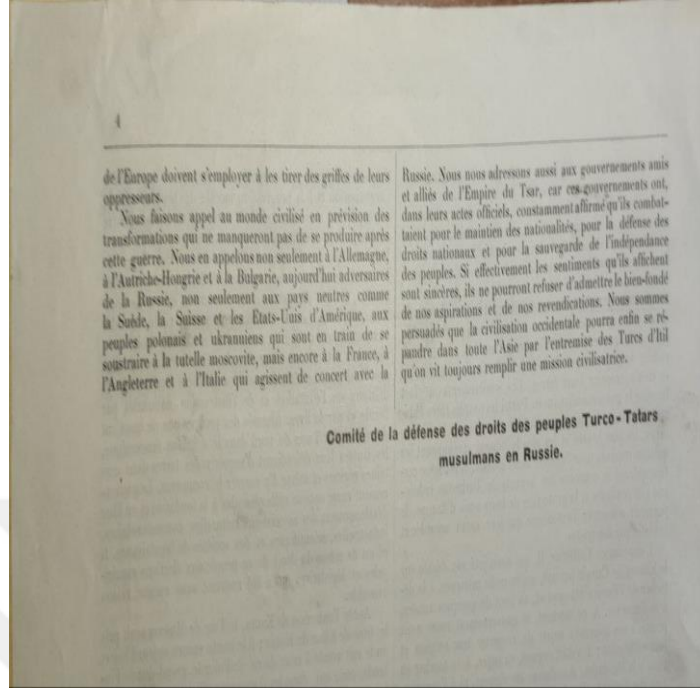

Kaynak: RFDA, Memorandum Komiteta Zaşiti, 2.

Kaynak: RFDA, Memorandum Komiteta Zaqiti, 3.

EK-55: Rusya’da ki Türk-Tatar Halklarının Haklarını Koruma Komitesi Muhtırası

Kaynak: RFDA, Memorandum Komiteta Zaşıtı, 4.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Alırza BOYA	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Atatürk Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Rus Dili ve Edebiyatı
Lisans	
Üniversite	Anadolu Üniversitesi
Fakülte	İktisat Fakültesi
Bölümü	Uluslararası İlişkiler
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.	
2.	